

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
У ХХІ СТОЛІТТІ
(невійськовий аспект)**

Монографія

За науковою редакцією професора
І. В. Яковюка

**Вінниця
Нілан-ЛТД
2023**

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 23.11.2023 р.)*

Рецензенти:

Серьогіна С. Г. – докторка юридичних наук, професорка, член-кореспондент НАПрН України, директорка НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України,

Дзьобань О. П. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, головний науковий співробітник Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

Система національної безпеки України у XXI столітті (невійськовий аспект) : монографія / за наук. ред. професора І. В. Яковюка. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2023. 205 с.

ISBN 978-617-558-042-4 (електронне видання)

Безпека є однією із фундаментальних цінностей в системі потреб індивідів, соціальних груп, держав, різноманітних політичних об'єднань, зокрема і інтеграційних, міжнародного співтовариства у цілому. Головною особливістю забезпечення національної безпеки у XXI столітті є використання не лише військової сили, а й політичних, економічних, енергетичних, інформаційних та інших засобів невійськового характеру. Автори дослідження виокремлюють тенденцію до зростання значення невійськових підсистем національної безпеки та зміну пріоритетів у їх реалізації та відповідно формування новітньої безпекової парадигми як на глобальному, так і локальному рівнях. Низка таких змін детермінована російсько-українською війною.

У монографії розглядаються проблеми забезпечення інформаційної, економічної, енергетичної, продовольчої та екологічної складових національної безпеки Української держави в умовах воєнного стану та у повоєнний період.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, державних службовців, співробітників правоохоронних органів та усіх тих, хто цікавиться проблемою національної безпеки Української держави.

УДК 341.24:338.1

© І. В. Яковюк, К. В. Єфремова,

Ю. Ю. Калиновський та ін., 2023

© Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, 2023

ISBN 978-617-558-042-4

© ФО-П Падалка А.В.

ЗМІСТ

ВСТУП	
<i>Яковюк І. В.</i>	5
РОЗДІЛ 1.	
МОДУСИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ЦІНІСНИЙ КОНТЕКСТ	
<i>Калиновський Ю. Ю.</i>	8
РОЗДІЛ 2.	
ДЕТЕРМІНАНТИ ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІЧНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	
<i>Єфремова К. В., Яковюк І. В.</i>	29
РОЗДІЛ 3.	
ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА І РОЛЬ КОЛЕКТИВНОГО ЗАХОДУ У ПОСТВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ УКРАЇНИ	
<i>Яковюк І. В., Єфремова К. В.</i>	38
РОЗДІЛ 4.	
ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА ЄВРОПИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ	
<i>Яковюк І. В., Цвеліх М. П.</i>	59
РОЗДІЛ 5.	
ПРОДОВОЛЬЧИЙ СУВЕРЕНІТЕТ, БЕЗПЕКА ТА АВТОНОМІЯ	
<i>Яковюк І. В., Пасат М. О.</i>	76
РОЗДІЛ 6.	
ВПЛИВ ЗЕРНОВОЇ КРИЗИ НА ПРОДОВОЛЬЧУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	
<i>Яковюк І. В., Цвеліх М. П.</i>	92
РОЗДІЛ 7.	
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	
<i>Яковюк І. В., Трагнюк О. Я., Купрійова О. О.</i>	104

РОЗДІЛ 8.

**ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
ЕКОЦИДУ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ**

Трагнюк О. Я., Яковюк І. В. 118

РОЗДІЛ 9.

**ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
НА ТЕРИТОРІЯХ, АНЕКСОВАНИХ ТА НЕЗАКОННО
КОНТРОЛЬОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ**

Трагнюк О. Я., Яковюк І. В. 131

РОЗДІЛ 10.

**ЄВРОАТЛАНТИЧНІ ГЕНДРНІ ПІДХОДИ
ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ**

Червякова О. В. 136

Список використаних джерел 172

ВСТУП

Далекоглядна та прагматична політика у сфері національної безпеки вимагає від урядів визнання неминучості змін, зокрема виникнення нових викликів і загроз, а також швидкоплинності таких змін. За останні два десятиліття у світі відбулися значні зміни у сфері безпеки як на національному, так і регіональному та міжнародному рівнях [139]. На тлі змін, що відбуваються, незмінним залишається обов'язок урядів приділяти пріоритетну увагу благополуччю людей незалежно від того, в якій частині нашої планети вони живуть. Усі держави мають бути зацікавлені у вирішенні проблем, які становлять екзистенційну загрозу для різних соціальних груп, навіть якщо вони виникають не з військових джерел, а з проблем нетрадиційної безпеки.

З точки зору досягнення всеосяжної безпеки регіональна стійкість є ключем до успіху. Регіональна стійкість, у свою чергу, заснована на національній стійкості («здатності нації впоратися, витримати та пережити будь-які виклики чи погрози під час боротьби за досягнення національних цілей» [161, с. 126]). Зважаючи на успіхи європейської інтеграції, свідченням чого є поетапне перетікання інтеграційних ініціатив з економічної сфери на інші сфери суспільного життя, що забезпечило розбудову наднаціонального за своєю правовою природою Європейського Союзу [141], цілком закономірно, що саме об'єднана Європа понад чверть століття є центром досліджень не-військових аспектів національної і міжнародної безпеки. Європейські дослідники започаткували гострі дискусія щодо «розширення» вивчення безпеки.

Завдяки їх зусиллям сучасні дослідження безпеки мають охоплювати ширший спектр референтних об'єктів безпеки – питання полі-

тичного, економічного, екологічного, енергетичного, інформаційного та інших секторів (вимірів) безпеки поряд з традиційними проблемами військової безпеки, а також вертикальний діапазон, що включає безпеку на рівні особи, соціальної групи, держави, регіону і глобальному рівнях [212].

Нетрадиційні проблеми безпеки – це виклики виживанню та благополуччю народів і держав, які виникають переважно з невійськових джерел, таких як зміна клімату, нестача ресурсів, стихійні лиха, нелегальна міграція, нестача продовольства, пандемії, міжнародна економічна злочинність, контрабанда людей і зброї, незаконний обіг наркотиків, транснаціональна злочинність, піратство, тероризм та інші. Ці галузі нетрадиційної безпеки зазвичай виходять за межі дискусій про «безпосередні» загрози національній безпеці, передусім таких як територіальне посягання. Особливістю цих небезпек є те, що вони, зазвичай, мають транснаціональний характер, супроводжуються мультиплікаційними ефектами, не піддаються одностороннім заходам урядів, а відтак потребують комплексних – політичних, економічних, соціальних – заходів реагування.

На думку S. Nameiri та L. Jones, найбільш характерною рисою політики нетрадиційної безпеки є зусилля ключових гравців щодо перерозподілу управління конкретними питаннями з національного рівня на безліч нових просторових та територіальних арен і, таким чином, щодо трансформації державних апаратів [228].

Співпраця урядів у сфері нейтралізації нетрадиційних загроз безпеці може стати каталізатором для побудови більш міцних партнерських відносин між державами на регіональному та глобальному рівнях.

Нетрадиційна безпека фокусується на невійськових загрозах, яким притаманні наступні загальні характеристики [161].

1. Референтом безпеки виступає не лише держава (державний суверенітет чи територіальна цілісність), а й людина, її виживання, добробут, гідність, як на індивідуальному, так і на суспільному рівні. Отже, проблеми невійськової безпеки повинні вирішуватися за допомогою рішень, які «орієнтовані на людину, є багатосторонніми і багатосекторальними/цілісними» [263].

2. Загрози нетрадиційній безпеці мають транснаціональний характер щодо їх походження, концепцій та наслідків. Вони не є ані суто внутрішньодержавними, ані суто міждержавними, і швидко передаються завдяки глобалізації та комунікаційній революції. Як наслідок ці нетрадиційні загрози сприймаються як більш страшні, ніж традиційні, оскільки вони вимагають від національних урядів дивитися не лише назовні (міждержавний рівень), але й на національний рівень для проведення внутрішніх соціально-економічних і політичних реформ [241, с. 124].

3. Вони не виникають із конкуренції між державами або зрушень у «балансі сил», а часто визначаються в політичних та соціально-економічних термінах.

4. Нетрадиційні проблеми безпеки, такі як брак ресурсів та нелегальна міграція, викликають соціальну та політичну нестабільність і, отже, стають загрозою національній безпеці.

5. Окремі загрози, такі як зміна клімату, часто спричинені антропогенними порушеннями крихкого балансу природи з жахливими наслідками як для держав, так і для суспільства, які часто важко повернути назад або виправити.

6. Національні рішення часто є неадекватними, а тому потребують регіонального та багатостороннього співробітництва.

Серед найбільш значущих невійськових загроз, що впливають на формування сучасної архітектури безпеки, є екологічні та цивілізаційні загрози, які віднесені до категорії асиметричних. Вони мають багатогранний вплив на стан національної безпеки і виходять за рамки традиційного розуміння загроз. Саме з такими загрозами людство буде стикатися все частіше. Міжнародній спільноті доведеться протистояти цим загрозам у тому числі й нетрадиційними способами. Потреба в безпеці є екзистенційною потребою як окремої людини, соціальної групи, так і суспільства і держави в цілому, яка зумовлює розвиток. Ця потреба стає дедалі більш поширеною у суспільній свідомості і тому є дуже затребуваною.

РОЗДІЛ 1

МОДУСИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ЦІННІСНИЙ КОНТЕКСТ

Проблематика інформаційної безпеки України набула особливої актуальності у зв'язку з агресією розв'язаною Росією проти нашої держави у 2014 році. Можна констатувати, що дослідження різновекторних вимірів інформаційної безпеки, починаючи від особистісного, закінчуючи соціальним й державним, значно активізувались у вітчизняній та закордонній науковій думці. Для вітчизняних реалій актуальними є новітні модули інформаційної безпеки, які ми будемо досліджувати у ціннісному контексті й відповідно у діалектичному взаємозв'язку з іншими підсистемами національної безпеки Української держави. Такий підхід обумовлений тим, що ціннісна складова інформаційної безпеки, на нашу думку, недостатньо повно та комплексно репрезентована у науковому дискурсі, хоча її важливість підтверджується практикою розгортання сучасних глобальних й локальних конфліктів, спрямованих на духовно-культурне домінування окремих суб'єктів міжнародних відносин.

Необхідно зазначити, що інформаційна безпека розуміється як інтегрована складова національної безпеки і її розглядають як пріоритетну функцію держави. Інформаційна безпека, з одного боку, передбачає забезпечення якісного всебічного інформування громадян та вільного доступу до різних джерел інформації, а з іншого – це контроль за непоширенням дезінформації, сприяння цілісності суспільства, збереження інформаційного суверенітету, протидія негативним інформаційно-психологічним пропагандистським впливам та захист національного інформаційного простору від маніпуляцій, інформаційних війн та операцій [43, с. 3].

Вочевидь, модуси інформаційної безпеки як багатовимірного феномену репрезентовані низкою форм, рівнів, функцій та засобів відтворення у соціальному просторі сучасності.

Необхідність гарантування інформаційної безпеки зумовлюється, по-перше, потребою забезпечення національної безпеки України в цілому, по-друге, існуванням таких загроз інформаційній сфері країни, які можуть завдавати значної шкоди загальним національним інтересам, по-третє, врахуванням того, що за допомогою інформації можна впливати на зміну свідомості і поведінку людей. Завдання інформаційної безпеки – це створення системи протидії інформаційним загрозам та захист власного інформаційного простору, інформаційної інфраструктури, інформаційних ресурсів держави. При виникненні криз, загостренні конфліктів інформаційна боротьба може перерости в інформаційну війну, яка здійснюється за допомогою інформаційної зброї [11, с. 69].

Форми буття інформаційної безпеки мають як загальні риси, так і відповідні відмінності в залежності від країни. На нашу думку, для всебічного розуміння модусів інформаційної безпеки варто проаналізувати її структуру. Інформаційна безпека як підсистема національної безпеки має, з точки зору О. Золотар, такі с:

- 1) правова та наукова (доктринальна) основа;
- 2) об'єктно-суб'єктний склад, тобто об'єкти інформаційної безпеки, а також система органів (підрозділів), що здійснюють її забезпечення;
- 3) політика інформаційної безпеки;
- 4) засоби і способи забезпечення інформаційної безпеки [35, с. 155].

Натомість на переконання А. Турчак, серед головних складових інформаційної безпеки держави варто виокремити: обсяг інформаційного продукту, що виробляється в державі і державою; здатність мереж витримувати зростаюче інформаційне навантаження; можливість держави керувати розвитком вироблення та розповсюдження інформації; можливість доступу громадян до усіх можливих інформаційних джерел, а також відкритість більшості з них [122, с. 46].

На нашу думку, беручи за основу вищенаведені структурні елементи інформаційної безпеки, доцільно додати до них таку важливу складову як цінності. Ціннісна складова даного феномена становить стрижень його існування, оскільки механізми та засоби інформаційної безпеки у широкому сенсі спрямовані на захист не тільки суто інформаційного простору держави, а й на збереження духовно-культурних, ментальних підвалин національного буття. Інформація без належної системи цінностей, яка репрезентована у суспільній та індивідуальній свідомості, не може бути адекватно сприйнята та оцінена будь-яким суб'єктом соціальної взаємодії. Якщо національно-спрямовані, гуманістичні, демократичні цінності не набули поширення серед громадян, то антидержавницька інформація буде легко проникати у патерни суспільної свідомості й відповідно негативно впливати на суспільні настрої та суспільну поведінку. Можна констатувати, що система цінностей становить духовне підґрунтя для реалізації завдань у сфері інформаційної безпеки.

Тому цілком очевидно, що об'єктами захисту структур інформаційної безпеки держави мають бути як певні системи обробки та передавання даних, такі основоположні цінності інформаційно-культурного простору країни до яких можна віднести: право на достовірну інформацію, свободу слова, плюралізм думок, толерантність в межах існуючого права, національні цінності та традиції, національні інтереси, демократичні цінності загалом тощо.

Загалом, з точки зору К. Захаренко, основними завданнями, які має реалізувати Україна для зміцнення всіх складових інформаційної безпеки є такі:

- 1) диверсифікація джерел інформації;
- 2) відкритість інформаційного простору та контроль за доступністю інформації;
- 3) протидія маніпулятивним впливам (засоби, технології, можливості);
- 4) адекватний захист та відповідь на підривну діяльність російських засобів масової інформації і завдання боротьби з ними інформаційних інститутів в Україні [34, с. 26].

Розмірковуючи про цінність інформації, варто підкреслити її стратегічне значення для стабільного існування систем державного й суспільного розвитку. Цінність інформації визначається тим, що у сучасних умовах вона є політичним, економічним, духовним, воєнним ресурсом, який детермінує конкурентоспроможність держави у світових процесах боротьби за лідерство.

Як стверджує Г. Ситник, принципово важливим є ціннісний аспект інформації... Цінність інформації має об'єктивно-суб'єктивну природу та визначається її: корисністю; актуальністю; оперативністю; адекватністю; об'єктивністю; повнотою. Вона не є її природною властивістю, тобто тією, що визначає її сутність. Вказана цінність виникає в результаті взаємодії об'єкта інформації та суб'єкта (користувача), якщо вона потрібна для досягнення тих чи інших цілей. При цьому очевидно, що для людини найбільш цінною є достовірна інформація, тобто та яка відображає дані (знання), істинність яких незаперечна. З огляду на те, що в науковому дискурсі та правовому полі широкого розповсюдження набуло поняття «достовірна інформація». Варто зазначити, що воно не є тотожним поняттю «істинна інформація», оскільки достовірність – не те ж саме, що істинність. Ті чи інші дані можуть бути достовірними або недостовірними для того, хто їх сприймає, а не взагалі, тому достовірність завжди має суб'єктивну природу, а істина – об'єктивну. Незважаючи на це, очевидно, що для людини цінністю може бути лише перевірена (підтверджена з різних джерел) інформація, тобто та в основі якої містяться істинні дані [108, с. 5].

У науковій літературі цінність інформації визначається у різних вимірах: її знаннєве та духовне наповнення, інструментальне й темпоральне значення інформації, ресурсний та економічний вплив інформації та ін. У контексті завдань інформаційної безпеки України будь-який вимір існування інформації підлягає захисту.

Як стверджують Б. Мороз, О. Молотков та Ю. Ульяновська, цінність рекомендується визначати у зв'язку з метою використання інформації, а також враховувати зміну її цінності протягом часу. Значення максимуму цінності пропонується визначати через збиток об'єкта, якщо оброблена інформація не буде використана. Він може

бути виражений як в абсолютних, так і у відносних одиницях. Для цього використовують математичні моделі об'єктів і методи експертних оцінок. Методи визначення цінності поточної інформації (метод із використанням імітаційних моделей і метод з використанням функцій чутливості) орієнтовані на застосування в системах управління різних типів і призначень. Метод із використанням імітаційних моделей припускає перебір можливих станів системи в деякий момент часу. Для кожного стану робиться оцінка значення критерію ефективності функціонування системи в наступний момент часу, для чого використовується модель керованого об'єкту (процесу) і алгоритм прийняття рішень з управління об'єктом (процесом). Управління виконується на підставі значень вихідних параметрів системи. Визначаються два значення критерію ефективності системи: при наявності і при відсутності інформації про стан об'єкту. Цінність інформації визначається як різниця між значеннями критерію ефективності функціонування системи для двох зазначених випадків. Метод з використанням функцій чутливості заснований на положеннях загальної теорії чутливості. Цінність інформації визначається як збільшення критерію ефективності системи стосовно його номінального значення. Останнє викликано зміною компоненти вектору виходу. У свою чергу, збільшення критерію ефективності дорівнює добутку його функції чутливості до зазначеної компоненти вектору виходу на збільшення цієї компоненти. Інформація, що міститься у повідомленні, може суттєво залежати від того моменту часу, коли повідомлення досягає приймача. Затримка такого повідомлення одночасно змінює його характер. Тому у більшості випадків споживача цікавить крім цінності інформації ще і час, який пройшов з моменту збору даних до моменту подавання їх користувачу. У зв'язку з цим необхідно враховувати таку властивість інформації, як старіння [57, с. 50–51].

Аналізуючи інформаційну безпеку як складову системи національної безпеки, ми маємо фіксувати та відстежувати параметри всіх вищезначених аспектів існування інформації: її актуальність; швидкість передавання та оброблення; коло суб'єктів та об'єктів задіяних у інформаційному обміні; особливості впливу інформаційних потоків на реципієнтів інформаційно-комунікаційних процесів; технічні мож-

ливості передавання, зберігання та захисту інформації тощо. Також необхідно прослідкувати характер впливу інформаційних потоків на всі системи й підсистеми національної та інформаційної безпеки у їх взаємообумовленості та взаємозв'язку.

На наше переконання глобалізаційні процеси, досягнення науково-технічного прогресу, наскрізна інформатизація суспільних відносин створили нові та посилили вже існуючі небезпеки, створюючи цілий комплекс загроз національній інформаційній безпеці України, її інформаційному суверенітету.

Так, О. Панченко визначив найбільш суттєві групи інформаційно-технічних небезпек, обумовлених досягненнями науково-технічного прогресу в умовах глобалізації. Перша група пов'язана з бурхливим розвитком нового класу зброї – інформаційної, здатної ефективно впливати і на психіку, свідомість людей, і на інформаційно-технічну інфраструктуру суспільства. У відносно мирних умовах інформаційно-психологічні технології можуть застосовуватись як спеціальні механізми управління кризами і провокації жорстокості на території супротивника. Друга група інформаційно-технічних небезпек для особи, суспільства й держави – це новий клас соціальних злочинів, що ґрунтуються на використанні сучасних інформаційних технологій (махінації з електронними грошима, комп'ютерне хуліганство та ін.). Питання забезпечення інформаційної безпеки як одного з важливих складників національної безпеки держави особливо гостро постало в контексті появи транснаціональної трансграничної комп'ютерної злочинності і кібертероризму. Третя група інформаційних небезпек – використання нових інформаційних технологій з політичною метою [70, с. 59].

Безсумнівно, в умовах зростання рівня глобальної турбулентності, активізації інформаційних, гібридних та класичних війн проблема захисту інформації стає однією з ключових у забезпеченні національної та інформаційної безпеки держави.

На думку фахівців, серед ключових тенденцій у сфері правового забезпечення захисту інформації в Україні можна визначити наступні:

– активний розвиток стратегічних документів, спеціальних нормативно-правових актів щодо захисту інформації, зокрема удоскона-

лення Закону України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах»;

- закріплення на державному рівні системи засобів забезпечення захисту інформації, розробка планів щодо реалізації системи;

- реалізація директивних документів Європейського Союзу щодо критеріїв забезпечення захисту інформації;

- системний підхід до обмежень і заборон в інформаційному просторі, удосконалення структури органів, які здійснюють контроль і нагляд у цій сфері;

- розвиток державних програм з навчання щодо захисту інформації; удосконалення системи юридичної відповідальності у сфері інформаційної безпеки;

- використання технологій штучного інтелекту у протидії загрозам безпеці інформації; вживання комплексу спеціальних заходів щодо протидії поширенню фейкової інформації [5, с. 153–154].

Отже, у сучасних глобальних процесах інформація є потужним ресурсом, який сприяє національному прогресу. Саме тому набуття якісної (достовірної) інформації, її зберігання, захист та швидкість оброблення становлять необхідні передумови стабільного існування будь-якої держави. У свою чергу, реалізація права людини на достовірну інформацію є важливою складовою демократичного поступу суспільства. Право людини на інформацію є базовою правовою цінністю, яке має захищати демократична держава. Як зауважують фахівці, право на інформацію – це право особистості на комунікацію, тобто вираження своєї індивідуальності в суспільстві, яке є одним з найважливіших прав людини [115, с. 88].

Окрім інформації як такої, об'єктом захисту у системі інформаційної безпеки постають духовні та культурні цінності нашої держави.

У цьому сенсі І. Парфенюк зауважує, що зміна культурних цінностей часто відбувається внаслідок ведення стратегічних інформаційних війн. Вплив на культуру, насамперед, пов'язаний з поширенням невибагливої масової культури з певним ідеологічним наповненням. Масова культура – ефективний інструмент інформаційної війни. Її переваги полягають в тому, що вона не лише приносить прибуток і в найдоступнішій формі подає потрібну інформацію, а й усуває

й замінює цінності національних культур, що робить об'єктів інформаційної агресії уразливими і слабкими. Продукти масової культури поширюються за допомогою ЗМІ, Інтернету, естради, літератури, кінематографа, комп'ютерних ігор тощо. Всі ці засоби мають велику популярність і є доступними для широких верств населення. З їхньою допомогою чужі культурні елементи інтегруються в культурне середовище об'єкта агресії, сприймаються як нові, «модні» й поступово замінюють чи трансформують певні невідгідні для суб'єктів інформаційного впливу культурні компоненти. Відповідно, зміни в культурі об'єкту інформаційного впливу відбуваються в залежності від змін у культурно-інформаційному просторі. Цілеспрямовані зміни в культурному середовищі об'єкту впливу дають можливість інформаційному агресорові скоригувати усталені переконання, моделі поведінки, світогляд. Тому для захисту від інформаційних атак необхідно забезпечити функціонування ефективних способів захисту свого культурного простору, а саме: дієву законодавчу базу з потужними механізмами охорони культурних цінностей, постійний моніторинг та аналіз зовнішніх і внутрішніх інформаційно-комунікаційних джерел, створення позитивної репутації країни, сприяння виробництву і розвитку власного культурного продукту [71, с. 184–185].

Вдосконалюючи систему національної та інформаційної безпеки України як ефективного засобу захисту ціннісного простору держави, необхідно враховувати об'єктивні зміни, що відбулись у глобальних й вітчизняних культурних процесах.

Фахівці доводять, що трансформації культурного простору в добу інформаційних технологій викликані появою і вкоріненням інформаційної культури, яка генерує нові програми культуротворення.

По-перше, зміна способів комунікації в суспільстві, формування мережевого виміру буття (дистанційні Інтернет-комунікації, створення нових пристроїв для відтворення й збереження інформації). Як стверджує Г. Бехманн, у певному сенсі весь світ стає комунікабельним. На місці феноменології буття виникає феноменологія комунікації.

По-друге, процеси глобалізації й диференціації змінюють ментальну карту культури, що призводить до появи нових культурних

форм, проектування спільного мультикультурного світового простору культури, загострення суперечностей індивідуалізації і творення множинності ідентичностей, переосмислення значення культури як генетичної пам'яті людства, а, відповідно, принципів і способів збереження і передачі культурного досвіду.

По-третє, відбувається формування нового культурного типу особистості мережевого соціуму, яка вирізняється параметрами комп'ютерної компетентності та електронної інтерактивності, а також новим досвідом віртуалізації реальностей свого буття, а відповідно й новими страхами реіфікації (деформованими особливостями існування).

По-четверте, відбувається нове структурування соціально-культурного простору: глобалізація, мультикультуралізм, медійність, перформатизація стають домінуючими тенденціями моделювання морфології культури, виникає диктатура цифрової інтерактивної масової культури. Трансформується аксіосфера соціуму, ієрархія культурних цінностей – профанне сакралізується, високе нівелюється, окремі зразки стилів існування перетворюються на глобальні орієнтири життя і поведінки [128, с. 100].

Безсумнівно, розвиток інформаційно-комунікаційних процесів знаходить своє відображення у ціннісному просторі країн, що призводить до переформатування системи традиційних цінностей та аксіологем буття соціуму загалом та окремих громадян зокрема. У зв'язку з цим суб'єкти інформаційної безпеки мають аналізувати рівень загроз та небезпек, які несуть в собі такі трансформації й створювати дієві засоби їх нівелювання.

Науковці доводять, що у інформаційному суспільстві сутнісні характеристики аксіогенези особистості набувають нових значень, що детерміновано ускладненням комунікаційних процесів, переформатуванням традиційних констант соціального буття. Такі трансформації аксіогенези особистості можна дослідити у трьох вимірах, а саме: культурно-історичний, що пов'язаний з процесом присвоєння індивідом соціальних цінностей, які продукуються суспільством, як зразків соціально бажаної поведінки; психодинамічний, який відбиває зворотній бік аксіогенезу як актуалізації вроджених духовних інтенцій особистості у просторі її соціальних зв'язків; феноменоло-

гічно-рефлексивний, що заснований на уявленні про інтеграцію об'єктивних і суб'єктивних витоків аксіогенези особистості та їх представленість у внутрішньому (феноменологічному) світі людини, вищим проявом якого є ціннісно-смилова свідомість з притаманною їй рефлексивною зумовленістю [37, с. 125].

Продовжуючи вищеозначену логіку зазначимо, що стабільність вітчизняного суспільства передбачає розробку та утвердження стійкої системи демократично орієнтованих пріоритетних цінностей. Необхідно визначити базові цінності, довкола яких згрупуються інші цінності та ідеї, утворюючи безпечні умови для існування людини та суспільства в цілому. Відповідна новітня система цінностей спрямована на об'єднання суспільства людей, на забезпечення гідних та комфортних умов життя людини в сучасному суспільстві. Зрозуміло, що аналіз ціннісних основ безпеки людини є підґрунтям для формулювання політики регулювання ціннісної системи українського суспільства, насамперед через політичну дію відповідних суб'єктів та суспільних груп. Синтез процесів соціокультурної та національної самоідентифікації українського народу, що здійснюється в ході будівництва незалежної держави, означає реалізацію специфічного соціокультурного проекту, складовими якого слід вважати в першу чергу відродження культурної історичної пам'яті, рефлексію всього без винятку попереднього культурно-історичного досвіду та його реконструкцію на основі нової системи цінностей та орієнтації [12, с. 203].

З точки зору науковців, цінності, що мають прищеплюватись, поширюватись і розвиватись в умовах становлення демократії є такими:

- громадянство і громадянськість – передбачають розвиненість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси і захищати їх з урахуванням інтересів усього суспільства;

- компетентність і відповідальність – орієнтують на громадянську пильність і обізнаність, розуміння того, що «споживацьке» ставлення до надбань демократії може призвести до їх втрати;

- свобода (негативна – як звільнення від залежності, гноблення і позитивна – як політичні, культурні умови для розвитку особистих здібностей і реалізації прагнень);

- конституція і конституціоналізм – як кінцеві орієнтири, принципи соціального співіснування людей у демократичній спільноті;
- свобода совісті, свобода слова;
- людська гідність – культивування якої цивілізує суспільство, звеличує людину, саме тому на це повинна бути великою мірою скервована громадянська освіта;
- моральна автономія – право на вільне і неупереджене самовизначення; приватність, невтручання в особисте життя;
- громадянська асоціація – орієнтує людину на стійкий і свідомий інтерес до соціального життя, на солідарність, довіру, взаємну підтримку, готовність спільно й узгоджено діяти для захисту соціальних інтересів;
- соціальний порядок, який ґрунтується не на запереченні чи забороні конфліктів, а на впорядкуванні їх постійної дії процедурами, настановами, обізнаністю і досвідом [67, с. 38–50].

Утвердження вищеозначених цінностей у інформаційно-культурному просторі України сприятиме зміцненню духовних основ національної безпеки загалом та інформаційної безпеки зокрема.

Визначаючи сучасні тенденції, що впливають на популяризацію демократичних цінностей, розвиток інфопростору та інформаційно-безпекових процесів І. Силадій підкреслює, що у XXI ст. не можна ігнорувати такий фактор формування цінностей, як засоби масової інформації. Саме через ЗМІ серед різних категорій населення пропагуються певні ціннісні настанови, світоглядні стереотипи та моделі поведінки, унаслідок чого спільні смаки і форми культурного споживання поширюються у суспільстві. Саме вони справляють найпомітніший вплив на формування уявлень про сучасний стан суспільства, про рівень існуючої в ньому соціальної справедливості. У демократичному суспільстві найважливіше політико-соціалізаційне завдання ЗМІ полягає в масовому впровадженні заснованих на пошані закону і прав людини цінностей, навчанні громадян мирно розв'язувати конфлікти, не ставлячи під сумнів суспільний консенсус із засадничих питань державного устрою. Проте важливо в цьому контексті враховувати і вплив основних тенденцій розвитку самих ЗМІ. Це передусім роздержавлення преси, нерівномірний розподіл фінансової підтрим-

ки з боку владних структур тощо. А тому в процесі політичної соціалізації завдяки ЗМІ, заангажованим власниками, молоді люди часто підпадають під їхні маніпуляційні можливості, що не є безпечним для свідомого та об'єктивного сприйняття інформації [107, с. 79].

Вочевидь, роль ЗМІ у популяризації демократичних цінностей, а як наслідок зміцненні підвалин інформаційної безпеки, є однією з ключових. Засоби масової комунікації у XX – XXI сторіччях перетворились на потужних суб'єктів інформаційної безпеки від діяльності яких залежить утвердження духовно-ціннісних основ буття нації та держави.

Разом з тим, проблема забезпечення демократичних прав і свобод як цінностей суспільного прогресу набуває іншого звучання у період війни. Російсько-українська війна задала нові параметри існування інформаційної безпеки нашої держави, коли одночасно необхідно дотримуватись демократичних стандартів та оперативної й системно дбати про захист національних інтересів у інформаційній сфері, застосовуючи певні обмеження прав і свобод людини.

Досліджуючи дану проблему, автори аналітичної доповіді «Як підсилити інформаційну безпеку в Інтернеті під час конфлікту» стверджують, що демократичні країни розділяють цінності свободи слова та думки, забезпечуючи захист від посягань на свободу слова на законодавчому рівні. В той же час, у періоди воєнних дій або посилення терористичних загроз необмежена свобода вираження поглядів несе ризики для життя та здоров'я інших людей. Уряди ухвалюють непрості рішення, щоб відповісти на подібні виклики, й нерідко вони обирають деякі обмеження свободи слова, у тому числі в Інтернеті, заради убезпечення своїх громадян. Наприклад, свобода слова в Ізраїлі не абсолютна і не гарантується законодавством напряму. Тому вона може бути обмежена, якщо це потрібно для безпеки громадян за постійного конфлікту з арабськими країнами-сусідами. Але навіть за цих умов американська правозахисна організація «Freedom House», що досліджує рівень свободи слова у світі, неодноразово надавала Ізраїлю найвищий рейтинг свободи преси в регіоні Близького Сходу і Північної Африки. Станом на 2017 рік, Ізраїль, за оцінкою «Freedom House», – країна з «частково вільними» ЗМІ (схожі рейтинги в таких

країнах, як Польща та Румунія). Для відповідей на виклики в часи воєнного конфлікту в Ізраїлі була запроваджена спеціальна інформаційна політика під назвою «хасбара». Буквально це означає «роз'яснення» дій керівництва країни з позицій самозахисту, однак критики називають цю політику різновидом пропаганди. Крім того, у 2008 році незадовго до початку атак по сектору Газа ізраїльське керівництво замінило прес-конференції військового часу програмами з використанням соціальних медіа. YouTube слугує базовим інструментом, на якому ізраїльська армія створила свій канал для поширення інформації. А всі дані, які поширюють приватні медіа, з квітня 2003 року фільтрують військові цензори. Правила цензурування дуже жорсткі: ніяких показів техніки, категорична заборона повідомляти про кількість жертв серед військових, кількість і склад підрозділів. За оприлюднення фото чи відео з місця боїв передбачена кримінальна відповідальність [137, с. 3–7].

На переконання науковців, дієвими засобами боротьби з негативними впливами в умовах інформаційної війни є не обмеження свободи слова, а посилення освітньої, культурної, інформаційної політики – утвердження принципів системності, професіоналізму, патріотичності у її реалізації. Відповідні органи державної влади, разом з громадськими організаціями мають протидіяти поширенню «фейкової» інформації шляхом її спростування й об'єктивного висвітлення певних подій та фактів. У цілому високий рівень інформаційної, політико-правової та громадянської культури вітчизняного суспільства, наявність у громадян глибоких знань з історії, політики, культури, права є надійним когнітивним бар'єром проти інформаційних атак. Свобода слова у всіх її проявах має бути забезпечена демократичною державою, але в той же час в окремих сферах (воєнна, національна безпека) необхідно чітко визначити межі відкритості заради стабільного існування країни. Варто зазначити, що обмеження свободи слова вмотивовані необхідністю забезпечення безпеки громадян, суспільства та держави мають бути чітко прописані у законодавстві й при усуненні існуючих загроз терміново зняті. Недопустимими є спекуляції безпековою тематикою для штучного обмеження свободи слова у засобах масової комунікації. Визначення співмірного співвід-

ношення між свободою слова та безпековими інтересами держави має регулюватися владними структурами з урахуванням висновків експертного середовища та після обговорення у громадянському суспільстві (якщо це не призводить до розголошення державної таємниці). Під час започаткування необхідних, з точки зору безпеки, обмежень параметрів свободи слова, вкрай важливою є ефективна комунікація влади та суспільства – громадяни мають бути всебічно поінформовані з яких причин відбулися ці обмеження й за яких умов вони будуть зняті. В умовах інформаційної війни проблема співвідношення свободи слова та безпеки країни особливо актуалізується, оскільки інформаційний контент певного спрямування фактично перетворюється на потужну зброю [38, с. 52–53].

Під час російсько-української війни контексти забезпечення інформаційної безпеки держави та характер реалізації свободи слова набули певних трансформацій. Опитування проведене серед українських журналістів у 2023 році засвідчило, що в Україні навіть в умовах воєнного стану зберігається свобода слова. Водночас, журналісти також переконані, що єдиний телемарафон має бути припинений і він є однією з форм цензури. Про це стало відомо з соціологічного дослідження про виклики для свободи слова та журналістів в умовах війни, яке презентували 3 травня 2023 року у Всесвітній день свободи преси у Києві. Опитування охопило 165 журналістів з різних регіонів України. Його провів Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці з Центром прав людини ZMINA. Так, журналісти оцінюють стан свободи слова в Україні у 2023 році у 6,4 бала за 10-бальною шкалою, де 1 – дуже погано, а 10 – дуже добре. Водночас, значна частина опитаних медійників після 24 лютого 2022 року стикалась у своїй діяльності з порушеннями права на свободу слова та інформації. Найчастіше журналісти заявляли про відмову посадових осіб у наданні суспільно важливої інформації (51% опитаних), цензурування готових матеріалів або заборону оприлюднення певної інформації (22%) та відмови в акредитації (17%). Журналісти, які визнавали наявність цензури, найчастіше заявляли, що вона здійснюється з боку різних органів державної чи місцевої влади, а також власників ЗМІ. На третьому місці – самоцензура жур-

налістів. Найчастіше цензура запроваджувалася через пояснення, що в нас війна (57%), що це в інтересах країни (44%), а також що така позиція не популярна в суспільстві (29%), – розповіла Поліна Бондаренко, політична аналітикиня Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Але, як вона додала, воєнну цензуру більшість респондентів не вважає критичною для свободи слова. Разом з тим 40% опитаних журналістів вірять у необхідність обмеженої цензури, а третина – проти цього. Натомість 44% респондентів вважають, що в Україні існують теми, про які не можна писати чи говорити (для порівняння: у 2019 році таких було близько чверті) [74].

Російсько-українська війна змінила медіа-простір України та характер вітчизняної журналістики, поставивши на перше місце громадянські й політичні якості сучасного журналіста як одного з провідних акторів у сфері національної та інформаційної безпеки. Від активної громадянської та світоглядно-ціннісної позиції журналістів багато в чому залежить якість інформаційного продукту, інформаційна культура громадян та ступінь захищеності вітчизняного культурно-інформаційного простору від агресивних зовнішніх впливів.

За результатами анонімного онлайн-опитування журналістів, проведеного Інститутом масової інформації (ІМІ) наприкінці 2022 року можна констатувати, що найголовнішими проблемами, пов'язаними зі свободою слова, медійники вважають російську агресію та її наслідки для медіа та журналістів (82,5% опитаних). На другому місці – проблеми з доступом до інформації та закриття реєстрів, що значно ускладнило роботу медіа (63,2%). На третьому місці – проблеми з акредитацією та доступом до об'єктів (про це згадали 57,5% респондентів). Далі йдуть обмеження, що стосуються виробництва та поширення контенту у воєнний час (48,2% опитаних) і кіберзлочини – DDoS-атаки, фішинг (38,6% опитаних). Сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки респонденти могли обрати кілька відповідей. Великим викликом для журналістів стали економічні та фінансові труднощі – про це зазначили 75,4% опитаних ІМІ журналістів (для порівняння: у 2021 році економічні виклики вказали як актуальні тільки 49% журналістів). На другому місці – складні умови роботи та побуту, пов'язані з постійними відключеннями електрики й зв'язку (про це за-

значили 67,3% респондентів); на третьому – психологічне виснаження, неможливість відпочити, постійний стрес (63,3% опитаних журналістів). Безпекові виклики, постійні загрози обстрілів розділили четверте місце серед викликів разом зі зростанням популярності телеграм-каналів з маніпуляціями, дезінформацією (про них згадали 54,4% опитаних). Ще 31,1% опитаних як виклики згадали про проблеми в комунікації з державними органами. І 29,9% вказали про звуження спектра тем та неможливість якісно працювати із запитами та реєстрами [3].

З точки зору західних дослідників, ЗМІ повинні нести об'єднуючий чинник у суспільство під час війни. Згідно з демократичною теорією, навіть у воєнний час ЗМІ повинні давати можливість громадянам політично оцінити війну та її наслідки. Журналіст має бути не провідником миру, а скоріше нейтральним посередником, кажуть фахівці. Крістіан Ейлдерс зазначає, що діяльність ЗМІ повинна підпорядковуватись принципам роботи, які існували у мирний час. Тобто накладати додаткові обмеження на роботу журналістів під час воєнного стану не потрібно. Він вважає, що головним завданням ЗМІ у воєнний час є репрезентація і оприлюднення всіх точок зору. Але ця проста вимога сама по собі є справжньою проблемою в умовах війни [44, с. 96].

Об'єктивність, особлива відповідальність різноманітних медіа за надану громадянам інформацію допомагають консолідувати суспільство під час війни, належним чином оцінювати події та явища, що відбуваються у середині країни та за її межами.

Важливою складовою аксіологічного підґрунтя національної та інформаційної безпеки України окрім демократичних цінностей є національні цінності та інтереси. Залежно від характеру домінуючих цінностей суспільна система є більш або менш стійкою до викликів та небезпек її стабільного існування.

На думку Г. Ситника, національні цінності вирішальною мірою визначають сутність, цілісність і стійкість; інтереси – структуру й характер; цілі – конфігурацію і спрямованість формування та функціонування системи забезпечення національної безпеки. Динаміка, інтеграція і дезінтеграція суспільних систем знаходить своє відображен-

ня в системі ціннісних відношень у суспільстві, ключовим елементом яких є система ціннісних орієнтацій особистості, яка утворює фундаментальну основу, що забезпечує її внутрішню стійкість та цілісність, відносно прогнозований тип суспільної поведінки і направленість інтересів. Внутрішня руйнація держави завжди починається з деформації національної самосвідомості її громадян, поширення національної індивідуальності, байдужості до перспектив розвитку нації. Важливо, щоб інтереси соціальних груп не переростали в антагоністичні національним інтересам. Тому згадані орієнтації мають бути об'єктом цілеспрямованого виховного впливу з боку системи державного управління [108, с. 12].

Конкретизуючи сутність національних цінностей, у контексті проблематики інформаційної безпеки варто підкреслити, що вітчизняні науковці до національних цінностей в інформаційній сфері відносять систему духовних та матеріальних цінностей людини, суспільства й держави, котрим притаманні виразні ознаки, зокрема світоглядні, соціально-економічні, культурні, демографічні, географічні. Ця система становить правовий та філософсько-етичний базис подальшої еволюції суспільства й держави, сприяє формуванню національної мети, що стоїть перед державою в інформаційній сфері. Таким чином, з огляду на сутність і, відповідно, вагомість національних цінностей в інформаційній сфері як найбільш специфічного сегменту системи вони потребують особливого захисту [107, с. 77].

Натомість А. Гуз, Т. Ткачук та Н. Ткачук стверджують, що до національних цінностей в інформаційній сфері з огляду на сучасний стан державотворення в Україні слід віднести матеріальний добробут населення, зокрема на основі розвитку ІКТ; інформаційну захищеність людини, суспільства, держави; духовність; доступність віросповідання, запобігання релігійному фанатизму та екстремізму, неприпустимість використання релігії як психологічного чинника тероризму, розвиток традиційних українських релігійних напрямів; мову як основний ідентифікатор нації, засіб передачі інформації та знань, пам'ять поколінь; культуру інформаційних відносин; свободу інформації; захищеність інформаційних прав людини, доступ до інформації, нейтралізацію негативних інформаційних впливів [22, с. 132].

Необхідність захисту національних цінностей суб'єктами інформаційної безпеки України обумовлюється декількома ключовими причинами. По-перше, цінності як суспільний феномен становлять духовно-культурне підґрунтя для безпечного функціонування соціальних систем. При всій значущості різноманітних цінностей, особливої важливості для стабільного існування соціуму набувають колективні цінності, що детермінують соціальну поведінку широких верств населення. По-друге, для життєдіяльності демократичних соціальних систем системоутворюючим чинником (цінністю) є право, оскільки саме дана цінність конститує буття інших аксіологем безпечного розвитку суспільства, а саме таких як свобода, відповідальність, справедливість, солідарність. По-третє, безпека функціонування демократичних соціальних систем обумовлена як загальним розвитком політико-правової та громадянської культури суспільства, так і вкоріненням громадянських цінностей у світогляді окремих суб'єктів соціального простору, особливо наділених владними повноваженнями [59, с. 347].

В умовах російсько-української війни зростає значення такої фундаментальної національної цінності як патріотизм, яка представлена у різних формах у вітчизняному інформаційному просторі. На нашу думку, система інформаційної безпеки має бути побудована таким чином, щоб патріотизм як цінність вітчизняного державотворення не тільки відтворювався, але й виховувався національними медіа.

Аналізуючи проблему виховання патріотизму Н. Волошина цілком слушно зауважує, що патріотизм генетично не дається кожній людині від народження. Він формується, розвивається, або притупляється (втрачається) у процесі життя під впливом політичних, економічних і соціальних чинників. Можна визначити наступні принципи формування й розвитку патріотизму суспільства:

- по-перше, спадкоємність, патріотизм кожного суспільства не виникає на порожньому місці, його зміст лише збагачується набуваючи нових рис і особливостей при переході суспільства до вищої фази;
- по-друге, принцип детермінізму патріотизму, причинно-наслідкового взаємозв'язку. Особистість буде готова до самопожертви

за Батьківщину, за умови, що Батьківщина, принаймні, збереже про неї пам'ять;

– по-третє, системне використання всіх наявних чинників формування патріотизму. Процес формування має бути організованим, послідовним, без суперечностей між окремими суб'єктами патріотизму;

– по-четверте, принцип взаємозв'язку суспільної та індивідуальної форми патріотизму. Патріотичну суспільну свідомість не можна уявляти як механічну суму, патріотичної свідомості окремих особистостей чи соціальних груп. Патріотизм – явище духовно-практичне і не зводиться лише до патріотичної свідомості суспільства, яка хоча і виробляється, врешті решт, індивідами, але при цьому зберігає достатню самостійність і незалежність;

– по-п'яте, спрямованість патріотизму на людей, що є його суб'єктом і об'єктом» [16, с. 14–15].

У контексті поглибленого розуміння ціннісних підвалин національної та інформаційної безпеки України, дослідники виокремлюють такий різновид патріотизму як державний патріотизм.

Ю. Івченко переконливо доводить, що сучасний державний патріотизм повинен вбирати в себе все краще з історичного досвіду української державності, наповнюючи широке поняття патріотизму конкретно-історичним змістом. Державний патріотизм є патріотизм «відповідальний». Побудова сучасної, сильної та процвітаючої Української держави неможлива без надання особливого значення державному патріотизмові. Його пріоритетність можна визначити низкою обставин.

Перш за все, державний патріотизм передбачає наявність у громадян загального життєствердного інтересу, загальної мети.

По-друге, державний патріотизм – це те, що пов'язує представників політичної влади з різними соціальними верствами суспільства, робить їх єдиною нацією. Патріотизм виявляється у духовній солідарності громадян, у взаємній справедливості, почутті відповідальності за долю Батьківщини. Це означає, що моральне право називатися політичною елітою має лише спільнота патріотів. Патріотизм є найнадійнішим внутрішнім гарантом справедливої діяльності правлячих груп, що створює їх дійсний авторитет у суспільстві.

По-третє, державний патріотизм повинен відповідати інтересам національної безпеки держави. Держава не може нормально існувати, якщо вона не в змозі захищати національну незалежність громадян і власну територіальну цілісність, надійно обороняти Батьківщину під час війни.

І останнє, державний патріотизм повинен сприяти досягненню стійкості нашої країни на міжнародній арені. Саме в умовах сучасної геополітики будь-яка державна влада суверенної країни повинна виконувати свої обов'язки щодо забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки, соціальної стабільності, вести ефективну зовнішню політику, бо, як свідчить практика, тільки реальний патріотизм консолідованого суспільства може забезпечити суверенне існування держави в непростих умовах геополітики XXI століття [36, с. 176].

Визначаючи системоутворюючий характер національних цінностей підкреслимо, що на їх основі формується комплекс національних інтересів, які також є об'єктами захисту структур інформаційної безпеки.

Науковці наголошують на неприпустимості ототожнення національних цінностей з національними інтересами. Національні цінності можуть бути лише основою національних інтересів держави. Не в сенсі марксистської методології «базис-надбудова», а в розумінні замкненого циклу: державний суверенітет, безпека кордонів, внутрішня стабільність – це необхідні елементи для захисту національних цінностей, що є фундаментом для консолідації і мобілізації суспільства, спрямованої на захист національних інтересів (державний суверенітет, безпека кордонів, внутрішній прогресивний демократичний розвиток, добробут тощо) [110, с. 90].

Національні інтереси є синтезом різноманітних інтересів певної національної спільноти. Індивідуальні та групові інтереси викристалізуються, проходять витримку часом, узгоджуються та зводяться до загального, а потім на їх основі й формуються національні інтереси. Саме це загальне А. Колодій розглядає як інтерес до самозбереження, до реалізації свого соціально-політичного і культурного потенціалу, форма якого властива саме цій нації (до реалізації національної ідеї). Серцевиною національних інтересів є збереження і зміцнення національного суверенітету, що означає повновладдя

нації, оволодіння нею всіма можливостями розпоряджатися власною долею. Тому національні інтереси не можуть зводитись лише до окремих соціально-економічних, культурних та інших потреб. Вони повинні виступати як органічний синтез, а не механічна сума приватних і корпоративних інтересів [40, с. 39].

Національні інтереси є об'єктивними факторами, що мають постійну і змінну складові. Постійні інтереси залежать від незмінної природи людини, географічних умов країни, соціокультурних та історичних традицій народу. Саме вони забезпечують виживання нації. Змінні інтереси є конкретною формою у часі і просторі. Визначення цієї форми належить державі, що має монополію на зв'язок із зовнішнім світом. Основа ж національного інтересу, що визначається географією та специфікою культурно-історичного розвитку народу, залишається постійною і не залежить від стану внутрішньої політики, соціальної структури суспільства [59, с. 363].

Національні інтереси та національні цінності Української держави мають постійно відтворюватись у інформаційному просторі нашої країни та домінувати в ньому. Для реалізації цієї мети національний культурний, освітній, інформаційний контент має бути сучасним, актуальним та якісним.

Таким чином, модули інформаційної безпеки України у ціннісному вимірі відображають комплексне поєднання загальнолюдських, національних та демократичних аксіологем буття українського народу. Захист вищезначених цінностей є одним з пріоритетних завдань системи інформаційної безпеки України на сучасному етапі державотворення, оскільки гібридні, смислові, інформаційні та інші війни XXI сторіччя спрямовані, у першу чергу, на ураження духовного світу національних спільнот. В умовах російсько-української війни характер артикуляції, стратегії захисту цінностей вітчизняного інформаційного простору набули більш чітких форм й підкріплені системними діями різноманітних державних та недержавних суб'єктів. Разом з тим, загрози та небезпеки для національного інформаційно-культурного поля посилюються та видозмінюються, що детерміновано глобальною турбулентністю та розгортанням нових етапів російсько-української війни.

РОЗДІЛ 2

ДЕТЕРМІНАНТИ ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІЧНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Невиправдана агресія росії проти України призвела до різкого падіння державних доходів, тоді як державні витрати на вирішення гуманітарної ситуації та підтримку безперервності надання державних послуг помітно зросли. За підсумками перших трьох кварталів 2022 р., падіння ВВП в Україні оцінювалося Міністерством економіки на рівні 30%.

Російське вторгнення в Україну спричинило великі втрати людей, значне переміщення населення та значні пошкодження інфраструктури. Вплив на економічну діяльність є величезним: реальний ВВП різко скоротився, інфляція зросла, торгівля була значно порушена, а бюджетний дефіцит зріс до безпрецедентного рівня.

Проте, одразу після вторгнення влада швидко адаптувала монетарну політику та політику обмінного курсу для збереження фінансової стабільності. Щоб допомогти зменшити значну втрату міжнародних резервів, обмінний курс було девальвовано, що допомогло стабілізувати валютні резерви та підтримувати загальну макроекономічну та фінансову стабільність.

Сьогодні фінансова політика України спрямована на пріоритетні витрати – на оборону, соціальні виплати, гуманітарні потреби і, де це можливо, певний ремонт критичної інфраструктури. Невизначеність щодо розміру потреб у фінансуванні залишається надзвичайно високою, сильно залежить від тривалості війни та її інтенсивності, а економічні ризики стають все більшими, включно з потенційними додатковими збитками для критичної інфраструктури або новими збоями в сільськогосподарському та енергетичному секторах [237].

Вартість відбудови України та її економіки станом на 2022 р. сягала близько 349 мільярдів доларів США – про це йшлося у звіті, підготовленому Світовим банком, Європейською комісією та українським урядом [104]. У березні 2023 р. Представництво Європейської комісії в Україні зазначило, що вартість відбудови та відновлення в Україні зросла до 411 мільярдів доларів США. Зрозуміло, що ця цифра буде зростати й далі.

Наслідки вторгнення відчуватимуться упродовж кількох поколінь українців, адже сім'ї було розділено й переміщено, порушено розвиток людського потенціалу, знищено економічну, соціальну та критичну інфраструктуру, зруйновано культурну спадщину, завдано суттєвої шкоди екології, а позитивна траєкторія розвитку економіки й рівня бідності змінилася на негативну.

У доповіді Світового банку підкреслюється, що попри критичну важливість поетапного підходу до реконструкції протягом кількох років у короткостроковій перспективі Україна потребує близько 105 мільярдів доларів для відновлення лише соціальної інфраструктури, зокрема, шкіл та лікарень, відновлення транспортних зв'язків [103].

Протягом останнього десятиліття вітчизняні автори присвятили чимало уваги дослідженню правової природи економічного суверенітету та чинникам впливу на нього. Однак окремої уваги заслуговують праці Є. М. Білоусова [7–10; 65; 77; 153; 154; 340], І. В. Яковюка, А. Ю. Туренко [139; 146; 153; 154; 340], К. В. Єфремової [30; 139; 154; 340], О. Б. Васильчишина [14], М. М. Хапатнюковського [128] та інших. Разом з тим, проблема забезпечення економічного суверенітету в умовах воєнного стану та в повоєнний період тільки піднімається у наукових дослідженнях, що обумовлює її актуальність (Є. М. Білоусов [8; 307], О. В. Дьяченко [28], І. В. Яковюк, А. Ю. Туренко [145]).

В основі економічного суверенітету держави лежить її економічна самостійність, що базується на економічній самодостатності. Так, Є. М. Білоусов рід економічним суверенітетом розуміє спроможність держави повною мірою використати сукупність умов та факторів, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного оновлення та самовдосконалення для подальшого розвитку економічної системи, мінімізуючий зовніш-

ній негативний тиск інших учасників глобалізаційних процесів. За такого підходу економічному суверенітету властиві такі ознаки: єдність; невідчужуваність; екстериторіальність діяльності економічних суб'єктів резидентів; пріоритетність національних інтересів; неподільність; наявність власної валюти; наявність власної податкової системи [8, с. 38].

На думку О. В. Дьяченко, економічний суверенітет, як складова державного суверенітету, складається з: фінансової самостійності; продовольчої самозабезпеченості; технологічної самостійності; енергетичної незалежності; зовнішньоекономічної незалежності; інтелектуальної достатності; демографічної стабілізації [28, с. 26].

Виходячи з перелічених складових, до кожної з них можна підібрати цілу групу детермінант, що впливають на їх позитивний розвиток або забезпечення сталого існування, але спільним чинником для всіх з них на даному етапі виступають бойові дії на території України.

Розглядаючи цілу систему екзогенних детермінант впливу на національний економічний суверенітет, варто перш за все звернути увагу на економічні процеси не лише національного рівня, а й на дисбаланси, що виступають загрозою стабільності світового економічного зростання. Зниження темпів у світовій економіці загалом та окремих групах країн в умовах кризи, спричиненої війною в Україні, та у посткризовий період хоч і вирізняються синхронністю, проте, глибина падіння вочевидь буде різною.

Моделювання впливу екзогенних та ендогенних чинників, зокрема інвестиційно-фінансових ризиків як загрози економічному суверенітету України, дозволило М. М. Хапатнюковському виявити тісний взаємозв'язок між посиленням дисбалансів у бюджетній сфері та зовнішньоекономічному секторі внаслідок економічного спаду та девальвації національної валюти; звуженням ресурсної бази банків, посиленням ризиків ліквідності й неплатоспроможності фінансових установ, проблемами з їх капіталізацією; дестабілізацією національної грошової одиниці, обмеженими можливостями Національного банку України щодо підтримки пропозиції на валютному ринку в умовах зростання недовіри до банківської системи та відтоку депозитів населення; неконтрольованим зростанням цін на тлі посилення

інфляційних очікувань; надмірним зовнішнім та внутрішнім борговим навантаженням на державні фінанси [128].

Одним із головних чинників збереження економічного суверенітету виступає ефективний фінансовий механізм держави, який спроможний забезпечити фінансовими ресурсами потреби як суспільства в цілому, так і економічний розвиток. Вочевидь, наданий момент країна не в змозі цього забезпечити через величезні витрати на оборонну промисловість та військові потреби, витрати на відновлення критичної інфраструктури. Так, особливу роль у формуванні торговельних дисбалансів відіграє стрімке скорочення експорту товарів за всіма товарними групами, що зумовлено призупиненням виробничих потужностей та руйнуванням транспортної інфраструктури на сході та центрі України.

Від початку війни Європейський Союз, США та інші країни надають Україні не лише воєнну, але й фінансову (гранти і довгострокові позики на вигідних умовах) допомогу, що сприятиме підвищенню макроекономічної стабільності та загальної стійкості України.

Європейський Союз та його держави-члени вже є найбільшими донорами допомоги для України. Однак через обмежений об'єм та свій багаторічний характер бюджет ЄС не дає великого простору для маневру. Проте, Рада ЄС досягла згоди щодо законодавчого пакету, який дозволить ЄС фінансово допомагати Україні протягом 2023 року на суму близько 18 мільярдів євро [191].

Пакет передбачає структурне рішення для фінансової підтримки України в 2023 році. Сума позики Україні в 2023 році становитиме 18 мільярдів євро з пільговим періодом на 10 років. Держави-члени ЄС покриватимуть основну частину процентних витрат за рахунок зовнішніх цільових доходів. Гарантії для цих запозичень нададуть або бюджет ЄС, або країни-члени. Метою є надання короткострокової фінансової допомоги, фінансування негайних потреб України, відновлення критичної інфраструктури та початкової підтримки сталого післявоєнного відновлення з метою підтримки України на її шляху до європейської інтеграції.

Наприкінці 2023 р. Рада ЄС обговорювала питання щодо перегляду бюджету ЄС, який передбачає виділення пакету допомоги

Україні в EUR50 млрд протягом найближчих років. Основна перешкода для схвалення нової версії бюджету – позиція Угорщини.

Ще у довоєнний період у Меморандумі про взаєморозуміння Україна та ЄС погодили політичні дії, які Україна зобов'язується виконувати для отримання допомоги: вісім політичних умов, пов'язаних із посиленням управління державними фінансами, корпоративним управлінням та верховенством закону, конкуренцією на газовому ринку, покращенням ділового клімату та управління державними підприємствами. Крім конкретних політичних заходів, викладених у Меморандумі, Україні також необхідно неухильно виконувати свою програму МВФ.

Вказана допомога сприяє досягненню макроекономічної стабільності, своєчасному миттєвому відновленню та підтриманню конкурентоспроможності української економіки, однак не вирішує усі глибини проблеми та не знижує загальну суму державного боргу, що, в свою чергу, у майбутньому буде своєрідним важелем впливу на економічний суверенітет країни.

У якості наступної детермінанти впливу розглянемо питання співпраці держави з міжнародними фінансовими установами, зокрема з Міжнародним Валютним Фондом, оскільки саме він є ключовим інститутом наднаціонального рівня, що здійснює функції глобальної координації та розробляє рекомендації по усуненню глобальних дисбалансів.

МВФ визнається нині як головний наднаціональний орган регулювання міжнародних валютно-кредитних відносин, головний центр міжнародного кредитування, координатор міждержавних кредитних потоків і гарант платоспроможності країн-кредиторів. Водночас МВФ відіграє важливу роль у реалізації рішень провідних держав Заходу, США і Японії. Він є ключовою ланкою системи регулювання світової економіки, міжнародної координації, узгодження національних макроекономічних політик. Крім кредитування, МВФ виконує такі найважливіші функції як нагляд, технічна допомога та допомога країнам проводити відповідну економічну політику.

Існує два основні аспекти нагляду МВФ: двосторонній нагляд, або оцінка політики кожної держави-члена і надання рекомендацій

щодо заходів цієї політики, і багатобічний нагляд, або спостереження за світовою економікою. Економісти МВФ ведуть постійний моніторинг економіки держав-членів. Вони відвідують держави-члени раз на рік для обміну думками з їхніми урядами й центральними банками і вивчають, чи існують ризики для внутрішньої і глобальної стабільності, які можуть вимагати змін в економічній або фінансовій політиці країн. Обговорення, як правило, зосереджені на питаннях курсової, грошово-кредитної, податково-бюджетної і фінансової політики, а також принципово важливих для макроекономіки структурних реформ [128].

Співробітництво України з МВФ визначається перш за все тим, що саме ця організація є головним наднаціональним органом регулювання міжнародних валютно-кредитних відносин, потужним інституціональним інвестором та кредитором, координатором міждержавних кредитних потоків і гарантом платоспроможності України як країни-боржника. Варто звернути увагу перш за все на ті наднаціональні елементи регуляторної діяльності, які закріплені в її статуті та реалізуються через відповідні функції,

Так, відповідно до Статуту Фонду зобов'язання держав-членів не запроваджувати без згоди організації обмежень відносно платежів та переказів з поточних рахунків міжнародних організацій, не використовувати дискримінаційних валютних механізмів та множинності валютних курсів. Фонд здійснює суворий нагляд за валютною політикою держав-членів на багатосторонньому та односторонньому рівнях. Держави не вправі маніпулювати валютними курсами на шкоду міжнародній валютній системі, використовувати зміни валютного курсу в цілях невинновданого збагачення, вводити без згоди Фонду обмеження у поточних міжнародних операціях (стаття VIII Статуту МВФ). Держави зобов'язані надавати Фонду статистичні дані про стан економіки, надавати можливість представникам Фонду для вивчення економічного стану розвитку держави на місці (ст. XII).

Окремо варто сфокусувати увагу також на важелях МВФ, у тому числі стосовно України, які мають значний вплив на фіскальну та монетарну політику держави, оскільки мають змогу впливати на грошову масу та відсоткові ставки, які водночас значною мірою

визначають споживчий та інвестиційний попит держав. Традиційним інструментом впливу МВФ на монетарну та фіскальну політику урядів держав є видача кредитів, які допомагають країнам формувати міжнародні резерви, стабілізувати свої валюти, продовжувати оплачувати свій імпорт, відновлювати умови для міцного економічного зростання. Фонд безкоштовно надає технічну допомогу країнам-членам у формі консультацій щодо фіскальної, монетарної та курсової політики [128]. Таким чином, МВФ безпосередньо впливає на реалізацію державою своєї економічної політики, а, отже, і свого економічного суверенітету.

Наступним питанням щодо визначення детермінант впливу, виходячи із перелічених на початку статті елементів економічного суверенітету, постають міжнародні міграційні процеси. Розглядаючи міграцію працездатного населення, як окремий важіль впливу на забезпечення економічного суверенітету і економічної безпеки держави, необхідно розглядати два її види: добровільну і вимушену (під час бойових дій).

Перш за все необхідно звернути увагу, що міграція являє собою не лише переміщення населення за географічною ознакою, а й набуття додаткових знань, умінь та навичок як безпосередньо людиною, так і країною-реципієнтом та, у свою чергу, відповідно втрату їх країною-донором. Отримання додаткової висококваліфікованої робочої сили та сплачених податків з їх трудової діяльності позитивно впливає на добробут держави, яка її приймає.

Війна мала драматичний вплив на зайнятість українського населення по всій країні. За даними останніх опитувань, близько 40% українців, які мали роботу до вторгнення, втратили її, тоді як половина працевлаштованих зіштовхнулася зі скороченням заробітної платні [103]. Отже, велика кількість людей втратили свій дохід і купівельну спроможність через інфляцію. Багато хто був змушений змінити місце проживання.

Проте, все достовірно відомо, що українці платять більше податків у країнах ЄС, ніж ті витрачають на допомогу біженцям. Так, за даними Польського фонду розвитку Польща витратила 3,5 мільярди злотих на допомогу українцям, але підрахунки віце-президента за-

значеного фонду Бартоша Марчука показують, що вони отримали від початку війни 10 мільярдів злотих від сплачених переселенцями податків [4].

Схожим за своєю природою явищем виступає вимушена релокація бізнесу. З початку дії програми релокації в Україні переміщено 710 підприємств, 500 з них уже поновили роботу. Український бізнес отримав логістичну підтримку у перевезенні виробничих потужностей від «Укрзалізниці», «Укрпошти», та Фонду держмайна.

Серед основних проблемних питань, що стримують відновлення та розвиток бізнесу, – невизначеність щодо подальшого розвитку ситуації, обмежені ресурси, проблеми з логістикою, з кваліфікованими кадрами, падіння платоспроможного попиту на внутрішньому ринку.

В умовах невизначеності, багато власників бізнесу замислюються про те, щоб перемістити свій бізнес за кордон: повністю або частково, тимчасово або на постійній основі. Найбільш схильні переїжджати за кордон компанії галузі ІТ, сфер професійних послуг (маркетинг, консалтинг, дизайн), охорони здоров'я. Основними країнами релокації стали країни ЄС (Польща, Німеччина, Болгарія, Бельгія, та Естонія), Туреччина, Молдова.

Питання «який економічний ефект матиме релокація підприємств в межах України?» поки не має відповіді. Ситуація залежатиме від розвитку та географії бойових дій. Проте, релокація бізнесу за межі країни матиме позитивний ефект лише за умови повернення «врятованих» підприємств на територію країни з напрацьованими зв'язками та новим досвідом.

Також, як окремий важіль впливу завжди розглядають проблеми прямого іноземного інвестування, що набуває виключного значення для країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою, оскільки кошти зарубіжних інвесторів, з одного боку, сприяють розвитку бізнесу в таких країнах, а з іншого – зумовлюють загрози національному суверенітету: надмірне залучення капіталу в різні галузі національного господарства призводить до втрати контролю над ними. Проте, в умовах війни про це не доводиться говорити, через те, що величезна кількість іноземних компаній ідуть з українського ринку через надмірні ризики втрати устаткування та товару.

Підсумовуючи, можна виділити детермінанти, що впливають на фінансову самостійність держави, продовольчу самозабезпеченість та демографічну стабільність завжди, як у воєнний період, так і поза ним, а саме: надання міжнародної фінансової допомоги на умовах довгострокового кредитування, участь у міжнародних фінансових організаціях (зокрема, МВФ), міжнародні міграційні процеси населення та бізнесу.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні у воєнний період та деякий час після, відбуватиметься тимчасове обмеження реалізації економічного суверенітету, що вимагає від влади країни рішучих дій щодо розроблення зваженої економічної стратегії відновлення України для мінімізації впливу таких егзогенних детермінант.

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА І РОЛЬ КОЛЕКТИВНОГО ЗАХОДУ У ПОСТВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ УКРАЇНИ

24 лютого 2022 р. Росія розпочала війну проти України. Такої інтенсивності руйнувань і кризи біженців Європа не знала з часів Другої світової війни. Генеральна Асамблея ООН, Європейський Союз, Рада Європи і більшість країн світу засудили агресію Росії. Україна сьогодні отримує фінансову, військову і технічну допомогу від колективного Заходу. Завдяки героїчному опору збройних сил України Москва не досягла стратегічних цілей і зазнає дедалі більших втрат. Хоча війна не завершена, існує впевненість, що Україна відновить контроль як над ново-захопленими, так і раніше окупованими територіями на Сході. Це дає підстави обговорювати дизайн майбутньої допомоги міжнародних фінансових інституцій і окремих держав в відбудови України

Ідея розробки європейського плану реконструкції України («план Маршала для України») вперше почала обговорюватися після Революції гідності. Однак через відсутність підтримки з боку Європейської комісії ця ідея не отримала практичного втілення. Крім того, цільова спрямованість цієї ідеї зазнавала постійних змін протягом 2014–2021 років. Як наслідок, вона не стала предметом і серйозних наукових досліджень. Ситуація змінилася після того, як Росія розв’язала війну проти України і особливо після того, як стало зрозуміло, що Росії не вдасться досягнути поставленої мети, а отже Україна має не тільки шанс повернутися до стану на момент до 24 лютого 2022 р., але й мати серйозні підстави повернути собі контроль над окупованою частиною Донецької і Луганської області.

Це, в свою чергу, обумовило інтерес керівництва США, Європейського Союзу і його держав-членів, а також політичного керівництва України до розробки і наступної реалізації «Нового європейського плану для України».

Ефективна фінансова та економічна підтримка колективного Заходу – це потужний елемент зміцнення економічного суверенітету України. А. Максюта зазначає, що Україна після Революції Гідності отримала значні суми позик і кредитів від міжнародних фінансових установ¹, макрофінансової допомоги та програм бюджетної підтримки від Європейського Союзу², гарантії розміщення на міжнародному ринку цінних активів українських державних цінних паперів від США, гранти технічної допомоги від окремих урядів та приватних фондів для підтримки інституційних реформ тощо. Вказані заходи були передбачені в щорічних меморандумах про економічну та фінансову політику між Україною та МВФ і потім розбиті на окремі складові за підтримки інших донорів чи партнерів [183]. Вказана допомога сприяла досягненню макроекономічної стабільності, зниженню державного боргу, відновленню зростання та конкурентоспроможності української економіки, однак не вирішила усі глибинні проблеми реформування, зокрема не вдалося досягнути стійкого і всеосяжного зростання та не дозволило рівню доходів в Україні наздогнати рівні доходів, що мають місце в інших країнах регіону [52; 270].

Напередодні війни, 16 лютого 2022 р., президент Європейської ради Ш. Мішелем під час свого виступу перед Європейським парламентом висловив ідею проведення конференції донорів на підтримку України і для розрядки напруженості в Східній Європі. Вказана ідея була підтримана президентом України В. Зеленським. Однак, кривава війна, яку розв'язала Російська Федерація з метою знищення України як держави, докорінно змінила ситуацію.

Від початку війни США, Європейський Союз і низка інших країн надає Україні не лише воєнну, але й фінансову (зокрема, гранти і довгострокові позики на вигідних умовах) і економічну допомогу [168],

¹ Світовий банк надав 8,4 млрд доларів, МВФ – 17 млрд доларів.

² ЄС надав 17 млрд євро грантів і позик як на основі повернення, так і на безповоротній основі.

що сприятиме підвищенню макроекономічної стабільності та загальної стійкості України в умовах цілеспрямованої руйнації Росією її економіки, транспорту та інфраструктури¹.

Очолювана колишніми прем'єр-міністрами Литви А. Кубілюсом і Г. Кіркіласом група експертів висунула ініціативу розробки «Нового європейського плану для України»² («Європейський Союз зобов'язаний надавати підтримку українському уряду для його невідкладних потреб і, як тільки російський наступ припиниться, для відбудови демократичної України»), розрахованого на 10 років. Ця ідея отримала підтримку і на рівні Європейського Союзу, зокрема єврокомісар з бюджету Й. Хан, який вважає, що Україні знадобиться план відновлення після війни з Росією, подібний до того, який США запропонували Західній Європі після Другої світової війни. Дана ініціатива підтримана міністрами фінансів та керівниками центральних

¹ За даними українського уряду збитки від падіння виробництва в найближчі роки перевищать \$1 трлн долларів, з яких знищення інфраструктури становить біля \$120 млрд.

² Власне, ця ідея не нова. Вперше вона виникла у 2014–2015 роках на хвилі підтримки Заходом постмайданної України, але так і не була реалізована. У 2017 р. Європейська народна партія, що має найбільшу фракцію у Європарламенті, схвалила резолюцію щодо розробки довгострокового плану підтримки, який почали називати «план Маршалла для України». Однак, Єврокомісар Й. Хан зазначив, що у Європейській комісії ця ідея викликає сумнів, оскільки ЄС і так використовує достатньо інструментів для допомоги Україні. Фактично мала місце інфляція «планів Маршалла», оскільки паралельно пропонувалося поширити вказаний план також на Молдову та Грузію, а також розробити план для Африки. У підсумку розгляд цього плану не було включено у порядок денний Брюссельського саміту Східного партнерства. Відтак ідея проведення на початку 2018 р. конференції донорів «плану Маршалла для України» втратила сенс.

Ідея А. Кубілюса «Новий європейський план для України» була вперше обговорена на засіданні профільного комітету Литовського сейму у грудні 2021 р. 8 березня 2022 р. прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон під час переговорів з лідерами країн Вишеградської групи закликав їх розробити «План Маршалла для України». Одним із джерел грошей може бути відчуження та продаж лондонської власності підсанкційних російських олігархів. Очевидно, що в такий спосіб не вдасться зібрати грошей, необхідних для відновлення зруйнованої війною економіки [157; 305]. Нажаль слід зазначити, що робота над змістовним наповненням вказаних планів якщо і починалася, то не була доведена до логічного завершення.

банків G7 [186]. Усвідомлюють необхідність у такому плані і українська влада¹ і бізнесмени².

Європейські і американські політики, громадські діячі та науковці вважають, що об'єднана Європа сьогодні в змозі зробити для України те, що 75 років назад США зробили для Західної Європи, забезпечивши їй свободу, мир та процвітання внаслідок фінансування післявоєнної відбудови континенту. Основна філософія плану Маршалла для повоєнної Європи полягала в тому, що економічна та фізична безпека Америки залежить від наявності сильних і незалежних союзників за кордоном [334]. Цей підхід цілком відповідає інтересам сучасного Європейського Союзу, який повинен бути захищений в стриманні просування російського впливу в Європі.

На думку американських авторів, європейцям слід врахувати уроки американського плану Маршалла, а саме [172]:

- щоб дати необхідну надію українському народу, планування реконструкції та відновлення України має відбуватися зараз. Після більш ніж восьми років війни уряд і народ України не повинні втратити впевненість і віру в те, що вони переможуть у цій війні та забезпечать мир в Європі. Міжнародне співтовариство має приєднатися до них у цій впевненості та вірі, спільно плануючи повоєнну Україну;
- реконструкції та економічного відновлення прямо зараз;
- надзвичайно важливо забезпечити повну підтримку європейських народів та постійну підтримку європейських парламентів;
- відбудовою та відновленням має керувати Україна за підтримки та контролю з боку донорської спільноти. Досвід плану Маршалла для повоєнної Європи засвідчує важливість того, щоб країна-одержувач допомоги мала повноваження приймати власні рішення, але при цьому з донорами необхідно узгодити план відновлення і вони повинні мати можливість контролювати його виконання;

¹ Президент В. Зеленський 5 травня 2022 р. під час роботи міжнародної донорської конференції у Варшаві заявив, що Україні потрібен «стратегічний міжнародний план підтримки», подібний до історичного плану Маршалла для відновлення країни після закінчення війни.

² Власник «Азовсталі» Р. Ахметов інтерв'ю CNN заявив: «Нам обов'язково знадобиться безпрецедентна міжнародна програма реконструкції, план Маршалла для України».

- країни використовували кошти та відстежували, як швидко вони відновлюються економічно;
- має бути прозорий континуум реформ від негайної гуманітарної допомоги до повного економічного відновлення та модернізації;
- основною політичною метою реконструкції та відновлення України має бути її економічна інтеграція з Європою – це було обов’язковою умовою Сполучених Штатів для Плану Маршалла і це має бути для України сьогодні. Важке, але важливе рішення Європейського Союзу запропонувати Україні статус кандидата в червні 2022 р. створює політичну основу для повнішої переорієнтації економіки України на об’єднану Європу та Сполучені Штати. Умови, які передбачає отримання статусу кандидата в ЄС, також можуть допомогти Брюсселю та Вашингтону забезпечити суворий процес встановлення пріоритетів фінансування та використання коштів;
- допомога має бути обмеженою в часі та ретельно скоординованою між донорами;
- організації громадянського суспільства, а також міста та муніципалітети повинні бути тісно залучені. План Маршалла для України має активно залучати українські організації громадянського суспільства як ключову опору та, що важливо, механізм посилення прозорості для реконструкції та довгострокового відновлення України. Хоча деякі організації громадянського суспільства були залучені до розробки Національного плану відновлення України, незрозуміло, яку роль вони відіграватимуть у відновленні. Виникає питання, чи зроблять донори їх включення обов’язковим елементом міжнародної допомоги? Чи будуть їхні голоси почуті, якщо виникнуть труднощі в імплементації та, зокрема, проблеми прозорості? Також зростає роль міст і муніципалітетів у підтримці відбудови України, яка включатиме реконструкцію майже 30 міст. Залучення місцевих лідерів і зацікавлених сторін до рішень, пов’язаних із критичною інфраструктурою, включаючи охорону здоров’я та санітарію, школи, соціальне житло, озеленення та клімат, а також мобільність, зробить українські громади сильніше і демократичніше. Завдяки допомозі міжнародних донорів і в координації з урядом громадянське суспільство має хоро-

ші можливості підтримати відбудову та відновлення України, а також допомогти розірвати порочне коло корупції.

При цьому, на думку експертів Німецького фонду Маршалла США, для процесу відновлення слід застосовувати послідовний підхід із поступовим нарощуванням активності. Він має складатися із чотирьох етапів: надання допомоги, реконструкція, модернізація та вступ до ЄС. На думку експертів, стосовно плану Маршалла для України не Європейська комісія очолить відновлення у партнерстві з урядом України, оскільки Брюссель не має ні необхідної політичної, ні фінансової ваги. Натомість країни «Великої сімки» мають очолити зусилля щодо відновлення та заохочувати інші країни до участі у цій платформі *Recover Ukraine*. Разом з Україною країни «Великої сімки» мають призначити сильного координатора відновлення, який очолить ці зусилля та підтримуватиме зв'язок між урядом України, міжнародними фінансовими інститутами та членами «Великої сімки». Першим координатором має бути представник США зі світовим ім'ям. Це пов'язано з тим, що тільки Сполучені Штати зможуть зібрати необхідну глобальну коаліцію та досягти консенсусу серед партнерів України. Координатор має створити цільову групу з відновлення у партнерстві з Україною, яку прийматиме та підтримуватиме Європейська комісія, що відображає зростаючу роль ЄС у процесі відновлення у міру просування України шляхом інтеграції та можливого членства [241].

Для підтримки відбудови України ЄС мав би створити спеціальний довгостроковий фінансовий механізм – Європейський фонд реконструкції України, створений за зразком фонду відновлення після Covid-19 для держав-членів. Однак реалізація цієї ініціативи виглядає більш складною, ніж постачання зброї для боротьби з російським агресором. Тому на саміті 24–25 березня 2022 р. Європейська Рада погодилася створити Трастовий фонд солідарності України [204]. У квітні 2022 р. ця ідея була підтримана міністрами фінансів G7 [216]. Існує думка (щоправда остаточно рішення не прийняте з цього приводу), що спочатку Фонд має забезпечити функціонування влади та забезпечення оборони України та надання невідкладної допомоги, оскільки негайна підтримка для подолання гуманітарної кризи та при-

пинення агресії залишається головним пріоритетом, ЄС. 5 травня 2022 р. Польща та Швеція організували зустріч міжнародних донорів для України. Конференція стала відправною точкою для створення Трастового фонду солідарності України, і його метою було збирання коштів для гуманітарної підтримки, задоволення короткострокових потреб у ліквідності та відновлення [202]. Однак слід зазначити, що інформації про діяльність даного Фонду відсутня у відкритих за-собах масової інформації.

Щоправда автори вказаної ініціативи не дійшли згоди ані щодо ані щодо розміру щорічного пакету інвестицій і загальної суми¹, ані щодо бенефіціарів цього плану і джерел його фінансування (висловлюється думка, що зусилля з відновлення України не можуть взяти на себе лише ЄС (хоча існує думка, що ЄС має взяти на себе ініціативу з відновлення України, тоді як США та ООН відіграватимуть в цьому процесі певну роль [331]) і що, ймовірно, доведеться залучати країни «Великої двадцятки», включаючи Росію; також слід зважати на те, що Росія і, можливо, Білорусь, повинні сплатити репарації за шкоду, завдану Україні), ані щодо механізмів його реалізації (гранти (в рамках плану Маршала для Німеччини гранти становили до 90% загального обсягу наданих ресурсів), гарантії, позики (позики від міжнародних фінансових установ лише збільшать і без того величезний державний борг), дешеві кредити (так, у фонді відновлення ЄС залишається доступними 214 мільярдів євро дешевих кредитів), прямі інвестиції (слід зазначити, що інвестиції у розмірі 4–5 млрд євро на рік, які зараз обговорюються в ЗМІ, не здатні вплинути на суттєве зростання реального ВВП, оскільки дорівнюють звичайному рівню іноземних інвестицій останніх років)). Отже, поки що є лише ідея плану, реалізація якого може стати успіхом або розчаруванням для України та її партнерів.

¹ Вартість реконструкції за різними оцінками може сягати 200–500 млрд євро. Однак з кожним місяцем війни експерти усвідомлюють, що це занижена оцінка. Президент Європейського інвестиційного банку В. Хойер попередив, що реконструкція України потребуватиме величезних інвестицій (суми, які не можна навіть уявити) як з державного бюджету, так і з приватного капіталу з огляду на майбутній пакет економічного стимулювання ЄС для України [183].

У 2022 р. Банк соціального розвитку Європи створив спеціальний цільовий фонд «Фонд солідарності України» для надання допомоги вимушеним переселенцям з України та підтримки відновлення країни. Однак, зважаючи на розміри відрахувань європейських держав до Фонду, навряд чи його можна вважати дієвим механізмом [162].

У травні 2022 р. Європейська комісія у повідомленні виклала плани негайного реагування ЄС на вирішення проблеми фінансового дефіциту України, а також довгострокові рамки відновлення. Це повідомлення впливало із заклику Європейської ради усунути наслідки війни в Україні через цілеспрямовані зусилля під керівництвом Європи. Тому Комісія планувала надати Україні у 2022 р. додаткову макрофінансову допомогу у вигляді кредитів на суму до 9 мільярдів євро, що повинно було бути доповнено підтримкою з боку інших двосторонніх та багатосторонніх міжнародних партнерів, включаючи G7. Ці кошти виплачуватимуться траншами з тривалими строками погашення та пільговими відсотковими ставками завдяки гарантіям з бюджету Союзу. Для того, щоб зробити це можливим, держави-члени повинні домовитися про надання додаткових гарантій. Разом із грантовою підтримкою з бюджету ЄС для субсидування відповідних процентних платежів це забезпечить добре скоординовану та пільгову підтримку України.

Для підтримки плану реконструкції Комісія пропонує створити Фонд «Rebuild Ukraine» як основний правовий інструмент підтримки Європейського Союзу через поєднання грантів та кредитів. Він буде включений до бюджету ЄС, тим самим забезпечуючи прозорість, підзвітність та розумне фінансове управління цією ініціативою з чітким зв'язком з інвестиціями та реформами. Він спиратиметься на досвід ЄС у рамках Фонду відновлення та стійкості, але адаптований до безпрецедентних завдань відновлення України та супроводження її на її європейському шляху. Сам об'єкт матиме особливу структуру управління, яка забезпечує повну власність України [318].

Передбачено чотири основні напрями реконструкції України [322]:

1. Відновлення інфраструктури, медичних послуг, житла, шкіл, а також цифрової та енергетичної стійкості відповідно до європейської політики та стандартів.

2. Продовження модернізації держави та її інституцій для забезпечення належного управління та поваги до верховенства права, шляхом забезпечення адміністративної спроможності та технічної підтримки, у тому числі на регіональному і місцевому рівнях.

3. Здійснення структурних реформ з метою поглиблення економічного та соціального розвитку України, інтеграція України та її народу до ЄС відповідно до її європейського шляху.

4. Підтримка стійкого та інклюзивного економічного відновлення України шляхом сприяння конкурентоспроможності, торгівлі та приватному сектору, одночасно сприяючи переходу до зелених і цифрових технологій України.

У жовтні 2022 р. Європейська комісія та Німеччина, як тодішній голова «Великої сімки», спільно провели Міжнародну експертну конференцію з відновлення, реконструкції та модернізації України в Берліні. Конференція стала важливим кроком, який продемонстрував непохитну підтримку України з боку ЄС та міжнародної спільноти. Комісія та міжнародна спільнота задекларували намір продовжувати підтримувати Україну крім її безпосередніх потреб та на її шляху до вступу до ЄС: це рівносильно створенню нової План Маршалла на XXI століття. На думку Федерального канцлера О. Шольца та президентки Комісії ЄС У. фон дер Ляйен «Надання підтримки Україні – це не лише правильне рішення, це багато в чому відповідає і нашим власним інтересам» [180].

На саміті лідери «Великої сімки» прийняли спільну декларацію, в якій вони підкреслили, що, незважаючи на війну, відновлення України необхідно планувати зараз, щоб бути готовою до виконання цього завдання в довгостроковій перспективі [187].

Президент Комісії Урсула фон дер Ляйен наголосила на трьох елементах, які є ключовими для успішного відновлення України [180]:

– забезпечення того, щоб Україна завжди отримувала необхідну їй підтримку – від допомоги до реабілітації та довгострокового відновлення;

– наявність правильного механізму, що дозволяє зробити підтримку якомога ширшою та інклюзивнішою;

– тверде включення зусиль України щодо відновлення до складу її шляху до Європейського Союзу.

26 січня 2023 р. під час першого засідання Керівного комітету, до складу якого входять високопосадовці України, ЄС, країн «Великої сімки», а також партнерів міжнародних фінансових інститутів, було запущено Міжвідомчу платформу координації донорів для підтримки процесу ремонту, відновлення та реконструкції України. Платформа підтримується Секретаріатом, який знаходиться у брюссельському офісі Європейської комісії та у київському офісі, розміщеному Європейською комісією уряду України.

Платформа забезпечує тісну координацію між міжнародними донорами та фінансовими організаціями та забезпечує послідовну, прозору та підзвітну підтримку. Її мета – забезпечити покращену координацію між усіма ключовими гравцями, які надають короткострокову фінансову підтримку, а також довгострокову допомогу на етапі відновлення. Платформа спирається на результати конференцій у Луганно, Берліні та Парижі, щоб допомогти подолати розрив між потребами та ресурсами України [312].

20 червня 2023 р. Комісія розробила проект регламенту щодо створення нового фонду для підтримки відновлення, реконструкції та модернізації України [272]. Фонд для України має стати спеціалізованим фінансовим інструментом, який забезпечить послідовну та передбачувану підтримку України на 2024–2027 роки. Надаючи до 50 мільярдів євро у вигляді грантів та кредитів, Фонд підтримає зусилля України щодо підтримки макрофінансової стабільності, сприяння відновленню, а також відновленню та модернізації країни, а також реалізації ключових реформ у ЄС. шлях приєднання у період. Створення Фонду підкреслить тверду відданість ЄС підтримці України перед агресивною війною Росії, що триває, та її шляху до членства в ЄС [274].

На конференції з відновлення України 2023 у Лондоні президент Європейської комісії Урсула фон дер Ляйєн представила деталі Комісії Пропозиція про новий Фонд для України, який у разі його прийняття Європейським парламентом та Радою ЄС дозволить мобілізу-

вати до 50 мільярдів євро протягом чотирьох років у вигляді грантів та кредитів.

Під час конференції було підписано п'ять угод про фінансування відновлення економіки, енергетики та комунальної інфраструктури України [320]:

1. Гарантія EU4Business для мікро-малих та середніх підприємств: нова угода з Групою ЄІБ щодо надання гарантій ЄС на 40 мільйонів євро, включаючи 30 мільйонів євро для України, що дозволить розблокувати 375 євро мільйонів кредитів для малих та мікропідприємств.

2. Механізм для МСП – Глибока та всеосяжна зона вільної торгівлі (DCFTA): додаткові 125 мільйонів євро у вигляді нових кредитів для МСП від українських банків стануть можливими завдяки коригуванню чинної програми розподілу ризиків, що фінансується ЄС та реалізується Групою ЄІБ.

3. Кредити на швидке відновлення – Ініціатива ЄС для України (EU4U): 100 мільйонів євро нового фінансування ЄІБ для України, гарантованого ЄС у вигляді суверенних кредитів для швидкого відновлення, включаючи терміновий ремонт муніципальна та енергетична інфраструктура.

4. Програма гарантування малих кредитів: фінансування до 200 мільйонів євро від фінансових установ України для малих підприємств з упором на агробізнес та підприємства, що належать жінкам, завдяки партнерству між ЄС та ІФС спрямоване на зниження ризиків інвестицій приватного сектору.

5. Грант місту Кременчука від Фонду енергоефективності України & Програма кризового реагування: гранти ЄС на суму 1,1 мільйона євро направлені через ІФС міській раді Кременчука на реконструкцію муніципальних будівель для розміщення сотень вимушених переселенців, які втекли з районів, які постраждали від дій Росії.

Європейському Союзу, міжнародним фінансовим інституціям і окремим державам необхідно розпочати розробку плану післявоєнної відбудови, щоб у довгостроковій перспективі профінансувати масштабні інвестиції в реконструкцію економіки і економічно закрити Україну на Заході.

Європейський план слід розглядати як інвестицію в цінності Європи, її стабільність та безпеку (в іншому випадку ЄС може отримати постійне джерело нестабільності на своєму східному кордоні), який призведе до швидшого зближення України з Європейським Союзом.

Хоча план Маршалла для повоєнної Європи було розроблено після завершення війни, у випадку з Україною не варто чекати, коли настане мир: до реконструкції її зруйнованої економіки, а також репатріації її переміщеного населення слід готуватися вже зараз. Сенс аналогічного плану для Києва полягає в тому, щоб підготувати Україну до більшого процвітання, ніж до війни, і тим самим сприяти виконанню нею економічного критерію набуття членства в Європейському Союзі.

Щоправда, як зазначають аналітики Національного інституту стратегічних досліджень, Європейський Союз не сформував єдиної узгодженої політики щодо України. Красномовним свідченням є незлагодженість у ставленні до санкційної політики щодо РФ та нещодавні конфлікти щодо завезення до країн ЄС на сході континенту українського продовольства та агросировини. Також відсутня артикуляція конкретного значення співпраці з Україною для європейського бізнесу. Звідси – брак послідовної адвокації євроінтеграційного процесу України та збереження досить сильних сподівань на повернення до *business-as-usual* з Росією [74].

Наріжним каменем успіху України має стати радикальна модернізація країни, зростання ВВП на 7–10% на рік, що за 10 років повинно подвоїти реальний ВВП країни. Очевидно, що «план Маршалла» для України не відповідатиме нинішній програмі реформ, оскільки остання не продемонструвала реальних кроків для прискорення економічного зростання протягом останніх років (1–2% на рік). Досягнення цієї мети може бути успішно реалізоване за умови послідовного дотримання базових принципів [286]:

– підготовка України до вступу в Європейський Союз. Реалізація цієї вимоги означає необхідність поступового «вплітання» інфраструктури України у спільний ринок ЄС. Якщо синхронізація української та європейської електроенергетики вдалося завершити під час війни 16 березня 2022 р., то відновлення українських залізниць із ви-

користанням стандартної колії ЄС – це складне, але надзвичайно потрібне завдання, яке потребує свого вирішення¹. Не менш значущим є завдання стосовно інституційного оновлення, що гарантує вирішення інвестиційних спорів в рамках правової бази ЄС, а отже сприятиме притоку капіталу. Потребує завершення розпочата раніше реконструкція житла за найвищими стандартами ефективності;

– керувати коштами на реконструкцію має спеціальна інституція. Ця інституція має бути розміщена у Європейському Союзі, а не у МВФ чи СБ. Використання коштів на відбудову України має контролюватися колективним Заходом у найбільш ефективний та прозорий спосіб, щоб принести якомога більше користі народу України. Цей принцип дозволить отримати набагато більше допомоги, ніж принцип «дай гроші та йди»;

– залишити достатній контроль в руках уряду України². При забезпеченні налагодження системи зворотних зв'язків між керівниками та виконавцями у держорганах;

– стимулювати приплив іноземного капіталу і високих технологій;

– використання грантів, а не позик;

– перепроектування вітчизняної економіки з нульовим викидом вуглецю.

¹ Європейська комісія та Європейський інвестиційний банк оприлюднили результати дослідження щодо будівництва євроколії в Україні та Молдові. За офіційною інформацією, фахівці дослідили створення залізничних коридорів з європейською колією від Краків/Катовіце (Польща) до Львова (Україна), а також Ясси (Румунія) до Кишинєва (Молдова). У перспективі залізниця євростандарту має зайти вглиб України. Раніше Єврокомісія озвучила етапи розбудови євроколії в Україні. Вони передбачають: будівництво євроколії між Львовом та Києвом; створення другого коридору на півночі України – від Польщі (Дорогуськ) до Києва та з'єднання Львова з Чопом; продовження євроколії від Києва на схід – до Харкова та Дніпра. Загальна вартість проекту становить 11,5 млрд євро. Великий пласт роботи – адаптація українського залізничного транспорту до європейських вимог. Йдеться не лише про вимоги до вантажоперевезень, а й про атестацію рухомого складу, габарити вагонів тощо. У вирішенні цих питань Європейська комісія керуватиметься розробленою в липні 2023 р. Стратегією інтеграції залізничних систем України та Молдови в ЄС [303; 342].

² Положення Декларації Лугано про «*national ownership*» плану відновлення створює хибне уявлення про те, що коштами на відновлення Україна розпоряджатиметься винятково на власний розсуд.

Безумовно, для того, щоб фізично відбудувати зруйноване, потрібен мир. Разом з тим, реалізація більшості принципів реконструкції не потребує.

Очевидно, що ЄС візьме на себе основну частину цих витрат¹. Хоча тут може постати проблема солідарності: східноєвропейські та центральноєвропейські держави-члени ЄС, як правило, обіцяли Україні (принаймні протягом першого місяця війни) набагато більшу підтримку, ніж західноєвропейські держави-члени². Компанії з ЄС (хоча не лише вони) укладатимуть контракти на інфраструктуру, будівництво, транспорт тощо, передаватимуть українцям свої навички та технології.

Для України надзвичайно важливого значення набуває проблема реструктуризації зовнішнього державного боргу, який на сьогодні сягає понад 130 млрд доларів (біля 80% ВВП), причому у 2022 р. необхідно погасити 14 млрд доларів. Значна частина цього боргу припадає на міжнародні фінансові установи. Кредитування України ніколи не було актом альтруїзму. Обслуговування боргу ставало дедалі більшою часткою державних витрат. У цьому зв'язку важливим кроком у поствоєнному відновленні України мало б стати списання зарубіжними фінансовими установами, насамперед МВФ та СБ, зовнішнього боргу або принаймні його частини як важливої та необхідної ознаки справжньої солідарності міжнародної спільноти. Важливо, щоб таке прощення боргу було здійснено зараз, до кінця війни, перш ніж криза ще більше поглибитися. Це дозволить спрямувати необхідний потік вільних від боргів коштів на боротьбу, виживання та соціальний захист українців замість зосередження обмежених коштів на обслуговування боргу (у 2021 р. обслуговування державного бор-

¹ Слід нагадати, що Європейський Союз вже виділив 1,5 мільярда євро на військову підтримку Україні та мобілізував понад 4 мільярди євро макрофінансової, гуманітарної допомоги та підтримки країн ЄС, які приймають біженців з України з початку війни. Економічний та інвестиційний план ЄС для Східного партнерства також передбачає мобілізацію інвестицій на суму до 6,5 млрд євро для прискорення економічного відновлення України.

² Так, Естонія виділила Україні допомогу на суму близько 0,8% свого національного ВВП, тоді як більшість інших країн (крім Польщі) виділили менше 0,1% свого національного ВВП.

гу було однією з найбільших частин видатків державного бюджету (8,5% від загальної суми)). Також було б справедливо, щоб СБ відніс Україну до групи країн з «конфліктом середньої інтенсивності», що надасть підстави для пільгового кредитування¹.

На віртуальній зустрічі, що відбулася 14 вересня 2022 р.², Німеччина приєдналася до інших офіційних двосторонніх кредиторів та уряду України у висновку Меморандуму про взаєморозуміння, щоб забезпечити скоординоване призупинення обслуговування боргу України. Згідно з Меморандумом, платіжні зобов'язання України будуть призупинені до кінця 2023 року. 24 березня 2023 р. Група кредиторів продовжила існуюче призупинення обслуговування боргу до 2027 року. Крім того, Група проведе комплексну реструктуризацію боргу з метою відновлення боргової стійкості України. Ці кроки є попередніми умовами для програми МВФ, яку виступає Німеччина [177]. Відстрочка виплат за боргами забезпечить Україні додаткову ліквідність та дозволить уряду продовжувати виконувати свої функції.

Слід зазначити, що Міжнародний валютний фонд переглянув свої правила, щоби підтримати Україну. Насамперед МВФ відійшов від свого правила, яке забороняє кредитувати країни, як перебувають у стані війни. Україна виконала усі п'ять контрольних показників, встановлених Програмою моніторингу МВФ. Ці умови включали призначення нової наглядової ради державної нафтогазової компанії «Нафтогаз», а також заходи, пов'язані із заборгованістю державного сектору, оподаткуванням та стабільністю банківського сектора. МВФ також обумовив умову, пов'язану із системою соціального захисту, незвичайним напрямом діяльності фонду, який відображає розуміння драматичних соціальних проблем України під час війни.

Успіх України з Програмою моніторингу відкрив для МВФ можливість внести суттєві зміни до своєї політики. Нові правила дозво-

¹ Прогнозовані виплати боргу України МВФ у 2022 р. становлять приблизно 2,3 мільярда доларів і, як очікується, залишаться на цьому рівні принаймні до 2025 р.

² Про припинення обслуговування боргу спочатку оголосила Група кредиторів України 20 липня 2022 р. До складу групи входять Канада, Франція, Німеччина, Японія, Великобританія та США. Всім іншим офіційним двостороннім кредиторам рекомендується якнайшвидше досягти угоди з Україною про припинення обслуговування боргу.

ляють фінансувати країни, які перебувають у «виключно високій невизначеності, що включає екзогенні шоки, які знаходяться поза контролем влади країни та її економічної політики і створюють серйозніші, ніж зазвичай, побічні ризики» [151].

Наприкінці березня 2023 р. Виконавча рада МВФ затвердила нову чотирирічну програму для України. у рамках Механізму розширеного фінансування (EFF). Програма оцінюється в \$15,6 млрд [321]. Нова програма МВФ для України стала значним кроком на шляху до передбачуваного та стійкого багаторічного фінансування. Вона включає суворі вимоги до реформ, спрямованих на забезпечення макроекономічної стабільності України. Готовність МВФ адаптуватися та підтримати Україну може також принести користь країнам, які в майбутньому зіткнуться із аналогічними зовнішніми потрясіннями. Більше того, нова програма є здоровим відходом від вимог минулих програм МВФ. Так, МВФ не вимагає від України підвищення тарифів на енергоносії, хоча це вимагалось в попередніх програмах. МВФ також враховує зростання рівня бідності в країні та крихкість її системи соціального захисту під час війни, а зміни, які фонд пропонує в системі соціального забезпечення країни, дозволять йому краще захищати вразливі домогосподарства [151].

У грудні 2023 р. МВФ ухвалив рішення, відповідно до якого маторій на виплату Україною зовнішнього боргу діятиме до 2027 р. Голова місії МВФ в Україні Г. Грей заявив: «Амбіційну реструктуризацію зовнішнього комерційного боргу слід провести у першій половині 2024 року, щоб допомогти відновити стійкість боргу та водночас створити такий необхідний бюджетний простір». Позиція МВФ обумовлена тим, що у жовтні 2023 р. МВФ прогнозував збільшення загального державного боргу України цього року до 88,1% від валового внутрішнього продукту країни, а за підсумками 2025 р. держборг перевищить 100% ВВП [32].

Водночас варто зазначити, що в результаті Україна протягом найближчих чотирьох років виплачуватиме МВФ майже стільки ж, скільки отримує від фонду. Крім того, відсотки за кредитами МВФ, які, за оцінками, перевищують 6%, є досить дорогими порівняно з іншими джерелами фінансування України. Так, Київ отримує гранти від

США та безвідсоткові кредити від ЄС і платитиме лише 1,5% за кредитом від Канади. Більше того, Україна має розпочати виплати за новою програмою МВФ починаючи з 2027 р., тоді як інші пільгові кредити мають набагато більший горизонт погашення [151].

Надзвичайно важливий крок в цьому напрямі здійснили США. Комітет з фінансових послуг Палати представників Конгресу США ухвалив законопроект про комплексне погашення боргу в Україні [230], відповідно до якого представники США у «кожному міжнародному фінансовому інституті» вимагатимуть «негайного призупинення всіх платежів з обслуговування боргу», який Україна має перед такою організацією. У разі прийняття законопроекту США будуть наполягати на «всеосяжному полегшенні боргового тягаря України» у діалозі як з комерційними, так і суверенними кредиторами, включно із Паризьким клубом. Дія закону розрахована на сім років.

Не менш важливого значення набуває проблема скасування торговельних обмежень на український експорт. Насамперед це стосується української сталі. 27 квітня 2022 р. Європейська комісія запропонувала призупинити на рік імпорتنі мита на весь український експорт до країн Європейського Союзу, зокрема передбачає призупинення усіх антидемпінгових та захисних заходів ЄС щодо експорту української сталі. Комісія зазначила, що ЄС раніше ніколи не вживав таких безпрецедентних за своїм масштабом заходів з лібералізації торгівлі: надання Україні нульових тарифів, нульових квот на доступ до ринку ЄС. Ці заходи напряму допоможуть українським виробникам та експортерам. Вони додадуть довіри українській економіці та пошлють сильний сигнал, що ЄС зробить усе можливе, щоб допомогти Україні [203]. Зняття торгових бар'єрів насправді не несе жодних ризиків для ринків ЄС та США. Україна сьогодні не може відновити обсяги експорту, втрачені за роки протекціонізму. Це пов'язано з пошкодженням заводів у Маріуполі; проблемами з блокуванням українських портів та вивезенням продукції залізницею до Європи; проблемами з постачанням вугілля (Україна буде вимушена закупати вугілля у Європі чи завозити його морем через європейські порти). Крім того, українська металургія змушена буде переорієнтуватися

з експорту на внутрішній ринок, який потребуватиме продукції для повоєнного відновлення.

4 травня 2022 р. Україна та Велика Британія підписали угоду про скасування торгових мит та квот на рік¹. Це рішення може бути продовжене на новий термін за домовленістю між сторонами. Аналогічне рішення ухвалив Міністерство торгівлі США (призупинено 232 мита на сталь з України) та уряд Канади, який на 12 місяців скасував торговельні мита на весь імпорт із України.

Слід зазначити, що спочатку ЄС тимчасово лібералізував весь свій імпорт із України та призупинив заходи торговельного захисту проти українських компаній до 5 червня 2023 р. Завдяки цим заходам ЄС надає значну підтримку зруйнованій війною економіці України. Він також запровадив «Маршрути солідарності», щоб забезпечити доставку українського зерна до країн, що найбільше потребують, оскільки агресивна війна Росії серйозно обмежила доступ України до її чорноморських портів. «Лінії солідарності ЄС-Україна» стали рятувальним колом для економіки України та новим каналом зв'язку з Європейським Союзом, а також служать запобіганню глобальній продовольчій кризі. Ці заходи додадуть такої необхідної гнучкості та визначеності для українських виробників [203]. Таким чином зняття торгових обмежень проти української продукції зняття торгових обмежень проти української продукції – це важливий крок на шляху європейської інтеграції України.

Разом з тим, 2 травня 2023 р. ЄС вдався до тимчасових та цілеспрямованих заходів щодо обмеження імпорту пшениці, кукурудзи, насіння ріпаку та соняшнику з України² [276]. Ці кроки були прийня-

¹ Завдяки цій угоді українські товаровиробники зможуть експортувати більше традиційної продукції на британський ринок: борошно, зерно, молочну продукцію, м'ясо птиці та напівфабрикати, томатну пасту, мед, кукурудзу, пшеницю, соки, гриби, цукор тощо [317].

² При цьому товари можуть продовжувати циркулювати або транзитно проходити через ці п'ять держав-членів ЄС за допомогою загальної процедури митного транзиту або прямувати в країну або територію за межами ЄС. Паралельно Болгарія, Угорщина, Польща та Словаччина зобов'язалися скасувати односторонні заходи щодо пшениці, кукурудзи, ріпаку, насіння соняшника та будь-яких інших продуктів, що надходять з України.

ті через вузькі місця у логістиці цих продуктів у Болгарії, Угорщині, Польщі, Румунії та Словаччині. Поступово Європейський союз скоротив з 17 до 6 тарифних позицій заборону на ввезення аграрної продукції з України, а також поступово до 15 вересня 2023 р. скасував обмеження на експорт української кукурудзи, ріпаку і насіння сояшинику до п'яти країн.

Однак Угорщина, Польща та Словаччина запровадили національні заборони, незважаючи на незгоду Європейської комісії. У відповідь Україна запросила консультації СОТ¹ щодо спорів з Угорщиною, Польщею та Словацькою Республікою щодо запровадження трьома країнами заборон на імпорт деяких сільськогосподарських продуктів, включаючи зерно з України. Офіційний Київ стверджував, що заходи, введені Угорщиною, Польщею та Словацькою Республікою, здаються несумісними з різними положеннями Генеральної угоди СОТ щодо тарифів та торгівлі 1994 р. та Угоди із сільського господарства [319]. У свою чергу Угорщина, Польща та Словаччина вийшли із Координаційної платформи, яка контролює експорт українського зерна [330].

Доволі важливою, але в той же час складною є проблема використання заморожених міжнародних резервів Росії (орієнтовно на суму близько 300 млрд доларів). Отримати доступ до додаткових коштів також можна шляхом арешту активів російських олігархів, які потрапили під санкції. Керівник європейської дипломатії Ж. Боррель вважає, що ЄС і держави-члени повинні розглянути можливість арешту заморожених російських валютних резервів для покриття витрат на відбудову України після війни. Однак, ця ситуація є безпрецедентною. Марно сподіватися на те, що Москва піде на підписання договору, в якому буде передбачено виплату репарацій. Безумовно, Україна може працювати з окремими державами індивідуально, подаючи скарги у місцеві суди, обґрунтовуючи конфіскацію російських активів та їхню передачу Україні, але в цьому випадку держави мають самостійно визначити спосіб, як юридично оформити таку процедуру, щоб

¹ Запит на консультації формально ініціює суперечку до СОТ. Консультації дають сторонам можливість обговорити питання та знайти задовільне рішення, не вдаючись до подальших судових розглядів. Після закінчення 60 днів, якщо консультації не призвели до вирішення спору, заявник може вимагати рішення колегією.

не порушувати власні закони. Нарешті, Україна може отримати доступ до арештованих російських активів через отримання вердикту Міжнародного суду ООН, який визнає Росію винною і призначить компенсацію. Із цим рішенням Україна теоретично зможе претендувати на стягнення такої компенсації з активів і майна РФ, заарештованого в інших юрисдикціях. Стосовно майна та активів російських олігархів, то тут має бути судове рішення по окремим справам. Буде складно довести прямий зв'язок участі олігархів у підготовці та веденні війни РФ в Україні. Отже, слід погодитися з тим, що стягнути російські заморожені резерви швидко буде дуже складно, а тому навряд чи вдасться це зробити, щоб використати ці кошти саме для відбудови України [124]. Більш детальний аналіз проблеми див. [146].

Разом з тим слід усвідомлювати, що очікування від європейського плану «Маршалла» для України не можуть замінити реалізацію національної стратегії реформ. Досвід відновлення повоєнної Європи свідчить, що плани, подібні до Плану Маршалла, досягають найбільшого успіху в країнах, де він доповнюється комплементарними цілісними національними стратегіями відбудови [74]. Український уряд повинен не копіювати реформи, які проводять інші країни, а розробити власні реформи, які б підтримувалися українським суспільством та зарубіжними інвесторами і враховували б динаміку та перспективи. Президент В. Зеленський під час роботи міжнародної донорської конференції заявив: «Ми вже готуємо амбітний план відбудови України після війни, і нам потрібен стратегічний міжнародний план підтримки, який буде сучасною версією історичного плану Маршалла» Такий план «... може стати історичним прикладом взаємодії та партнерства між вільними та демократичними державами світу» [343].

Кожна ситуація з наданням іноземної допомоги є унікальною з точки зору рівня руйнувань, передумов для швидкого відновлення, політичних наслідків та ризику відновлення насильства.

Однією з тем у дискусії про повоєнне відновлення України є питання про те, наскільки іноземна підтримка має надаватися у вигляді пільгових кредитів (кредити з нижчою відсотковою ставкою, ніж ринкова) або грантів (фінансові трансферти без очікування повернення). Міжнародні фінансові установи зазвичай керуються парадигмою,

за якою позики перевищують гранти ефективності; гранти можуть зменшити стимули до збільшення податкових надходжень та заохочувати державне споживання замість інвестицій. Крім того, моніторинг грантів зазвичай слабший, оскільки донори не мають прямої фінансової зацікавленості в успіху проекту. Водночас необхідно враховувати ризики та наслідки надмірного боргового та суверенного дефолту. Донори повинні проводити різницю між, з одного боку, чистими фінансовими витратами та ефективністю, а з іншого – результативністю іноземної допомоги стосовно заявлених цілей. Гранти мають становити велику частку потоків закордонної допомоги у повоєнній реконструкції України. Це з тим, що більшість фінансування йтиме на гуманітарну допомогу, а Україна буде обтяжена боргами та низькою здатністю збільшувати внутрішні доходи у коротко-строковій та середньостроковій перспективі, враховуючи наслідки війни.

РОЗДІЛ 4

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА ЄВРОПИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Енергія – рушій прогресу та розвитку будь-якого суспільства. Упродовж століть людство вдосконалювало виробництво за допомогою кінетичної, теплової, а згодом і електричної енергії, створюючи тим самим цивілізаційні блага. У сучасному світі майже кожна сфера діяльності для забезпечення підтримки досягнутого рівня благополуччя потребує значних витрат енергії. Оскільки енергія за своєю природою є обмеженим ресурсом, постає комплекс проблем, пов'язаних з її виробництвом, забезпеченням енергоефективності промисловості та домогосподарств, створенням нових, економічно вигідних способів її генерації. Не дивно, що як окремі держави, так і інтеграційні економічні об'єднання, насамперед ЄС, прагнуть використовувати всі види енергії раціонально й економно для себе, зважаючи на їх вартість та доступність. Це є запорукою забезпечення енергетичного і економічного суверенітету та конкурентоздатності європейської економіки [139; 159].

Надійне й доступне енергопостачання життєво важливе для економіки ЄС. Однак держави-члени ЄС не мають достатньої кількості власних енергоресурсів для задоволення своїх потреб [251]. Історично так склалося, що ще з часів СРСР і до сьогодні значний відсоток імпорту газу і нафти надходить з росії, яка має складні відносини з ЄС. Залежність від імпорту енергоносіїв є найнебезпечнішою зовнішньою вразливістю ЄС, і це довела російська агресія проти України. Політика ЄС, що спрямована на пом'якшення енергетичної вразливості й має як внутрішні, так і зовнішні виміри, є актуальним і практично значущим напрямом досліджень, особливо зважаючи на прискорення процесу інтеграції України до ЄС.

Проблематика енергетичної безпеки України традиційно є одним із пріоритетів вітчизняних дослідників (О. А. Шевченко [133], О. М. Суходолі [29; 115] та ін.), що тісно пов'язана з економічним (М. Leonard, J. Pisani-Ferry [269], І. В. Яковюк, А. Ю Туренко [145; 341]) та енергетичним (Р. Dolata [179], J. Hakes [226], К. Huhta [231], С. Schelly, D. Bessette [287]) суверенітетом. Інтеграція України до ЄС спонукає українських правників вивчати підходи до забезпечення енергетичної безпеки, які розробляють і реалізують в об'єднаній Європі (К. І. Matsumoto, М. Doumpos [251], F. Gökgöz, М. Т. Güvercin [220] та ін.), та формулювати пропозиції стосовно оновлення вітчизняного законодавства в цій сфері відповідно до загальноєвропейських правових стандартів (В. Лір [49], І. Манжул [50], І. В. Яковюк [147]). Водночас російська агресія проти України 2022–2023 рр., яка стала найнебезпечнішою загрозою як національній, так і енергетичній безпеці України, спричинила гостру енергетичну кризу і в ЄС, що змусило його оперативно та інноваційно реагувати на її наслідки. Зважаючи на це, слід зазначити, що дослідження нової енергетичної політики ЄС набувають особливої актуальності та практичної значущості. Це дослідження продовжує наукову дискусію з означеної проблематики, в якій беруть участь як зарубіжні (М. Mišić [258], L. Rodriguez-Fernandez, A. B. F. Carvajal [282], P. Žuk, P. Žuk [344]), так і вітчизняні (Т. Wołowiec, S. Kolosok [336], І. В. Перезовова [71], Я. Турчин, О. Івасечко [122], І. В. Яковюк, К. В. Єфремова [139]) дослідники.

Потрясіння, яке переживає ЄС протягом 2022–2023 рр. у енергетичній сфері, мають наслідком зміну сприйняття Росії: якщо раніше вона вважалася одним із ключових торгових і ділових партнерів європейських країн¹, то нині перетворилася на реальну загрозу еконо-

¹ Йдеться передусім про характер економічних відносин росія – Німеччина. Зважаючи на вагу Німеччини в ЄС, сприйняття офіційним Бонном Москви як ключового партнера в політиці енергозабезпечення країни (так, у 2019 р. у Німеччині було 164 контрольованих підприємства росії. На них працювало понад 8100 чоловік, а оборот становив 31,6 млрд євро; німецькі інвестори контролювали 472 підприємства в росії, на яких працювало майже 129 000 чоловік, а річний оборот становив понад 38,1 млрд євро) позначалося на енергетичній політиці ЄС у цілому. Після того, як обсяг торгівлі Німеччини з росією зріс більш ніж на третину в 2021 р., Німецький комітет зі східноєвропейських економічних відносин у лютому 2021 р. закликав уряд

мічній та енергетичній безпеці як ЄС, так і його держав-членів. Як наслідок, Європа поетапно робить кроки, аби мінімізувати економічну залежність від Москви, принаймні в стратегічних галузях, таких як енергетика¹. З огляду на це дослідники мають аналізувати, по-перше, реакцію енергетичної політики ЄС на поточну енергетичну кризу, її обсяг, очікуваний вплив і послідовність; по-друге, динамічну зміну державами-членами ЄС своїх національних енергетичних стратегій; по-третє, прогрес, досягнутий на рівні ЄС щодо втілення цілей Енергетичного союзу, включаючи цілі Союзу до 2030 р. щодо енергетики та клімату. Також слід зважати на те, що аналіз стану енергетичної безпеки охоплює три аспекти: соціально-економічний, інноваційно-технологічний та геополітичний (і гео економічний).

Енергія є багатозначним поняттям з точки зору його розуміння. Уперше термін «енергія» було вжито ще в працях Аристотеля, який позначав ним дію чи реалізацію дії на противагу її можливості [252, с. 353]. З часом, завдяки дослідженням цього явища Хюгенсом, Лейбніцем, Берноулі та інших авторів, підходи до визначення його змісту поступово змінювалися. Сучасне розуміння цього слова пов'язане з кінетичною енергією і означає накопичену роботу або здатність виконувати роботу [323, с. 496–497].

Енергія має багато джерел, але в контексті цього дослідження слід звернути увагу саме на виробництво електричної та теплової енергій, які є невід'ємним компонентом для життєдіяльності кожної людини («енергетична бідність»)² домогосподарств створює проблеми з опа-

підтримувати добрі економічні відносини з росією. Німеччина декілька років ігнорувала заклики держав-членів ЄС, зокрема Польщі і країн Балтії, щодо припинення будівництва Північного потоку-2, переконуючи що цей проєкт зміцнить енергетичну безпеку ЄС. Схоже ставлення до росії досі зберігається Угорщиною.

¹ Вторгнення росії в Україну суттєво погіршило ситуацію з безпекою постачань і підвищило ціни в Європі на енергоносії до безпрецедентного рівня. У березні Європейська Комісія почала розробляти і у травні 2022 р. затвердила план (Концепція REPowerEU), метою якого є зробити Європу незалежною від російських викопних видів палива, починаючи з газу, задовго до 2030 р. [169; 207; 238; 279].

² А. К. N. Reddy трактує «енергетичну бідність» як відсутність достатнього вибору в доступі до адекватних, доступних, надійних, високоякісних, безпечних та екологічно чистих енергетичних послуг для підтримки економічного та людського розвитку. Енергетична бідність властива не лише слаборозвинутим державам,

ленням, освітленням, гарячою водою, а отже, негативно впливає на безпеку кожної людини). Виробництво енергії пов'язане з використанням природних ресурсів: вода, кам'яне вугілля, нафта, газ, повітря, сонячне світло тощо.

Відкритою чи прихованою метою всіх світових війн було здійснення глобального перерозподілу доступу на видобуток природних, зокрема енергетичних, ресурсів. Як людському організму потрібно отримувати енергію з їжі, так і державі, її економіці необхідно підтримувати свою життєдіяльність (а армії – боездатність), використовуючи свій ресурсний потенціал і згодом створюючи національний продукт за допомогою енергії. Інакше кажучи, надійне отримання енергоносіїв за доступною ціною є питанням виживання держави на геополітичній та гео економічній шахівниці. Тож, стабільне виробництво та забезпечення користувачів енергією є стратегічним питанням національної безпеки кожної держави, що потребує особливого підходу до управління енергетичною сферою.

Питання енергетичної безпеки європейських держав, зокрема України, тісно пов'язане з енергетичною безпекою ЄС. За даними Офісу з розвитку підприємництва та експорту, серед десяти найбільших торговельних партнерів України 2022 р., вісім країн є державами-членами ЄС (безумовним лідером є Польща (\$ 6,6 млрд) та Румунія (\$ 3,8 млрд)) [19]. Україна провела консультації стосовно постачання електроенергії з української енергосистеми до Румунії та Молдови, а також Польщі [18].

2022 рік став роком випробувань не лише для України, а й для об'єднаної Європи, яка надає Києву воєнну, фінансову і економічну допомогу та застосовує санкції до країни-агресора, інколи навіть на шкоду власним економічним інтересам. Російська воєнна агресія зумовила значні зміни у функціонуванні європейських економік через найбільшу за останні 15 років енергетичну кризу. За даними осіннього економічного прогнозу ЄС [189], значно зріс рівень інфляції (до 9,3%). Різке зростання інфляції під впливом енергетичного шантажу росії, що зумовив зростання цін на енергоносії, продукти харчування

до певної міри вона виявляється і у Великій Британії, Японії, Китаї, Іспанії та інших розвинутих країнах [275].

та інші сировинні товари, завдає шкоди регіональній і світовій економіці, які все ще долають економічні наслідки кризи, спричиненої пандемією COVID-19. Попри свій економічний потенціал, ЄС є однією з найбільш вразливих економік світу через свою географічну близькість до зони бойових дій та значну залежність від імпорту викопних видів палива.

Україна, стратегічний курс якої полягає в інтеграції до Європейського Союзу та НАТО, попри воєнні дії, досягла значного прогресу на шляху до європейської інтеграції, отримавши 23 червня 2022 р. статус країни-кандидатки на вступ до ЄС. Відповідно до статей 337, 338 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [123], сторони розвивають енергетичне співробітництво, імплементацію енергетичних стратегій, створення ефективних механізмів протидії кризовим ситуаціям в енергетиці, модернізацію енергетичної інфраструктури тощо. Поряд з отриманими перевагами від цього статусу, Україна також стає чи не повноцінним учасником європейського суспільства. Це означає, що проблеми Євросоюзу – це питання і України, і для цього потрібно докладати спільних зусиль задля подолання викликів сучасності.

Що означає поняття «енергетична безпека»? Для відповіді на це питання слід звернутися до визначення, сформульованого Міжнародним енергетичним агентством (IEA): «Енергетична безпека – це здатність безперервного доступу до джерел енергії за доступною ціною» [235].

Енергетична безпека має багато аспектів: якщо її розглядати в довгостроковому плані, то вона стосується своєчасних вкладень у сферу постачання енергії для адаптації до темпів економічного розвитку, а в короткостроковому – здатність швидко та оперативно реагувати на зміни на енергетичному ринку відповідно до балансу попиту та пропозиції. Отже, в енергетичній безпеці присутня економічна складова, яка безпосередньо впливає на рівень забезпечення енергією сучасної держави.

Міжнародне енергетичне агентство розглядає енергетичну безпеку як систему, що складається з трьох компонентів: нафтова, газова та електрична безпеки (oil security, natural gas security, electricity

security). Це пов'язано з тим, що саме зазначені вище ресурси сьогодні є ключовими джерелами енергії; через їх важливість енергетичні ринки є дуже чутливими до різного роду факторів, починаючи від кліматичних змін, природних катаклізмів і закінчуючи воєнними конфліктами. Так, у випадку з нафтовим ринком це підтверджується численними енергетичними кризами 1970-х рр. (Ісламська революція в Ірані), 1980-х рр. (падіння цін від збільшення Саудівською Аравією видобутку нафти), 1990 р. (вторгнення Садама Гуссейна в Кувейт), 2005 р. (ураган «Катріна»), російська агресія проти України 2022 р. тощо.

Безпека постачання електроенергії є вкрай важливим питанням для нормального функціонування сучасних суспільств та економік. Цифрові технології, комунікаційна структура і промислова діяльність залежать від стабільного та ефективного постачання електроенергії. Ринок газу заслуговує на аналогічну увагу, тому що за його допомогою вирішуються побутові питання загального благополуччя населення, також він допомагає функціонувати енергоємним галузям економіки, таким як харчова та хімічна промисловість. Отже, підтверджується важливість формування енергетичної безпеки як інструменту стабільного функціонування держав та світової спільноти в цілому.

Енергетична безпека є предметом нормативно-правового регулювання як на національному, так і наднаціональному рівнях. Енергетична безпека ЄС має глибшу і складнішу історію, оскільки інтеграційний процес започатковано на основі Договору про Європейське співтовариство вугілля та сталі (1951) – організації, що об'єднувала стратегічні галузі промисловості шести країн Західної Європи, серед яких була кам'яновугільна промисловість. Р. Шуман – один із «батьків європейської інтеграції», активно сприяв створенню цієї організації задля попередження нового воєнного конфлікту між Францією та Німеччиною за контроль над вугільним басейном Саар та Рур. Договір про заснування Європейської спільноти з атомної енергії (1957) регламентував співробітництво держав-членів у сфері мирного використання ядерної енергії, яка розглядалася як перспективний інструмент зняття гостроти енергетичної кризи, від якого страждали насамперед малі західноєвропейські держави [140]. Зрештою, еконо-

мічні вигоди перетворили суперництво держав на співробітництво з питань виробництва електроенергії в Західній Європі. Це заклало фундамент енергетичної безпеки всього регіону.

Незважаючи на досягнуті успіхи, європейська інтеграція у сфері енергетичної політики розвивалася не надто гладко. Це було зумовлено тим, що, по-перше, важливість вугілля в енергозабезпеченні зменшувалася, оскільки основним джерелом енергії стала нафта; по-друге, відмінності в енергетичних балансах, транспортних маршрутах і структурі енергетичних ринків призвели до того, що різні національні інтереси держав-членів перешкоджали співпраці в енергетичній політиці. Наступними десятиліттями завдяки зусиллям зроблено кілька незначних кроків для того, щоб поставити європейську енергетичну політику на більш формальну основу, оскільки найамбітніші плани Європейської Комісії щодо узгодженої енергетичної політики зазнавали невдачі через опозицію з боку держав-членів, які стояли на позиції збереження за собою реалізації суверенних прав в означеній сфері правового регулювання.

Поточна політика ЄС, як зазначено в останніх документах Європейської Комісії стратегічного характеру, передбачає, що Союз покладесться на такі елементи, як висока частка відновлюваних джерел енергії, висока енергоефективність, енергозбереження, уловлювання та зберігання вуглецю, ядерна енергетика, щоб трансформувати європейський енергетичний ринок. Довгостроковою метою ЄС є реструктуризація економіки до низьковуглецевої економіки.

Енергетична безпека ЄС ґрунтується на його енергетичній політиці, основою якої слід вважати розд. 21 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) [314]. Так, ст. 122 ДФЄС передбачає заходи ЄС¹, доречні в економічній ситуації, зокрема у випадку серйозних ускладнень у постачанні у сфері енергетики. У ст. 194 ДФЄС закріплюється принцип солідарності в галузі енергетичної політики,

¹ Відповідно до п. 2 ст. 122 ДФЄС, «Якщо держава-член перебуває у складному становищі або їй загрожують серйозні ускладнення, спричинені природним стихійним лихом або надзвичайними обставинами поза її контролем, Рада за пропозицією Комісії може за певних умов надати відповідній державі-члену фінансову допомогу Союзу. Голова Ради повідомляє Європейському Парламенту про прийняте рішення» [314].

зусилля держав-членів на енергетичному ринку мають бути спрямовані на забезпечення його функціонування, безпеки енергопостачання в ЄС, сприяння енергоефективності та енергозбереженню, а також розвитку альтернативних форм енергетики, сприяння об'єднанню енергетичних мереж. Європейський Парламент і Рада, діючи відповідно до звичайної законодавчої процедури, встановлюють заходи, які необхідні для досягнення цілей енергетичної політики Союзу. Такі заходи не повинні впливати на право держави-члена ЄС визначати умови експлуатації своїх енергетичних ресурсів, вибір між різними джерелами енергії та загальну структуру енергопостачання. Отже, держави мають сприяти забезпеченню загального енергетичного добробуту ЄС, але вони не обмежені нормативно-правовими актами у виборі інструментів забезпечення енергетичної безпеки, що дає змогу ефективно і у своїх інтересах використовувати власні природні ресурси у сфері енергогенерації. Щоправда, у практиці ЄС існують прецеденти, коли держава-член була змушена відмовитися від експлуатації власних енергетичних потужностей (припинення Литвою експлуатації Ігналінської АЕС¹), що породило негативні наслідки для забезпечення енергетичної безпеки не тільки самої держави, а й окремого регіону.

Литва приєдналася до ЄС у період (2004), коли репутація атомної енергетики була вкрай низькою. Однією з ключових вимог, яку Вільнюсу необхідно було виконати для набуття членства в ЄС, було закриття Ігналінської АЕС. Ця АЕС виробляла майже 80% електроенергії, яку споживала Литва. У період з 2010 р. по 2020 р. ЄС виділив 450,8 млн євро на закриття станції, а в цілому до 2038 р. буде витрачено 3,4 млрд євро [271]. Після закриття Ігналінської АЕС Литва з енергопрофіцитної держави перетворилася на енергодефіцитну і уряду довелося шукати нові джерела постачання енергії, зокрема купувати її у росії.

Законодавче регулювання енергетичного ринку ЄС сформовано на основі Третього енергетичного пакета (2009–2014), що передбачає

¹ Вважалося, що атомні реактори, які були побудовані за часів СРСР, є потенційно небезпечними, особливо вищезгадана АЕС, яка мала аналогічний Чорнобильській АЕС тип реактора [247].

вирішення таких питань, як: реорганізація активів енергетичних компаній, створення національних незалежних регуляторів, співпраця держав, чесні роздрібні ринки енергії.

Відповідно до Стратегії створення Енергетичного Союзу [184], ухваленої у 2015 р., головними цілями енергетичної політики Союзу є:

- диверсифікація джерел генерації електроенергії в Європі, реалізація енергопостачання на засадах кооперації та солідарності між державами-членами Союзу;

- повне забезпечення інтеграції внутрішнього енергетичного ринку Союзу, налаштування вільного переміщення енергії територією Союзу без установа регуляторних бар'єрів;

- покращення енергоефективності та зменшення залежності від імпорту енергоресурсів із третіх країн, зменшення викидів, забезпечення робочими місцями спеціалістів у галузі енергетики;

- декарбонізація економіки та рух у напрямі виконання Паризької кліматичної угоди;

- просування досліджень щодо декарбонізації економіки та інновації у сфері енергетики.

Повністю інтегрований і належно функціонуючий внутрішній енергетичний ринок має забезпечити доступні ціни на енергоносії, надати необхідні цінові сигнали для спрямування інвестицій у «зелену» енергетику, гарантувати енергопостачання і відкрити найменш витратний шлях до кліматичної нейтральності.

Розвиток енергетичної політики ЄС відбувався в рамках Четвертого та П'ятого енергетичних пакетів (2015–2021). У лютому 2021 р. Європейська Комісія розпочала процес консультацій щодо реорганізації газового ринку ЄС. Нова структура газового ринку – це перший серйозний перегляд правил газового ринку ЄС із часу прийняття Третього енергетичного пакета. Він має забезпечити оновлення нормативно-правової бази ЄС для конкурентних декарбонізованих газових ринків, що буде досягнуто шляхом внесення змін як до Газової директиви (2009/73/ЄС) [24], так і до Регламенту про газ (ЄС № 715/2009) [99].

Як і у всіх сферах політики ЄС, енергетична політика формується низкою суб'єктів, найвпливовішими з яких є Європейська Комісія,

Європейський Парламент і Рада. Іншими важливими учасниками є національні уряди, яким належить визначальна роль при формуванні енергетичного балансу та енергетичної зовнішньої політики¹, а з боку приватного сектору – національні енергетичні компанії та неурядові організації.

Концепція енергетичної безпеки ЄС упродовж останніх 20 років будувалася на принципах «чотирьох А» – availability, affordability, accessability and acceptability (наявність, економічна спроможність, доступність, прийнятність) [163]. Європейські держави позбавлені значних запасів природних ресурсів, а тому вимушені імпортувати вугілля, нафту та газ з інших держав. За даними Євростату за 2021 р., загальний ринок Євросоюзу сягає 14,5 трлн євро, що робить його другим за розміром у світі [206]; він потребує значних обсягів енергоресурсів, насамперед нафти і газу. Єдиним дослідженим нафтогазоносним регіоном є Північне море, яке знаходиться у виключній економічній зоні Великої Британії та Норвегії. Останні дотримуються протекціоністської політики в питаннях обсягів експорту нафти і газу до ЄС.

Альтернативними шляхами постачання нафти і газу є побудовані ще Радянським Союзом у 1960-ті рр. магістральні нафто- та газогони «Дружба» для доставляння нафти і газу в країни, що входили до Ради економічної взаємодопомоги (Польща, НДР, Угорщина, Чехословаччина). Після розпаду СРСР Німеччина та Італія почали налагоджувати співпрацю з російською федерацією щодо поставок газу та нафти. З цією метою російською стороною були додатково побудовані трубопроводи «Ямал-Європа», «Північний потік-1, 2» і «Турецький потік». Як наслідок, роль росії на енергетичному ринку ЄС постійно зростала. Станом на 2020 р. майже третина (29%) імпорту нафтопродуктів ЄС становила російська нафта, тоді як імпорт із США – 9%, Норвегії – 8%, Саудівської Аравії та Великої Британії – по 7% [197]. Отже, ЄС не дотримувався вимоги щодо диверсифікації власного

¹ Національні уряди впливають на європейську енергетичну політику через міністрів енергетики у складі відповідної конфігурації Ради ЄС; глави держав, у свою чергу, визначають загальний напрям енергетичної політики на рівні Європейської Ради.

нафтогазового ринку, що робило його вразливим та доступним для цінових маніпуляцій із боку учасників ринку.

Від початку російської агресії проти України питання закупівлі нафти в росії набуло насамперед морального сенсу, адже подальша паливна співпраця означала б підтримку та фінансування агресії проти України. ЄС досяг єдності в тому, що держава, яка розв'язала війну і має занадто великий вплив на ринок, повинна бути суттєво обмежена в участі в торгівлі.

Відмова від російських енергоносіїв, а також ціновий шантаж з боку москви спричинили гостру енергетичну кризу в ЄС. Як наслідок, ЄС змушений був шукати нових постачальників, налаштовуючи нові шляхи поставки енергоресурсів¹, а також розширити перелік антиросійських санкцій. Так, ЄС упроваджує пакети санкцій в енергетичній сфері, серед яких слід виокремити граничну ціну на купівлю російського барелю нафти, банківські санкції, заборону громадянам РФ та російським компаніям брати участь у діяльності критичної інфраструктури ЄС [31]. Другого вересня 2022 р. голова Єврокомісії, Урсула фон дер Ляєн, висловила з приводу маніпуляцій росії на на-

¹ Так, скраплений природний газ насамперед із США і Катару під час кризи став ключовим джерелом постачання, на його частку припадає 32% від загального чистого імпорту газу ЄС. Забезпечення доступу всіх держав-членів ЄС до ринків зрідженого газу є ключовим завданням Стратегії енергетичного союзу. Скраплений природний газ може сприяти підвищенню енергетичної безпеки в ЄС. Сьогодні країни Європи, які мають доступ до терміналів із приймання скрапленого природного газу та ринків зрідженого газу, більш стійкі до можливих перебоїв у постачанні, ніж країни, що залежать від одного постачальника газу. Наприкінці березня 2022 р. ЄС та США ухвалили спільну декларацію про збільшення торгівлі скрапленим природним газом.

Оскільки ЄС ухвалив рішення стосовно виділення найближчими роками понад 21 млрд євро на водень (із механізму «Важливі проекти, що становлять загальноєвропейський інтерес» і Фонду відновлення та забезпечення стійкості), європейські виробники електролізерів узяли на себе зобов'язання збільшити свої потужності з виробництва електролізерів у десять разів до 2025 р.

Також слід указати на диверсифікацію маршрутів постачання газу до ЄС. Південний газовий коридор забезпечує трубопровідну інфраструктуру, яка доставляє газ до ЄС із Каспійського басейну. ЄС також займається створенням середземноморського газового вузла, що також допоможе диверсифікувати постачальників енергоносіїв та маршрути. ЄС веде активний енергетичний діалог із країнами з Північної Африки та Східного Середземномор'я.

фтогазовому ринку: «Ми зіткнулися з надзвичайною ситуацією не лише тому, що Росія є ненадійним постачальником... а й тому, що Росія активно маніпулює газовим ринком... І ми за останні півроку, під час цієї війни, дуже сильно підвищили нашу готовність і послабили хватку, яку Росія тримала на нашій економіці й на нашому континенті» [190].

Вважаємо, що до перерахованих вище принципів енергетичної безпеки («чотириох А») сьогодні слід додати ще одну літеру «А» – політична доцільність (political advisability). Розвиток подій протягом 2022–2023 рр. продемонстрував, до яких небезпечних наслідків призводить ситуація, коли один недобросовісний учасник енергетичного ринку домогся панівного становища і завдяки цьому фінансує міждержавні конфлікти. Такі суб'єкти мають бути відлучені від цивілізованого енергетичного ринку, як це було зроблено свого часу з Іраном, Венесуелою та Північною Кореєю.

Для того, щоб оцінити сучасний стан енергетичного ринку ЄС, потрібно звернутися до аналізу статистичних даних стосовно імпорту енергоносіїв, а також рівня енергетичної залежності європейських країн від російських нафти та газу.

За даними Євростату за 2020 р., 10 країн Європи мали російську частку понад 75% в імпорті природного газу, з них сім – країни ЄС (Чехія, Словаччина, Естонія, Латвія, Фінляндія, Болгарія, Угорщина) [199]. У галузі імпорту нафти та нафтопродуктів три країни мають більш ніж 75% російської нафти на ринку – це Словаччина, Литва та Фінляндія) [200]. Дані щодо імпорту енергоносіїв з російської федерації в Європу 2021 р. наведено на рис. 1 [198].

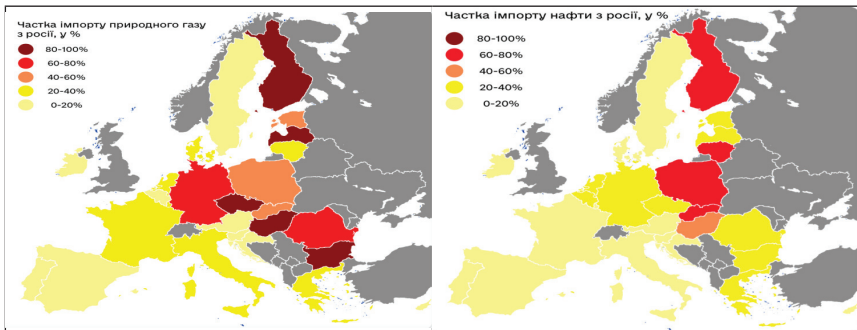

Рис. 1. Картограма імпорту енергоносіїв з російської федерації за 2021 р.

Відповідно до цих даних російський природний газ напередодні російської агресії домінував на європейському ринку, причому в окремих країнах частка імпорту сягала майже 100% (Фінляндія, Чехія, Угорщина, Латвія). Найбільшим покупцем газу в ЄС була Німеччина, яка споживала 10,716 млн т у 2021 р. [194]; 66% спожитого газу було закуплено з російської федерації. Така ситуація пояснюється наявністю спільної енергетичної інфраструктури – через територію колишніх постсоціалістичних країн (Польща, Словаччина, Румунія, Болгарія) ще з радянських часів прокладено магістральні газопроводи, а на території Німеччини і Болгарії було прокладено додатково нові трубопроводи. Як наслідок, споживання російських газу і нафти було економічно вигідним. Країни Західної Європи традиційно імпортують природний газ із країн Перської затоки (Греція, Кіпр), Північної Африки (Італія, Франція, Іспанія, Португалія), Норвегії та Великої Британії (Ірландія, Бельгія, Нідерланди).

У випадку з нафтою ситуація дещо відрізняється. Головними покупцями в 2021 р. були Литва (1,662 млн т), Польща (211 млн т), Словаччина (3,165 млн т) та Фінляндія (140 млн т). В інших країнах частка імпорту російських нафтопродуктів не перевищувала 50%.

З початку російсько-української війни частка російських енергоресурсів на енергетичному ринку ЄС різко скоротилася між першим і другим кварталом 2022 р. (рис. 2); тенденція до зниження продовжилася і далі: загальна частка Росії в енергетичному імпорті ЄС ско-

ротилася між першим і третім кварталом 2022 р. – з 25,5% до 15,1% [196]. Ця тенденція, очевидно, буде продовжуватись і в 2023 р. у зв'язку із запровадженням нових пакетів санкцій.

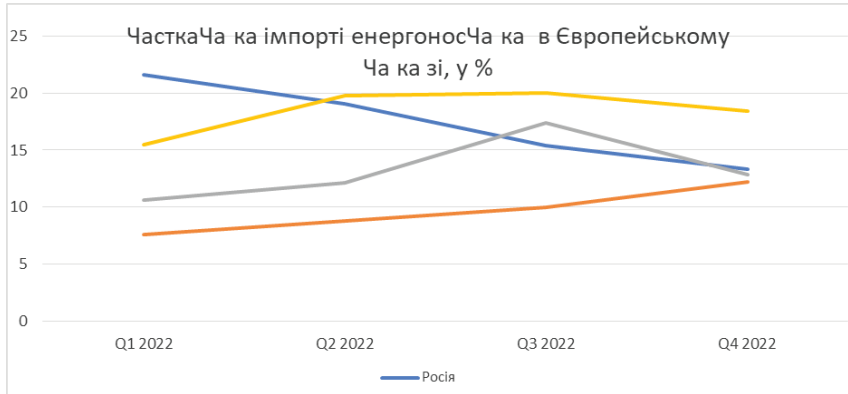

Рис. 2. Скорочення частки російських енергоресурсів на енергетичному ринку ЄС у першому півріччі 2022 р.

Стосовно генерації електроенергії слід зазначити, що загальна кількість виробленої електроенергії ЄС у 2020 р. сягнула 2 644 терават на годину (TWh), тобто на 4% менше ніж минулого року. Рівень електрогенерації в ЄС знизився на 6% порівняно з досягнутим піком у 2008 р., коли загальна видача енергії сягала 2 884 TWh. 41,3% електроенергії вироблено з корисних копалин – кам'яне вугілля, горючі сланці, газ тощо; 24,3% – згенеровано ядерною енергетикою; 34,2% електроенергії вироблено з альтернативних джерел енергії – вітрова, сонячна, гідроенергетика, геотермальна енергетика тощо [195].

Зниження рівня виробництва електроенергії пояснюється намаганням ЄС реалізувати стратегію нульового викиду вуглецю в атмосферу, оскільки енергетика є одним з основних джерел накопичення парникових газів. Стратегія ЄС «The Green Deal» покликана перетворити Європу на перший «зелений» континент. Це обумовило відмову від неекологічних та потенційно небезпечних джерел енергетики, таких як теплові, сланцеві, газові, твердопаливні та атомні електростанції. Як наслідок, Німеччина, Естонія, Литва та Чехія вимушені були

ліквідувати свої енергетичні потужності в обмін на модернізацію та екологічний перехід на відновлювану енергетику. Але темпи переходу виробництва електроенергії повільніші за рівень зростання використання електрики в країнах ЄС, тому електрика стає менш доступним ресурсом.

Актуальним питанням залишається доля ядерної енергетики в ЄС. Багато центристських і консервативних депутатів Європейського Парламенту виступають за «ядерний ренесанс». Вони стверджують, що неможливо задовольнити всі енергетичні потреби держав-членів ЄС, покладаючись лише на відновлювані джерела енергії. Інший аргумент полягає в тому, що ядерна енергія дешевша за вітрову та сонячну, а тому її слід розглядати як прийнятний варіант на столі переговорів поряд із відновлюваними джерелами енергії [158].

На думку критиків Стратегії, грошей, гарантованих для «зеленого» переходу, недостатньо. За даними Європейської Комісії, для досягнення енергетичних цілей 2030 р. вся Європа потребує щорічних інвестицій у розмірі 260 млрд євро, що вдвічі перевищує поточні інвестиції в розмірі 100 млрд євро на рік. Фонд «Справедливого переходу» страждає від тієї самої проблеми: хоча 4,8 млрд євро за сім років звучить суттєво, це лише 0,3% багаторічного бюджету ЄС, або лише 1% ВВП ЄС.

Енергетична криза в ЄС спонукала до перегляду ставлення до атомної енергії. Нещодавно європейські регулятори запропонували включити ядерну енергетику та природний газ у групу енергоресурсів, що запобігає появі парникових газів, поряд з вітровою, сонячною та іншими видами альтернативної енергетики. Європейський Парламент 06.07.2022 р. проголосував за збереження деяких специфічних видів використання природного газу та ядерної енергії у своїй таксономії сталих джерел енергії [193]. Це не означає, що ядерна енергетика буде вважатись альтернативним джерелом енергії, але може вважатись таким, що допоможе досягнути плану впливу ЄС на клімат до 2050 р.

ЄС вкотре у своїй історії переживає критичний момент. Маючи амбітні цілі стати першим регіоном із нульовими викидами в атмосферу, перед державами-членами постають виклики щодо шляхів

їх реалізації. Знадобляться роки, щоб повністю відмовитися від постачання енергоносіїв із російської федерації. Гарною новиною щодо цього є готовність інших країн поставляти енергоресурси в Європу. Так, Азербайджан здійснює поставку газу в Грецію з 2007 р., а з 2011 р. запущений проєкт Південного газового коридору, яким азербайджанський газ буде доставлятися в Італію [311]. Транзит газу з великого родовища Шахданіз-2 через двосторонній коридор, що складається з Трансанатолійського трубопроводу (TANAP) і Трансдріатичного трубопроводу (TAP), до Албанії, Болгарії, Греції та Італії розпочався наприкінці 2020 р. Частка Азербайджану в загальному обсязі імпорту газу до ЄС у 2021 р. становила трохи більше за 2%, тоді як 45% надходило з росії. Вісімнадцятого липня 2022 р. Європейська Комісія підписала угоду з урядом Азербайджану щодо подвоєння імпорту природного газу до 2027 р. Цей договір передбачає транспортування більше ніж 20 млрд м³ газу до Європи з Азербайджану, сприяючи диверсифікації постачання енергоносіїв [188].

Ще одним впливовим гравцем на європейському енергетичному ринку стає Катар. У листопаді 2022 р. Німеччина підписала 15-річний контракт із Катаром на поставку 2 млн т зрідженого газу, будуючи для цього спеціальні газові портові термінали для приймання газу морським шляхом [309].

Слід також вказати на поставки зрідженого газу зі Сполучених Штатів Америки. За даними Міжнародного енергетичного агентства, у липні 2022 р. поставки газу із США вперше перевищили рівень російських [289].

Отже, ЄС активно трансформує і диверсифікує свій енергетичний ринок – центральну складову енергетичної безпеки організації. Будуючи свою політику на принципах доступності, наявності та прийнятності, не слід забувати про забезпечення рівності всіх учасників енергетичного ринку, а також проведення моніторингу діяльності партнерів-постачальників енергоресурсів.

Забезпечення енергетичної безпеки є критичним питанням для гарантування економічного суверенітету держави, конкурентоздатності, а отже, розвитку її економіки. Цей висновок стосується й інтеграційних об'єднань, насамперед ЄС. Грамотне формування енерге-

тичної політики, що базується на принципах законності, відкритості, сталого розвитку та доступності, є визначальним пунктом забезпечення добробуту ЄС і його держав-членів.

Тривала співпраця держав-членів ЄС з російською федерацією поставили енергетичний ринок об'єднаної Європи в залежне становище. Продовження закупівлі енергоресурсів у країни-агресора підірвало б зовнішньополітичний імідж ЄС як організації, що заснована на системі цінностей, навколо яких об'єднуються європейські країни з метою побудови демократичної, цивілізованої та безпечної Європи. Тому ЄС проводить політику диверсифікації джерел постачання енергії та постачальників енергоносіїв до ЄС, гарантування енергетичної безпеки на основі принципів солідарності, кооперації і взаємної довіри між державами-членами ЄС.

У сучасному світі енергетична політика тісно переплетена з кліматичною політикою. Якщо ЄС не посяде центральне місце в глобальній кліматичній політиці і не забезпечить безпечне постачання енергетичних ресурсів за доступними цінами, його роль у геополітиці та геоekonomіці опиниться під серйозною загрозою. Держави, які розвивають свою економіку на основі відновлюваних джерел енергії, матимуть значну перевагу над країнами, які долучаються до цього шляху із запізненням або не зроблять цього взагалі. Тому, попри енергетичну кризу, спричинену агресивною зовнішньою політикою росії, ЄС продовжує реалізацію положень Паризької кліматичної угоди, трансформуючи і модернізуючи власні енергетичні потужності та надаючи перевагу альтернативним джерелам енергії. З цією метою ЄС змінює своє ставлення до ядерної енергетики, яка є альтернативою в генерації енергії з мінімальним впливом на навколишнє середовище. Включення атомної енергетики в список «зелених видів» змінить у середньостроковій перспективі статус АЕС в Європі. Це питання також є стратегічним для України, яка генерує більше ніж 50% електроенергії з атомних електростанцій, і є активним учасником європейського енергетичного ринку, надійним постачальником електроенергії до держав-членів ЄС. Ефективне і безпечне функціонування ядерної енергетики може стати запорукою стабільної роботи енергосистеми України, забезпечення енергетичної безпеки ЄС.

РОЗДІЛ 5

ПРОДОВОЛЬЧИЙ СУВЕРЕНІТЕТ, БЕЗПЕКА ТА АВТОНОМІЯ

В умовах глобальної пандемії COVID-19, а також агресії Росії проти України концепції продовольчої безпеки та продовольчого суверенітету набули особливої актуальності та практичного значення. Особливістю поняття «продовольчий суверенітет» є те, що він виступає скоріше синонімом солідарності, аніж конкуренції [119].

Поняття «продовольчий суверенітет» розроблено та вперше представлено міжнародним суспільно-селянським рухом «Via Campesina» під час Римського продовольчого саміту, організованого FAO у 1996 р., хоча сама проблема виникла ще в 1980 роках і була пов'язана насамперед з орієнтацією на розвиток глобального та ринково-орієнтованого бачення продовольчої безпеки¹. Стурбованість лібералізацією торгівлі сільськогосподарською продукцією та провал переговорів у СОР сприяли зростанню популярності цієї концепції.

Продовольчий суверенітет – це концепція, яка передбачає здатність країни чи інтеграційного об'єднання самостійно визначати політику в галузі сільського господарства, праці, рибальства, продовольства і лісокористування, яка відповідає їхнім унікальним умовам з екологічної, соціальної, економічної та культурної точок зору. Воно включає право на харчування і виробництво продуктів харчування, що означає, що всі народи мають право на безпечну, поживну і куль-

¹ Країни Африки, що здобули незалежність, спочатку опікувалися виробництвом сільськогосподарської продукції, щоб прогодувати своє населення і досягти продовольчого самозабезпечення. Однак згодом, через лібералізацію торгівлі та зростання заборгованості перед міжнародними фінансовими установами, мета зазнала змін: необхідно було виробляти більше продукції, щоб мати іноземну валюту для імпорту продуктів харчування. Тому сьогодні концепція продовольчого суверенітету виступає за те, щоб країни, що розвиваються, страждають від субсидованого імпорту з розвинених країн, мали можливість захистити свій внутрішній ринок, незважаючи на угоди про вільну торгівлю.

турно прийнятну їжу, а також на засоби її виробництва, і що вони повинні мати можливість задовольняти свої власні потреби і потреби своїх суспільств [292]. Спроба розширити це визначення мала місце у підсумковій Гаванській декларації Всесвітнього форуму з продовольчого суверенітету¹ (2001 р.) та Декларації Nyéléni (2007 р.; 2011 р.)² р. з метою відобразити інтереси багатьох вразливих та часто ігнорованих груп [328].

Наявність у назві концепції терміну «суверенітет» піднімає питання про роль держави та демонструє необхідність державного регулювання, а також залучення сільськогосподарських виробників, громадських активістів, науковців, експертів та громадян до розробки державної політики.

Продовольчий суверенітет нерозривно пов'язаний з продовольчою безпекою, тобто таким станом, при якому у будь-який час населенню

¹ У Гаванській декларації зазначалося, що продовольчий суверенітет – це засіб викоринити голод та недоїдання та гарантувати міцну та стійку продовольчу безпеку для всіх народів. Продовольчий суверенітет – це право народів визначати свою власну політику та стратегію сталого виробництва, розподілу та споживання продовольства, які гарантують право на харчування для всього населення, на основі малого та середнього виробництва, поважаючи їхні інтереси. власні культури та різноманітність селянських, рибальських та місцевих форм сільськогосподарського виробництва, маркетингу та управління сільськими районами, в яких жінки відіграють основну роль. Продовольчий суверенітет сприяє економічному, політичному та культурному суверенітету народів [210].

² У 2007 р. альянс громадських рухів (фермерських, селянських, скотарських, рибальських, корінних народів, жіночих, сільських молодіжних та екологічних організацій) виступив з ініціативою організувати міжнародну зустріч із питань продовольчого суверенітету в Малі.

До запровадження політики продовольчого суверенітету продовольча безпека обмежувалася пошуком способів гарантувати достатню кількість продовольства через торгівлю чи продовольчу допомогу на національному чи міжнародному рівнях. Продовольчий суверенітет ставить сільськогосподарських виробників та споживачів у центр дебатів і підтримує всі народи у тому праві виробляти власні продукти харчування незалежно умов міжнародного ринку України і споживати місцеві продукти.

Форум у Малі став натхненням для європейського руху за продовольчий суверенітет, який зібрався у 2011 р. та погодив Nyéléni Europe Declaration.

³ 2016 р. у Клуз-Напоці, Румунія, відбувся 2-й пан'європейський форум (Nyéléni Europe) за продовольчий суверенітет. Форум також став першим кроком на шляху структурування європейського руху та надання йому наочності за допомогою планування спільних дій [263].

гарантується доступ до продовольства як у якісному, так і кількісному відношенні. Продовольства має бути достатньо для забезпечення здорового та активного життя з урахуванням харчових звичок населення саме даної держави. Римська декларація про світову продовольчу безпеку, прийнята на Всесвітньому продовольчому саміті в Римі¹ (1996 р.) [283], підтверджує право кожної людини бути вільною від голоду та мати доступ до здорової та поживної їжі.

Слід зазначити, що продовольча безпека – це не просто проблема кількості продовольства, доступного населенню тієї чи іншої держави, чи рівня його виробництва. Насправді, це досить багатовимірне явище, яке передбачає певні економічні, фізичні та логістичні можливості, а також культурні детермінанти того чи іншого суспільства. Вкрай важливим аспектом продовольчої безпеки є питання поживної цінності того, що споживає людина. Продовольча безпека передбачає доступ до раціону, що складається з поживних та здорових продуктів. Повсякденний доступ до достатньої кількості продуктів харчування не вирішує питання, якщо ці продукти будуть низької якості та посилюватимуть ризики для здоров'я.

У той час як продовольча безпека фокусується на забезпеченні доступу кожної людини до достатньої кількості їжі, продовольчий суверенітет виходить за рамки цього завдання, підкреслюючи важливість місцевого контролю та самовизначення в питанні побудови національних продовольчих систем.

Продовольчий суверенітет також пов'язаний з екологічною безпекою (існує думка, що продовольчий суверенітет заснований на агро-екології, яка може забезпечити продовольчу безпеку, зберігаючи при цьому природні ресурси та різноманітність живих істот), включає збереження навколишнього середовища не лише для сучасного, але й для майбутніх поколінь.

Труднощі, з якими стикаються мільйони людей у всьому світі в щоденному доступі до здорової їжі, не є новими. Але вони значно загострилися спочатку через пандемію COVID-19, а згодом російську агресію проти України, яка потрясла основи нестійкої глобальної

¹ На саміті представники міжнародної фермерської організації La Vía Campesina вперше задекларували принцип продовольчого суверенітету.

продовольчої системи. Так, якщо у 2019 р. від голоду страждало 680 мільйонів людей у всьому світі, то в 2021 р. ця цифра становила вже майже 830 мільйонів¹. За час російсько-української війни ситуація суттєво погіршилася.

Дискутуючи з приводу шляхів забезпечення продовольчого суверенітету, окремі автори допускають його ототожнення з продовольчою автономією (продовольчою самодостатністю). Це хибний підхід. Прагнення забезпечення продовольчого суверенітету передбачає оцінку стратегічної спроможності держави чи інтеграційного об'єднання (наприклад, Європейського Союзу) усвідомлювати свою залежність у питанні забезпечення продовольством населення і керувати нею шляхом реалізації відповідної національної або наднаціональної політики.

Продовольча самодостатність, в свою чергу, означає здатність держави або інтеграційного об'єднання не залежати від інших держав, що в епоху глобалізації, екологічних проблем та змін клімату, а також в умовах функціонування моделі суспільства споживання є завданням практично недосяжним. Але навіть стосовно обмеженого кола тих країн, які в цілому здатні до продовольчого самозабезпечення, постає питання, а чи готове населення цих країн обійтися без ранкової кави, шоколаду у випічці чи авокадо та інших продуктів, якщо вони не виробляються в цій державі? Відповідь більш ніж очевидна.

Продовольчий суверенітет зовсім не виключає торгівлі, яка є одним із дієвих інструментів досягнення продовольчої безпеки. Також слід визнати, що продовольчий суверенітет цілком сумісний з глобалізацією, за умови, що він керуватиметься насамперед благополуччям людей (виробників та споживачів) соціальною справедливістю (метою продовольчого суверенітету є подолання соціальної нерівності у питанні забезпечення доступності продовольства та ресурсів) та захистом навколишнього середовища.

Ми поділяємо в цілому підхід, відповідно до якого продовольчий суверенітет трактується як право кожної нації підтримувати та роз-

¹ FAO, IFAD, WFP, UNICEF et WHO, The state of food security and nutrition in the world: Repurposing food and agricultural policies to make healthy diets more affordable, 2022.

вивати власний потенціал виробництва продуктів харчування, поважаючи при цьому різноманітність продуктів та культур та не завдаючи шкоди продовольчій безпеці інших країн. Цей підхід надає пріоритет місцевому виробництву, захищає право споживачів вибирати свою продукцію та право держав захищати себе від дешевого імпорту сільськогосподарської та харчової продукції. Тобто, окрім аспектів якості, кількості та доступності продуктів харчування, головним критерієм продовольчого суверенітету виступає можливість захисту національного ринку.

В умовах глобалізації та регіональної інтеграції продовольча безпека стає ключовим фактором стабільності та незалежності держави. Україна, маючи значний аграрний потенціал, стикається із численними викликами, що впливають на забезпечення свого населення якісними та доступними продуктами харчування. Продовольча безпека, що є важливою частиною загальної системи національної безпеки, вимагає комплексного підходу до аналізу та розробки стратегій. В контексті глобальних та регіональних викликів, таких як зміни клімату, соціально-економічні трансформації та тренди у виробництві та торгівлі продуктами харчування, потреба в розробці ефективних стратегій забезпечення продовольчої безпеки стає невідкладною. Таким чином, актуальність дослідження полягає у необхідності вивчення, аналізу та розробки нових стратегічних напрямків забезпечення продовольчої безпеки в Україні, що могли б відповідати сучасним викликам та тенденціям розвитку світової економіки.

Останні роки продовольча безпека набула особливої актуальності для України. Враховуючи геополітичні зміни, нові виклики та можливості, які постали перед країною, багато вчених спрямували свої зусилля на вивчення цієї проблеми. Основні акценти сучасних досліджень спрямовані на розробку новітніх методологій та технологічних підходів до формування резервів харчових продуктів, оптимізацію логістики, вирощування та зберігання продуктів харчування. Окрім цього, активно обговорюються питання залучення інновацій та цифрових технологій для моніторингу та прогнозування можливих ризиків та загроз. На фоні зростання світових цін на продовольчі товари та ускладнення геополітичної обстановки важливим є зміц-

нення партнерських відносин з країнами-експортерами харчових продуктів, а також стимулювання вітчизняного виробництва за допомогою реформування податкової та кредитної політики. Для забезпечення стабільності в продовольчому секторі також необхідно враховувати соціально-економічні аспекти, зокрема, необхідність підтримки малого та середнього агробізнесу, формування ефективних механізмів державної підтримки та створення умов для привабливості інвестицій. В цілому, забезпечення продовольчої безпеки вимагає комплексного підходу, що об'єднує економічні, соціальні та технологічні стратегії, орієнтовані на довготривалу перспективу та гармонійний розвиток аграрного сектору країни.

Аналіз актуальності продовольчої безпеки для України є важливим завданням, особливо в контексті глобальних викликів. Продовольча безпека визначається як здатність кожної країни забезпечити своїх громадян достатньою кількістю здорової їжі. Це питання стає особливо актуальним у кризові періоди, коли глобальні події можуть впливати на продовольчі ланцюги поставок. В сучасному світі, з появою глобалізації та зростанням населення планети, питання продовольчої безпеки стає ще більш актуальним. Пандемія COVID-19 показала, наскільки важливо мати стабільну систему постачання продуктів харчування. Згідно з дослідженням Лопес Пелаес А., продовольча безпека та соціальний захист стали ключовими питаннями під час пандемії COVID-19 [268, с. 421]. Епідемія виявила слабкі місця в системах продовольчої безпеки багатьох країн, включаючи Україну.

Продовольча безпека завжди була ключовою для стабільності та благополуччя нації. В історії України є численні приклади, коли відсутність продовольчої безпеки призводила до масових трагедій, серед яких голодомори 20-го століття. Ці події стали жорстоким нагадуванням про необхідність мати ефективну систему продовольчої безпеки. На сьогоднішній день, Україна потрапила до списку країн, де може виникнути проблема з продовольчою безпекою¹. Через вій-

¹ Згідно з прогнозом Продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО) та Всесвітньої продовольчої програми (ВПП), 20 країн світу можуть зіткнутися зі значним погіршенням рівня продовольчої безпеки в 2022 році. Причинами цього стали конфлікти, пандемія COVID-19, екстремальні погодні умови та фінансові кризи.

ськове вторгнення росії, майже 4,5 млн тон зерна було заблоковано в українських портах. Це призвело до проблем з поставками пшениці в країни Близького Сходу, такі як Єгипет, Ємен і Ліван. Історія продовольчої безпеки в Україні показала, наскільки важливо мати стабільну систему для запобігання голодоморам та іншим трагедіям. У світлі нинішніх подій, Україні потрібно приділити особливу увагу своїй продовольчій безпеці, щоб забезпечити благополуччя своїх громадян.

Існуюча адаптивність українських аграріїв до екстремальних умов є вражаючою. Незважаючи на військовий конфлікт та несприятливі кліматичні умови, аграрний сектор зумів не тільки вижити, а й зберегти Україну серед десяти найбільших світових виробників пшениці¹. Це свідчить про високу професійність, відданість роботі та інноваційний підхід до вирощування зернових. Україна не тільки зберегла свої позиції як виробник, але й підсилила свої експортні показники, ставши шостим у світі експортером пшениці². Це вказує на конкурентоспроможність української пшениці на світовому ринку.

Прогнози на наступний сезон вказують на певний спад позицій України у світовому рейтингу експортерів пшениці³. Однак, цей спад пов'язаний не стільки з внутрішніми проблемами країни, скільки з зовнішніми факторами, такими як зростаючий експорт із Аргентини та попит у ЄС. Тому для збереження та зміцнення позицій на світовому ринку Україні потрібно продовжувати інноваційний підхід, підвищувати якість продукції та розширювати ринки збуту. Враховуючи швидкі зміни на світовому ринку, Україні слід розробляти стратегічні плани для своєї агропромислової сфери, що б враховували як внутрішні, так і зовнішні ризики та можливості.

¹ У сезоні 2022–2023 рр., попри війну з Росією, Україна зуміла утримати свої позиції серед десяти найбільших світових виробників пшениці, займаючи 10-е місце. Це стало можливим завдяки зусиллям українських аграріїв, які пристосувались до вирощування пшениці в умовах воєнного конфлікту та екстремальних кліматичних умов.

² Україна стала шостим найбільшим експортером пшениці в світі з часткою 7% в світовому обсязі експорту, який склав рекордні 212,9 млн т.

³ Очікується, що у сезоні 2023–2024 рр. Україна опуститься на 7-ме місце у світовому рейтингу експортерів пшениці, з прогнозованим обсягом експорту в 10 млн т.

Одним із важливих аспектів продовольчої безпеки є законодавче регулювання цієї сфери. На прикладі Індії можна побачити, як важливо мати чітке законодавче регулювання у цій сфері. Аналізуючи досвід Індії, можна виділити декілька важливих напрямків, які мають бути враховані при формуванні національної стратегії України в цій сфері.

Перш за все, системний підхід до продовольчої безпеки, який враховує всі її складові: від доступності до якості продуктів, є ключовим для ефективного реагування на виклики в цій сфері. Індійський закон про продовольчу безпеку слугує прикладом такого підходу, і Україні варто його вивчити та адаптувати до власних реалій. Доступність якісних продуктів для всіх верств населення, особливо для соціально незахищених груп, є ще одним важливим аспектом, який вимагає особливої уваги. З урахуванням економічних та соціальних викликів, з якими стикається Україна, це питання стає особливо актуальним [326, с. 254].

Контроль за якістю та безпекою продуктів є невід'ємною частиною системи продовольчої безпеки. Україні потрібно розробити ефективні механізми контролю, що відповідали б міжнародним стандартам. Співпраця з виробниками продуктів харчування є ключовою для досягнення високого рівня продовольчої безпеки. Це дозволить створити систему, в якій інтереси виробників та споживачів будуть взаємовигідними. Нарешті, адаптація до місцевих умов є важливим етапом при впровадженні будь-яких змін. Хоча досвід інших країн може бути корисним, важливо враховувати специфіку та культурні особливості України.

Розглядаючи ситуацію в Україні, можна зазначити, що, на жаль, не завжди існують чіткі механізми контролю за якістю продуктів, а також їх доступність для різних верств населення може бути обмеженою. Це може бути пов'язано з економічною ситуацією в країні, високими цінами на продукти харчування та недостатнім рівнем доходів населення. Отже, вивчення та адаптація досвіду Індії у сфері продовольчої безпеки може стати важливим кроком на шляху до створення ефективної національної стратегії України в цій важливій сфері.

Зміна клімату стає все більш відчутною для глобального співтовариства, а Україна не є винятком¹. Аграрний сектор країни, який традиційно вважався одним з найбільш стабільних і прибуткових, сьогодні стикається з численними викликами через кліматичні зміни. Зокрема, постійне збільшення середньої температури спричиняє стрес для рослин, що може призвести до зниження їх продуктивності. Аномальні дощі та посухи, які стають все частішими, впливають на водний баланс ґрунтів, що може призвести до зниження врожайності основних сільськогосподарських культур.

Більше того, непередбачувані погодні умови створюють сприятливе середовище для розмноження шкідників та розвитку рослинних хвороб. Це не тільки знижує кількість врожаю, але й погіршує його якість². В результаті, можливе збільшення цін на продукти харчування на внутрішньому ринку, що в свою чергу призведе до зменшення експортного потенціалу країни та економічних втрат.

Вільям Д. Шанбахер у своєму дослідженні акцентує увагу на глобальних змінах в продовольчій політиці. Він підкреслює, що конфлікти між країнами можуть виникнути через боротьбу за ресурси, особливо в умовах зміни клімату [239, с. 374]. У контексті України це може означати необхідність перегляду експортної політики, особливо в аграрному секторі, для забезпечення внутрішньої продовольчої безпеки.

Тому, враховуючи ці фактори, Україні слід зосередити свої зусилля на адаптації аграрного сектору до нових кліматичних умов. Це включає в себе розробку нових технологій вирощування сільськогосподарських культур, які були б стійкими до екстремальних погодних умов, а також зміцнення міжнародного співробітництва у сфері продовольчої безпеки, щоб забезпечити стабільність та розвиток аграрного сектору країни.

¹ Світовий банк у грудні минулого року представив результати дослідження, проведеного протягом двох років на замовлення Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. Згідно цього дослідження, найбільше наслідків зміни клімату відчують у Черкаській, Херсонській, Полтавській, Вінницькій та Кіровоградській областях.

² Всесвітня метеорологічна організація підтверджує, що останні три роки були найтеплішими в історії спостережень. Зміна клімату, зокрема збільшення концентрації парникових газів в атмосфері, є результатом діяльності людини.

Глобальні та регіональні тренди у виробництві та торгівлі продуктами харчування в Україні стають все більш актуальними в контексті сучасних економічних та соціальних викликів. Україна, як одна з провідних аграрних держав світу, зіткнулася з необхідністю адаптації до змінюваних умов глобального ринку, а також до внутрішніх викликів, пов'язаних з реформуванням аграрного сектора. Сучасний споживчий ринок переживає значні трансформації, викликані рядом факторів. Одним з них є очікування зростання цін, яке вже зараз впливає на поведінку споживачів, спонукаючи їх до створення запасів необхідних товарів¹. Проблеми з логістикою можуть призвести до затримок у постачанні, що, в свою чергу, збільшує обсяги покупок на одне замовлення². Споживачі також стають все більш інформованими та обережними, активно використовуючи інструменти для порівняння цін та пошуку найвигідніших пропозицій. Це призводить до зниження лояльності до традиційних каналів продажів, адже вартість товару стає вирішальним фактором при прийнятті рішення про покупку.

Пандемія COVID-19 кардинально змінила звички споживачів, акцентуючи їх увагу на онлайн-покупках [268, с. 430]. Це, разом із зростанням популярності домашнього приготування їжі, вказує на переорієнтацію споживачів на більш стабільні та безпечні формати споживання. Окрім того, сучасний споживач стає все більш усвідомленим у питаннях екології та етики, вимагаючи від брендів прозорості та соціальної відповідальності.

Дослідження Гасснера А., надає цінний внесок у розуміння цієї проблематики. Хоча основний акцент дослідження робиться на Африку, його підходи та висновки можуть бути адаптовані до контексту України. Автори підкреслюють роль сільського господарства як стра-

¹ Згідно статистичних даних, більшість споживачів очікує зростання цін на товари. 65% опитаних, які роблять покупки в офлайн-магазинах, та 56% тих, хто користується онлайн-шопінгом, передбачають подорожчання.

² Зі статистичних даних відомо, що майже четверта частина (37%) покупців, які роблять покупки в офлайн магазинах, стурбовані можливими затримками доставки звичних товарів через комплікації з логістикою. У контексті онлайн-покупок, де час доставки є більш прозорим, 43% користувачів виражають аналогічні стурбованість та побоювання.

тегічного напрямку для досягнення продовольчої безпеки та зменшення бідності. Вони вважають, що сільське господарство може служити не лише джерелом харчування, але й інструментом соціально-економічного розвитку [218, с. 313]. Для України, з її багатими аграрними ресурсами та потенціалом для зростання експорту, такий підхід може стати ключовим у формуванні національної стратегії продовольчої безпеки. Враховуючи специфіку українського ринку, можна адаптувати рекомендації дослідження для ефективного використання аграрного потенціалу країни, спрямовуючи його на забезпечення внутрішньої продовольчої безпеки та зміцнення позицій на міжнародному ринку.

Основні фактори, що впливають на продовольчу безпеку України, можна розглядати через призму соціально-економічних аспектів. Серед них важливе місце займають населення, доходи та споживча поведінка громадян.

По-перше, демографічна ситуація в Україні впливає на продовольчу безпеку країни. Зростання населення може призвести до збільшення попиту на продукти харчування, що, в свою чергу, може викликати дефіцит деяких продуктів на ринку. З іншого боку, зменшення населення може призвести до зниження виробництва продуктів харчування, оскільки попит на них знижується¹. По-друге, доходи населення також відіграють ключову роль у формуванні продовольчої безпеки. Високий рівень доходів сприяє збільшенню споживання якісних продуктів, тоді як низький рівень доходів може обмежити доступ до збалансованого харчування².

Споживча поведінка громадян також впливає на продовольчу безпеку. Згідно з дослідженням Джексона Т., міжкультурне управління продовольчою безпекою є важливим, оскільки воно враховує культурні особливості споживачів і їхнє ставлення до продуктів харчування [237, с. 4]. Так, традиційне сільське господарство може сприяти

¹ На 1 лютого 2022 року за даними Держстату чисельність населення України (не враховуючи АР Крим) була приблизно 41,1 млн людей. Ця ж цифра підтверджується інформацією від мобільних операторів.

² За даними Держстату, середній місячний дохід на душу населення в Україні у 2022 році становив близько 12 тисяч гривень.

збереженню продовольчої суверенності, як це показано на прикладі Кіломбола [224, с. 253]. Традиційні методи вирощування продуктів можуть бути альтернативою сучасним агротехнологіям, що сприяє збереженню біорізноманіття та забезпеченню продовольчої безпеки. Таким чином, соціально-економічні аспекти, такі як населення, доходи та споживча поведінка, відіграють ключову роль у формуванні продовольчої безпеки України. Для забезпечення стабільності в цій сфері необхідно враховувати як внутрішні, так і зовнішні фактори, а також співпрацювати з міжнародними партнерами.

Стратегічні напрямки для підвищення продовольчої безпеки в Україні відіграють вирішальну роль у формуванні стабільного та процвітаючого майбутнього країни. У світлі глобальних викликів, таких як зміни клімату, економічні кризи та політична нестабільність, забезпечення продовольчої безпеки стає невід'ємною частиною національної стратегії. Залежність від імпортованих продуктів може призвести до економічної вразливості та непередбачуваності ринку. За даними Нолана Дж. М. та П'єроні А., акцент на підтримку вітчизняного виробництва може сприяти стабільності економіки, зокрема в аграрному секторі [261, с. 5]. Наприклад, розвиток місцевих фермерських господарств та кооперативів може сприяти створенню робочих місць, підвищенню якості продукції та зменшенню залежності від зовнішніх постачальників. Вже восьмий місяць поспіль йде зниження рівня інфляції в Україні, що свідчить про стабільність економіки та ефективність економічної політики¹. Такий темп зниження інфляції випереджає прогноз Національного банку України, що підтверджує правильність стратегічних рішень у сфері монетарної політики. А значення міжнародних українських резервів станом на серпень 2023 р. значно перевищує загальносвітові стандарти², які рекомендують мати резерви на рівні не менше 3 місяців майбутнього імпорту. Це свідчить про високий рівень економічної безпеки країни та її здатність витримувати зовнішні шоки. Враховуючи ці дані, можна зробити висновок, що підтримка вітчизняного виробництва, зо-

¹ Рівень інфляції в Україні в річному вимірі становив 8,6% у серпні 2023 року.

² На серпень 2023 р. міжнародні резерви України забезпечують фінансування 5,4 місяця майбутнього імпорту.

крема в аграрному секторі, є ключовим фактором для забезпечення економічної стабільності та безпеки України в умовах глобальних викликів.

Інноваційний підхід до аграрного виробництва є ключовим для забезпечення продовольчої безпеки. Проспері П. та інші дослідники підкреслюють важливість інвестування в наукові дослідження, що спрямовані на вивчення нових методів обробки землі, використання ресурсів та впровадження технологій [261, с. 10]. Це може включати в себе дослідження в області біотехнологій, розвиток екологічно чистих технологій та вивчення методів збереження води. Україна є одним з найбільших експортерів зернових в світі, і впровадження новітніх технологій може значно підвищити врожайність та якість продукції. Наприклад, використання сучасних методів обробки землі, таких як пряма сівба, може зменшити ерозію ґрунту та зберегти вологу. Також важливим є впровадження системи точного землеробства, яка дозволяє оптимізувати використання добрив та зрошення. Додатково, Україна активно розвиває напрямок аграрних інновацій, зокрема в сфері біотехнологій¹. Вивчення та впровадження генетично модифікованих організмів може допомогти в боротьбі з шкідниками та хворобами рослин без використання хімічних пестицидів. Також важливим аспектом є розвиток екологічного землеробства в Україні. Вирощування продукції без використання хімічних добрив та пестицидів стає все популярнішим², оскільки це не тільки забезпечує здорову продукцію для споживачів, але й сприяє збереженню біорізноманіття та ґрунтів.

В Україні, країні з багатими аграрними традиціями та величезним потенціалом сільського господарства, якісна освіта та підготовка спеціалістів відіграють ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки. Особливо це стає актуальним у контексті глобальних ви-

¹ В Україні на сьогодні діє «Концепція Державної стратегії розвитку біоекономіки України до 2030 року». Ця Концепція спрямована на створення умов для переходу України до біоекономіки, яка базується на ефективному, сталому та відповідальному використанні біологічних ресурсів.

² У січні 2022 р. вступив у дію наказ N 960, який регулює максимально допустимі рівні хлорпірифосу та хлорпірифос-метилу у сільськогосподарських та харчових продуктах, встановивши норму в 0,01 мг/кг (мг/л).

кликів, таких як зміни клімату, що вимагають адаптації та впровадження новітніх технологій у виробництво. Згідно з дослідженням Сіда Б. та його колеґ, сучасний ринок вимагає від аграріїв не лише глибоких знань у своїй галузі, але й здатності швидко адаптуватися до змін, використовувати інноваційні методики та технології. Так, наприклад, навчання новітніх методів обробки землі може допомогти українським фермерам збільшити врожайність, зменшити втрати від шкідників та хвороб, а також оптимізувати використання водних ресурсів [288, с. 476]. Крім того, важливим аспектом є розробка ефективних маркетингових стратегій для просування української продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках. Завдяки грамотному маркетингу, українські товари можуть зайняти гідне місце на світовому ринку, підкреслюючи свою якість, екологічність та конкурентоспроможність. Таким чином, для України, яка прагне зміцнити своє становище як одного з лідерів у сфері аграрних інновацій та забезпечити високий рівень продовольчої безпеки для своїх громадян, комбінація якісної освіти, підготовки кваліфікованих кадрів та впровадження новітніх технологій є абсолютно вирішальною.

Для забезпечення продовольчої безпеки в Україні важливо розглядати комплексний підхід, який об'єднує ряд стратегічних напрямків. Перш за все, захист інтересів вітчизняних виробників є пріоритетним завданням. Вдосконалення законодавчої бази, яка регулює виробництво, обіг та зберігання продуктів харчування, стане ключовим кроком до створення конкурентних умов на ринку, захисту від недобросовісних учасників та забезпечення високої якості продукції. Держава має активну роль у підтримці місцевого виробництва. Через різноманітні програми підтримки, гранти та пільгове кредитування можливе стимулювання розвитку вітчизняного виробництва. Це, в свою чергу, сприятиме модернізації технологій, розширенню виробничих потужностей та збільшенню експортного потенціалу. Співпраця з міжнародними партнерами, як показує досвід інших країн, зокрема Нігерії, може стати ключовим фактором у підвищенні продовольчої безпеки [302, с. 81]. Обмін знаннями, технологіями та найкращими практиками дозволить Україні швидше адаптуватися до змінних умов ринку та відповідати сучасним вимогам.

Ще одним важливим аспектом є розвиток інфраструктури. Ефективна логістика та сучасні засоби зберігання продуктів харчування дозволять оптимізувати витрати, знизити втрати продуктів та забезпечити їх свіжість. Розвиток транспортної інфраструктури, будівництво сучасних складів та холодильних комплексів стане відповіддю на ці виклики. Нарешті, освіта населення та пропаганда здорового споживання відіграють ключову роль у формуванні свідомого споживача. Інформування громадян про важливість здорового харчування, правильного вибору продуктів та їх зберігання допоможе створити культуру якісного харчування та підвищити рівень продовольчої безпеки в країні.

У підсумку, для забезпечення продовольчої безпеки в Україні необхідно комплексне підходити до вирішення цього питання, враховуючи як внутрішні, так і зовнішні фактори. Співпраця з міжнародними партнерами, підтримка вітчизняних виробників та освіта населення є ключовими аспектами у досягненні цієї мети. Інтегрований підхід до цих питань дозволить Україні не тільки забезпечити своє населення якісними продуктами харчування, але й зміцнити своє місце на міжнародному ринку, підвищивши експортний потенціал та конкурентоспроможність вітчизняних товарів.

Продовольча безпека для України є пріоритетним напрямком, який набуває особливого значення, враховуючи її глибокий історичний досвід, зокрема голодомори, та сучасний політико-економічний контекст. В сучасних умовах ця сфера стикається з численними викликами та потенційними загрозами. Однією з найбільш актуальних є залежність від імпортованих продовольчих товарів, що ставить під загрозу національну безпеку. Також важливою є потреба адаптації аграрного сектору до глобальних змін клімату, що може призвести до зменшення урожайності та підвищення ризиків для землеробства. Зі зростанням глобалізації, глобальні тенденції виробництва та торгівлі продуктами харчування стають важливішими для України, вимагаючи від нашої країни бути гнучкою та пристосованою до швидко змінюваних умов ринку. Окрім того, в контексті продовольчої безпеки важливо враховувати соціально-економічні аспекти, такі як зростання споживчого попиту та освіченість населення щодо

збалансованого харчування. Основним шляхом до забезпечення продовольчої безпеки є підвищення вітчизняного виробництва продуктів харчування. Інвестування в наукові дослідження та розвиток аграрного сектору можуть допомогти Україні зайняти лідерські позиції на світовому ринку. Не менш важливою є підготовка кваліфікованих кадрів, які зможуть впроваджувати новітні технології та підходи у виробництві та маркетингу. Державна підтримка, яка проявляється у законодавчих ініціативах, фінансовій допомозі через спеціалізовані програми та активне міжнародне співробітництво, може служити міцним фундаментом для забезпечення стабільності та підвищення конкурентоспроможності українського аграрного сектору. Водночас, розвиток інфраструктурних проєктів та освітні кампанії, спрямовані на просування здорового споживання, допоможуть не тільки покращити умови зберігання продукції, але й підвищити рівень інформованості громадян щодо важливості продовольчої безпеки для держави.

РОЗДІЛ 6

ВПЛИВ ЗЕРНОВОЇ КРИЗИ НА ПРОДОВОЛЬЧУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

«Світ стоїть перед підняттям цін на продукти, що найбільше вда- рить по бідним країнам та країнам, що розвиваються» – до такого висновку доходять аналітики Світового Банку, обговорюючи глобаль- ну продовольчу кризу [245]. Ще до пандемії COVID-19 і під час неї були порушені усталені глобальні ланцюги поставок продовольства, а російська агресія проти України додатково посилила ціновий тиск, в наслідок чого витрати, викликані нею залишаться високими у най- ближчій перспективі.

За даними звіту World Food Programme проблема голоду стосу- ється близько 345 мільйонів людей у 82 країнах світу. Загалом, сума, що необхідна для того щоб забезпечити населення, що страждає від голоду, їжею сягає \$ 22,5 млрд [337].

Російська агресія вкрай негативно вплинула на функціонування агрономічної галузі України, змушуючи її пристосовуватись до нових реалій. Найголовнішою проблемою є блокада портів Чорного моря – Одеса, Чорноморськ, через які проходив майже увесь експорт украї- нського зерна. Окрім цього, зменшилися і обсяги посіву – якщо в 2021 р. українськими фермерами було посіяно 17 млн. га, то у 2022 р. – на 2.8 млн. га менше (посівні площі зменшилися на 22% [192]).

Аграрна політика є стратегічною галуззю держави насамперед тому, що вона є однією з головних статей експорту України, а отже і наповнення бюджету. Крім того слід зважати на те, що від україн- ського експорту залежать гуманітарна ситуація в багатьох державах Африки та Південно-Східної Азії.

Продовольча безпека є важливою складовою будь-якої національної економіки, оскільки вона забезпечує базові потреби населення, впливає на продуктивність праці, а отже і на загальний добробут населення. Україна є одним з головних експортерів соняшнику та пшениці, тому російська агресія проти України вкрай негативно позначається на світовому ринку продовольства. Для подолання наслідків світової продовольчої кризи важливого значення набуває забезпечення безперервного експорту українського продовольства. Для реалізації цього завдання було запропоновано декілька шляхів, покликаних розв'язати вищезазначену проблему. Найбільш ефективним вважається програма «зернового коридору», що передбачає зміну логістичного ланцюгів у напрямку український портів на річці Дунай – Рені, Ізмаїл, Усть-Дунайськ. Так, протягом 2022–2023 рр. вантажообіг цих річкових портів зріс на 655% – у порту Ізмаїл, на 832% – у порту Рені та на 3098% – у порту Усть-Дунайськ.

Окрім «зернового коридору» пропонувалися й інші шляхи постачання українського зерна транзитом через територію ЄС. Зважаючи на протекціоністський характер торгівельної політики Європейського Союзу, важливим досягненням стало прийняття Регламенту Європейського Парламенту та Ради № 2022/870, який передбачає скасування тарифних квот для промислової продукції, системи входних цін фруктів та овочів, призупинення усіх тарифних квот для сільськогосподарської продукції, антидемпінгових мит на імпортовані товари з України [276].

Враховуючи актуальність проблеми продовольчої політики, викликані російською агресією в Україні, буде доцільно дослідити вплив зернової кризи на продовольчу та економічну безпеку України та світу а також проаналізувати шляхи її вирішення.

Проблематика продовольчої безпеки і визначення її місця в системі національної, регіональної і глобальної безпеки привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Особливої актуальності і практичної значущості вона набула в умовах російської агресії, що визначило новий вектор наукових розробок, який став предметом розробок Р. Агакерімової, С. Башлай, С. Березюка, Я. Гонтарука, Є. Кривохижі, Ю. Курило, Ю. Курилюк, В. Лояніч, Н. Науменко,

О. Хаєцької, Б. Ясінська та ін. Разом з тим залежність стану продовольчої безпеки України і Європейського Союзу від функціонування зернового коридору детермінують посилення актуальності цих питань та відповідно потребу у проведенні їх подальших наукових досліджень. Саме тому актуальності набуває дослідження проблем забезпечення національної і регіональної продовольчої безпеки в умовах нестабільного функціонування зернового коридору.

Для об'єктивного розуміння проблеми необхідно визначити зміст поняття «продовольча безпека». Вирішення питання забезпечення продовольчої безпеки опікуються чимало міжнародних організацій, зокрема Організація Об'єднаних Націй, Всесвітній Банк, Міжнародний Валютний Фонд, World Kitcheni та ін. Так, Всесвітній Банк під продовольчою безпекою розуміє доступ усіх людей до достатньої кількості їжі для активного та здорового життя [313]. В цілому на схожих позиціях стоять і науковці. Так, О. Гойчук трактує продовольчу безпеку як здатність держави задовольняти потреби населення у продуктах харчування, їх достатньої кількості та якості для того, щоб забезпечити здоров'я населення, незалежно від зовнішніх та внутрішніх факторів [20]. На думку А. Бабенка, продовольча безпека – це елемент національної безпеки, що визначає доцільність забезпечення продовольчої безпеки внутрішніми, національними силами для забезпечення громадян продуктами харчування [64].

Питання продовольчої безпеки піднімалося під час роботи Всесвітнього продовольчого саміту в Римі (1996 р.) [338], в результаті якого було ухвалено «Римську декларацію про всесвітню продовольчу безпеку» [178]. У документі наголошено на важливості вирішення проблеми голоду в деяких країнах, а також вказано на наступні кроки, необхідні для цього.

1. Створення сприятливого політичного, соціального та економічного середовища, яке покликане створити найкращі умови для викоринення бідності та встановлення тривалого миру на основі повної та рівної участі жінок і чоловіків, що є найбільш сприятливим для досягнення стійкої продовольчої безпеки для всіх.

2. Впровадження політики, спрямованої на викоринення бідності та нерівності, поліпшення фізичного та економічного доступу для

всіх і в будь-який час до достатньої кількості поживних і безпечних продуктів харчування, а також їх ефективного використання.

3. Забезпечення стабільного вироблення продовольства, розвитку сільського господарства, рибальства, лісового господарства та сільських територій на основі широкої участі та сталого розвитку, а також боротьби зі шкідниками, посухою та опустелюванням, беручи до уваги багатofункціональний характер сільського господарства.

4. Намагання запобігати стихійним лихам і техногенним катастрофам та бути готовими до них, а також задовольняти тимчасові та надзвичайні потреби в продовольстві таким чином, щоб сприяти відновленню, реабілітації, розвитку та спроможності задовольняти майбутні потреби.

Головною метою Римської декларації стало зменшення кількості смертей від голоду та кількості населення, що голодує, на половину до 2015 р. Відповідно до положень Декларації було засновано Всесвітню сільськогосподарську організацію ООН (Food and Agriculture Organisation of the United Nations, FAO).

Наступна декларація продовольчої безпеки була підписана у Римі в 2009 р. FAO заявляє, що глобальна ситуація з продовольчою безпекою погіршилася і продовжує становити серйозну загрозу, адже в світі налічувалося більше 1 мільярда хронічно голодних людей і існували передумови до подальшого зростання цієї цифри. Ціни на продовольство залишаються стабільно високими в країнах, що розвиваються, а глобальна економічна криза погіршує ситуацію, впливаючи на робочі місця та поглиблюючи бідність.

Учасники саміту домовилися працювати над тим, щоб зупинити скорочення внутрішнього та міжнародного фінансування сільського господарства та сприяти залученню нових інвестицій у цей сектор, покращити управління глобальними продовольчими питаннями у партнерстві з зацікавленими сторонами з державного та приватного секторів, а також протистояти викликам зміни клімату, що загрожує продовольчій безпеці.

В українському законодавстві на даний момент діє спеціалізований нормативно-правовий акт – Закон України «Про продовольчу

безпеку України» (2011 р.), який регулює питання продовольчої безпеки. Закон містить нормативно закріплене визначення продовольчої безпеки – «соціально-економічне та екологічне становище, за якого всі соціальні і демографічні групи населення стабільно та гарантовано забезпечені безпечним і якісним продовольством у необхідній кількості та асортименті, необхідних і достатніх для фізичного і соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я населення України» [93].

Кабінетом Міністрів України розроблений проект Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2030 року, яка, на жаль, залишається не затвердженою. Метою Стратегії визначалося забезпечення доступу усіх соціальних і демографічних груп населення до безпечних харчових продуктів у достатній кількості упродовж усього року в Україні, а також створення умов для продовольчої незалежності країни. Відповідно до стратегії, продовольча безпека є одним з головних напрямків забезпечення національної безпеки країни в довгостроковому періоді, фактором збереження її державності та суверенітету, головною складовою соціально-економічної політики, а також необхідною умовою реалізації стратегічного національного пріоритету – підвищення якості життя громадян шляхом гарантування високих стандартів життєзабезпечення. Тут слід відмітити, що держава визначає продовольчу політику як елемент забезпечення національної безпеки у економічній сфері, що підкреслює її статус як складової економічної безпеки держави.

Оскільки продовольча безпека є комплексним поняттям, вона складається з багатьох компонентів та аспектів, які впливають на її ефективність. Так, забезпечення продовольчої безпеки залежить в основному від агропродовольчого сектору. Так, за допомогою правових та економічних заходів формується механізм функціонування даного сектору економіки. Продовольча безпека має національний характер, їй притаманна комплексність та перманентність. Науковці визначають такі основні аспекти, над якими треба зосередитись при плануванні даної політики: продовольчий, сільськогосподарський, зовнішньоекономічний, агропромисловий та соціальний [21].

Продовольчий аспект можна вважати основоположним, оскільки на ньому базується і аграрна політика держави. Цей аспект визначає забезпечення країни продовольством, наявні ресурси для забезпечення мети продовольчої політики, попит на продукти харчування на внутрішньому та світовому ринках.

Сільськогосподарський аспект стосується використання наявного потенціалу аграрних ресурсів країни у виробництві необхідного обсягу сільськогосподарської продукції і залежить від показників ефективності (урожайність культури, рентабельність процесу, клімат, розмір посівних площ тощо).

Агропромисловий аспект стосується технічного забезпечення сільського господарства, переробних виробництв сільськогосподарської продукції.

Зовнішньоекономічний аспект показує ступінь взаємодії внутрішнього та зарубіжного ринків продовольства. Залежно від устрою держави та соціально-економічного становища взаємодія з іншими державами може бути різною – від закритого до вільного ринку, направлено переважно на імпорт чи експорт.

Соціальний аспект визначає питання доступу населення до продовольства. Це стосується платоспроможності, соціальних програм забезпечення окремих вразливих категорій населення тощо.

Таким чином, діяльність із забезпечення продовольчої безпеки слід визначити як комплексну структуру правових та економічних заходів, які орієнтовані на забезпечення населення продовольством безперебійним шляхом. Політика продовольчої безпеки має стратегічне значення, оскільки від неї залежатиме загальний добробут населення, адже цілі даної політики направлені на вирішення базових проблем суспільства у продовольстві.

Як вже зазначалося, російська агресія проти України призвела до блокади чорноморських портів, які були основними логістичними пунктами експорту української агропродукції. Це призвело до кардинальної переорієнтації напрямків поставки продовольства, в першу чергу це річкові порти Дунаю.

Ці призвело до різкого зменшення експорту українського зерна, підвищення світових цін на олію та продукти, що викликало необхід-

ність в короткі строки вирішити проблему з експортом. Так, за сприяння Організації Об'єднаних Націй і посередництва Туреччини було запроваджено Чорноморську зернову ініціативу, що була покликана забезпечити вирішення питання поставок продовольства з України.

Перша «зернова угода» була підписана 22 липня 2022 р. у Стамбулі. Сторонами угоди є Україна, росія, ООН і Туреччина. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 626-р [83] визначило позицію нашої держави на переговорах: обговорення та створення механізму безпечного судноплавства для експорту продовольства з українських портів; передбачення у положеннях цієї ініціативи, що транспортування української продукції буде проводитись під егідою ООН за підтримки Туреччини; створення Спільного координаційного центру з представників усіх сторін договору; фіксація у тексті договору, що судна прямуватимуть до українських портів згідно із графіком, який затверджений координаційним центром а також після перевірки судна інспекційною групою сторін. Такі інспекційні групи повинні контролювати вихід суден у море узгодженим коридором.

В результаті переговорів та подальшого ухвалення документу було прийнято наступні положення:

- створення Спільного координаційного центру (СКЦ) під егідою ООН у Стамбулі, який включає представників сторін угоди та ООН;
- створення спеціальних інспекційних груп у Туреччині;
- визнання територіальної цілісності українських територіальних вод, діяльність в українських територіальних водах здійснюється під владою та відповідальністю України;
- заборона нападів на жодне судно, що бере участь у зерновій ініціативі.

Відповідно до Чорноморської зернової ініціативи, усі судна, що беруть участь у транспортуванні українського продовольства, повинні бути зареєстровані у СКЦ. Судна рухаються гуманітарним коридором, узгоджений сторонами. Усі торговельні судна, які беруть участь у ініціативі, підлягають інспекції, яку проводить інспекційна група у гаванях, визначених Туреччиною.

Первісно ця ініціатива запроваджувалася строком на 120 днів. Однак, російська сторона неодноразово маніпулювала виходом з зернової угоди, що могло підірвати цілісність експорту зернової продукції. Зернову угоду продовжили в листопаді 2022 та березні 2023 року, але незважаючи на це, росією продовжується блокування деяких чорноморських портів [102]. Останній раз зернова угода була продовжена ще на 4 місяці 17 травня 2023 р.

Станом на травень 2023 р. через Чорноморську зернову ініціативу було експортовано понад 30 мільйонів тонн зерна та інших продуктів харчування. Понад 50% вантажу становила кукурудза – зерно, яке найбільше постраждало від блокування українських зерносховищ на початку війни. 64% пшениці, що експортується в рамках Чорноморської зернової ініціативи, надходить до країн, що розвиваються. Кукурудза експортується майже порівну до розвинених країн та країн, що розвиваються.

Чорноморська зернова ініціатива допомогла відновити морське сполучення та певним чином налагодити роботу портів і експортування українського продовольства та добрив, проте реалізація такого гуманітарного коридору має чимало нюансів.

По-перше, договором не передбачено відповідальності за порушення істотних умов угоди. Посередництво ООН та Туреччини забезпечувало певний контроль за виконанням угоди між конфліктуючими сторонами, але відсутність стримуючих факторів в угоді зумовлює маніпулятивну поведінку росії, супроводжуючи неодноразовими погрозами виходу з договору.

По-друге, сам процес транспортування є досить складним і ризикованим. З початку війни західна частина Чорного моря забруднена вибухонебезпечними предметами. Незважаючи на проведення робіт щодо розмінування територіальних вод, були прецеденти, коли міни потрапляли на траєкторію руху суден і опинялись навіть у територіальних водах Румунії та Болгарії [264].

Росія сповільнила експорт українського зерна в рамках угоди, загальмувавши обов'язкову перевірку суден. За даними СКЦ, визначено що кількість інспекцій суден, які прямують до України та виходять з країни, суттєво зменшилась з найвищого показника в жовтні

2022 р. (4,4 інспекції на вхід на день і 6,3 на вихід) до 1,4 на вхід і 1,5 на вихід на день в травні 2023 р.

Відповідно транспортування зерна Чорним морем наразі є ненадійним і нормалізація сполученням може бути налагоджена тільки після відновлення повної територіальної цілісності України у кордонах 1991 року. Існуюча небезпека з боку окупованого Криму, заміновані води та монопольне положення турецьких кораблів на території гуманітарного коридору ускладнює експорт Чорним морем. До того ж ускладнює ситуацію те, що у Організації Об'єднаних Націй немає запасного плану на випадок, якщо «зернова угода» буде розірвана. Як наслідок, експортери українського зерна продовжують використовувати річкові порти Дунаю для завантаження зерна на кораблі, оскільки це економічно вигідніше і менш ризиковано.

До початку агресії Україна була ключовим експортером кукурудзи до країн Європи, на яку припадало 42% імпорту зерна до ЄС у 2019 р., 30,5% у 2020 р. та 29,1% у 2021 р. Імпорт рослинних жирів та олій з України також був значним і становив близько 24% імпорту ЄС у 2019–2021 роках. Тим часом, до конфлікту на Росію припадала приблизно п'ята частина імпорту неорганічних добрив до ЄС. З огляду на широке використання добрив в ЄС, це може бути дестабілізуючим фактором.

З початком повномасштабної агресії деякі країни, зокрема Іспанія, стали вразливими від підвищення цін на ринку і зменшення доступу до українського продовольства. Іспанська сільськогосподарська промисловість вже зіткнулася зі значним зростанням цін на енергоносії та інші виробничі ресурси, а також тривалим періодом посухи. Російська агресія спричиняє проблеми в таких галузях, як тваринництво, харчова промисловість та роздрібна торгівля продуктами харчування. Так, Іспанія є значним світовим експортером свинини (найбільший у світі постачальник м'яса свиней), але свині потребують великої кількості зерна та олійних культур, щоб досягти товарної ваги. Однак вона також має структурний дефіцит зернових. Відповідно, Іспанія є нетто-імпортером зернових, причому на Україну припадає значна частина імпорту. Україна є одним з найважливіших сільськогосподарських торговельних партнерів

Іспанії, на яку припадає понад 30% її імпорту кукурудзи та 70% імпорту соняшникової олії у 2021 р. [213].

23 березня 2022 р. Європейська Комісія ухвалила повідомлення про захист продовольчої безпеки ЄС та посилення стійкості продовольчих систем. Комісар з питань сільського господарства Я. Войцеховський підкреслив, що у світлі російської агресії «сільське господарство стало вирішальною політикою безпеки». Хоча безпосередньої загрози наявності продовольства в ЄС не було, для того, щоб зберегти продовольство доступним, Комісія дозволить країнам ЄС використовувати знижені ставки ПДВ на продукти харчування і тимчасово дозволить фермерам використовувати для виробництва продуктів харчування і кормів площі, які повинні були залишатися під паром для збереження біорізноманіття. Також Комісія ухвалила тимчасовий антикризовий механізм, який дозволить державам-членам ЄС підтримувати постраждалі компанії, а також створила експертну групу в рамках Європейського механізму готовності та реагування на кризові ситуації у сфері продовольчої безпеки (EFSCM), що є частиною плану дій на випадок продовольчої кризи. Європейський парламент прийняв резолюцію 24 березня 2022 р. про необхідність термінового плану дій ЄС [201].

Враховуючи складність з експортом українського зерна Чорним морем, у 2022 р. Європейський Союз прийняв рішення про відміну імпортного мита строком на один рік [276].

ЄС тимчасово лібералізував весь свій імпорт з України та призупинив дію заходів торговельного захисту проти українських компаній до 5 червня 2023 р. Завдяки цим заходам ЄС суттєво підтримує економіку України, яка постраждала від війни. Він також запровадив «смуги солідарності», щоб українське зерно могло потрапити до країн, які найбільше його потребують, оскільки агресивна війна Росії серйозно обмежила доступ України до її чорноморських портів. «Шляхи солідарності Україна – ЄС» стали рятувним колом для української економіки та новим зв'язком з ЄС, а також слугують для запобігання глобальній продовольчій кризі.

Це розблокувало можливість українським фермерам експортувати агропродукцію в Євросоюз, а також використовувати порти країн ЄС для подальшої завантаження зерна на судна. Так, переважно екс-

порт українського зерна був направлений на східні країни ЄС – Польща, Словаччина, Румунія, Угорщина. За даними української митниці, у 2022 р. до Румунії було експортовано 3,39 млн тонн кукурудзи, 1,47 млн тонн пшениці та 529 689 тонн ячменю. Тим часом Польща отримала 2,08 млн тонн кукурудзи, 579 315 тонн пшениці та 44 114 тонн ячменю у 2022 році.

Упродовж 2022 року Польща та Румунія спільно сприяли експорту зернових з України. Але заповнення ринку українським зерном вплинуло на ринки і спричинило тиск на місцевих фермерів, що вплинуло на обсяг продажів місцевих виробників та прибуток. За оцінками Європейської комісії, фермери з Польщі, Румунії, Угорщини, Болгарії та Словаччини втратили 417 мільйонів євро від напливу дешевшого українського зерна на їхні ринки [125]. У зв'язку з цим, 15 квітня 2023 р. польським Сеймом, а згодом і угорським парламентом було прийнято рішення про заборону імпорту українського зерна на територію цих держав для подолання кризи. 19 квітня 2023 р. до цих країн доєдналась і Болгарія. Щоб захистити своїх фермерів, ці держави в односторонньому порядку запровадили заборону на імпорт української продукції на свої національні ринки, що суперечить принципу, згідно з яким ЄС визначає торговельну політику для всіх 27 країн.

Для того, щоб врятувати альтернативні шляхи українського зернового шляху і не шкодити локальним ринкам, Європейською комісією був знайдений компромісний варіант про введення тимчасової заборони імпорту деяких категорій продуктів з України до 5 червня 2023 р.

Згідно з планом Європейської комісії, союз в основному погодиться з заборонами на п'ять основних продуктів – пшеницю, кукурудзу, ріпак, насіння сояшнику та сояшникову олію, на які припадає 90% імпорту, але відхилить їхнє прохання також включити мед, цукор, м'ясо птиці та деякі інші другорядні продукти. Категорії продуктів, що підпадають під заборону, не повинні потрапляти на місцеві ринки східних держав-членів ЄС, але останні не повинні перешкоджати транзиту цих товарів з метою завантаження у портові термінали чи у експорти третіх країн-учасниць ЄС.

Пропозиції Європейської комісії також ґрунтуються на початковому пакеті підтримки в розмірі 56,3 мільйона євро для найбільш

постраждалих фермерів у прифронтових країнах з можливістю надання другого пакету в розмірі 100 мільйонів євро.

Таким чином, ЄС, надавши право Україні експортувати свої товари, створив прецедент, який передбачає підтримку нашої держави під час військового стану. Заборони сусідніх держав-членів ЄС є лише способом захистити власні економічні інтереси і є цілком органічним процесом встановлення та формування економічних зв'язків між Україною та Євросоюзом. Також можливим є підписання двосторонніх угод між сусідніми державами щодо питання експорту українського зерна, як наприклад шлях Україна-Гданськ, що має морську альтернативу під час воєнного стану. Це уникне непорозумінь між сусідніми державами щодо непорозумінь у забезпеченні власної економічної безпеки та посилить економічне співробітництво.

Таким чином, досліджено питання продовольчої безпеки України та Євросоюзу. Досліджено поняття продовольчої безпеки та її важливість на економічну безпеку держави, вона формує напрямок руху будь-якої національної продовольчої системи до досконалості. Враховуючи, що Україна має значну статтю експорту саме на аграрний сектор, продовольча безпека набуває стратегічного рівня не тільки на внутрішньому, а і на зовнішньоекономічному рівні.

Зернова криза набуло загальносвітового значення і з початку російської агресії було запропоновано декілька варіантів експортування українського зерна. Так, вже як рік функціонує «зернова угода» Чорноморської зернової ініціативи, паралельно із цим працює експорт на власних потужностях через річкові порти Дунаю на Одещині. Також формується транзитний експорт через країни Євросоюзу як альтернативний шлях для агропродукції, оскільки існуючі шляхи є переважаними.

Україна зараз знаходиться на етапі трансформації продовольчої політики. Російська агресія внесла значні корективи у логістичні ланцюги і це зумовило знаходити нові шляхи постачання українського продовольства та добрива задля вирішення світової проблеми голоду. Важливим є прийняття нормативно-правових актів в законодавстві України, що стосуються продовольчої безпеки, зокрема власної продовольчої стратегії, що надасть чіткого розуміння векторів розвитку агросектору нашої держави.

РОЗДІЛ 7

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Серед експертів панує думка, що політика XXI століття буде політикою стійкості. Приймаючи як даність те, що у найближчі десятиліття перехід до стійкості буде домінуючим викликом національній, регіональній і міжнародній безпеці, існує потреба у синтезі двох традицій політичної думки – «екологічної» («зеленої») політичної теорії та конституціоналізму. Їх об'єднання дасть потужний поштовх до формування нового політичного підходу – «екологічного («зеленого») конституціоналізму», що стане нормативною основою «екологічної держави», функціонування якої може стати ефективною відповіддю на цей виклик.

Порівняно з усталеною конституційною моделлю демократичної, соціальної, правової держави мета і характер діяльності «екологічної держави» розширені. Прихильники ідеї «екологічної держави» підтримують прагматичне використання легітимності державної влади і можливостей, що є в її розпорядженні, для захисту навколишнього середовища. Ці державні властивості дозволять «екологічній державі» пом'якшувати наслідки і адаптуватися до зміни клімату, раціонально управляти екологічними ресурсами, пов'язувати соціально-економічні та екологічні ризики, використовувати засоби перерозподілу фінансових ресурсів, що відповідають уявленням про соціальну справедливість [141].

Варто звернути увагу на те, що політика «екологічної» держави не тотожна поняттю «екологізм», який у вузькому розумінні передбачає збереження навколишнього середовища та боротьбу зі змінами клімату. Політика «екологічної держави» – це ширше поняття, зміст якого зосереджений на ідеї забезпечення стійкого розвитку суспільства, що в свою чергу передбачає забезпечення основних прав людини, зниження соціально-економічної нерівності, протидію екологічній

несправедливості як на національному рівні, так і в масштабах окремих регіонів та світу в цілому, а також втілення ідеї екологічної справедливості між поколіннями (зокрема, захист життєво важливих потреб і інтересів майбутніх поколінь) [291]. Не менш важливою змістовною складовою «зеленої» політики держави є попередження ситуації, коли вимоги щодо постійного зростання економічного розвитку перевищують самовідновлювальні можливості екосистем, від яких економіка залежить.

Неправильно вважати, що політика «екологічної держава» за своїм змістом є анти-ліберальною, анти-ринковою. Більш коректно говорити про те, що функціонування «екологічної держави» відбувається в умовах пост-ліберального і пост-капіталістичного демократичного суспільства [181], оскільки можливості «екологічної держави» (здатність фінансувати доволі дорогі екологічні і кліматичні програми) безпосередньо залежать від багатства, створеного приватним капіталом.

Ідеологи «екологічної держави» критично ставляться як до стратегій екологічної модернізації, що зосереджені на забезпеченні через технологічні інновації екологічних умов експансіоністського капіталізму, який функціонує на викопному паливі [164]; так і до радикальних пропозицій «зелених» громадських рухів, що часто мають анархістський характер і наполягають на ліквідації національної держави, як умови досягнення сталого розвитку.

Перетворення сучасних нестійких політичних порядків потребує певних зусиль щодо зміни конституційного порядку держави, оскільки «екологічна» держава – це транснаціональна держава і відповідно її елементи також транснаціональні. «Екологічна» держава є гнучкою, децентралізованою або централізованою, якщо це необхідно. Сутність такої держави втілена у формулі «Думати глобально і діяти локально».

Конституційні засади визначають основу політичної структури будь-якого суспільства. Тому «екологізація» конституції закономірно розглядається як необхідний крок на шляху переходу від нестійкого до сталого стану суспільства. Зрозуміло, що будь-яка зміна конституції в «зеленому» напрямі здатна спричинити певні зміни в політич-

ному порядку держави, а також функціонуванні соціальної ринкової економіки.

Сучасний конституціоналізм сприяє інституціоналізації екологічних прав (закріплення низки процедурних прав, зокрема права на отримання інформації про розробки корисних копалин в конкретній місцевості; права на інформацію про оцінку впливу певних рішень на навколишнє середовище; права на свободу зборів для полегшення екологічних протестів проти небажаних рішень влади; розширені права на самовизначення; тощо), забезпеченню правового статусу нелюдських інтересів, інституціоналізації екологічної безпеки, а також екологічному правосуддю, що є ключовими аспектами сталого суспільства [229; 256].

Таким чином цінність ідеї «екологічного конституціоналізму» полягає в тому, що вона пропонує спосіб поєднати відданість правам людини з політичним регулюванням економіки для досягнення соціальних та екологічних, а не тільки економічних цілей (перш за все – отримання прибутку). Недарма, окремі автори розглядають «екологічну державу» з позиції еволюції моделі соціальної, правової державності і соціальної ринкової економіки (соціальна держава може і керувала екологічними ризиками/ ризиками зміни клімату так само, як і соціальними ризиками) [225]. Разом з тим вимога щодо гальмування економічного зростання невідворотно негативно позначиться на фіскальних можливостях «екологічної держави», адже чим «зеленішою» буде держава, тим вищими будуть бюджетні зобов'язання щодо реалізації екологічних програм. Таким чином, зелений конституціоналізм сприяє забезпеченню трьох (економічний, екологічний та соціальний) аспектів стійкості.

Соціально-економічний прогрес у сучасному світі пов'язаний із захистом довкілля, оскільки його якість сприймається як одне з найважливіших соціальних благ. У міру зростання економічного розвитку та соціального добробуту інститути громадянського суспільства дедалі гучніше закликають до усвідомлення екологічних проблем, наслідком чого є посилення боротьби на різних рівнях за захист довкілля як активної політики сталого розвитку, що протиставляється

розумінню природоохоронних рухів як наслідку економічного розвитку [170].

Необхідно зазначити, що ідея захисту довкілля доволі легко була сприйнята суспільною свідомістю насамперед країн Заходу, на відміну від конституційного визнання права на здорове довкілля. Ініціатори ідеї екологічного конституціоналізму протягом декількох десятиліть досягли значних успіхів в ініціюванні обміну думками на сторінках журналів, а також у публічних дискусіях політичного і наукового характеру, що зрештою призвело до формування певного бачення необхідності включення екологічної складової до порядку денного усіх соціально значущих процесів. Зокрема і тих які стосуються сучасного розуміння конституціоналізму, який нині розглядається не виключно через призму забезпечення прав людини, верховенства права, демократії, а й охоплює питання правового регулювання захисту і збереження навколишнього середовища. Наслідком цього є поява у каталозі прав людини таких прав, які прийнято називати екологічними правами. Тому, на думку авторів статті, конституціоналізм, екологічне право, права людини, демократія та верховенство права повинні сьогодні розглядатися як історично взаємообумовлені явища, які слід вивчати контекстуально з урахуванням еволюції державотворчих процесів та різних точок зору, які сформувалися під впливом об'єктивних факторів.

Екологічний конституціоналізм формується на різних рівнях (глобальному, регіональному і національному) формального (нормативного) і неформального регулювання та урядування. Його елементами виступають правила поведінки (норми) і суб'єкти, як наділені певними правами і обов'язками, а також механізми і інститути, які мають «конституційні» якості (поділ влади, наявність юрисдикційних органів, управлінських систем; обов'язковість; існування ступенів і типів інституціоналізації; правонаступництво; публічність, та обмеженість цілями і оспорюваність; широко прийняті норми легітимзації тощо [315]). Європейські національні правові системи демонструють різні підмножини цих конституційних властивостей, але в рамках інтеграційного процесу, який виступає ядром формування регіональ-

ного конституціоналізму. Неодмінною складовою останнього виступає екологічний конституціоналізм.

Останні два десятиліття зростає кількість досліджень з проблематики стійкого/сталого розвитку. Поширення конституційного регулювання на економічні, соціальні та екологічні відносини сприяло появі у теорії та практиці конституційного права такого феномену як галузеві конституції або галузеве конституційно-правове регулювання. Особливе місце серед них посідає «екологічна конституція» [167; 249], оскільки від успіху вирішення екологічних проблем і ефективності боротьби зі змінами клімату значною мірою залежить політична стабільність в державі, стан її безпеки та соціально-економічний розвиток.

Екологічний конституціоналізм прагне інтерналізувати екологічні основи функціонування людського суспільства у найвищій формі внутрішнього права: конституціях. Екологічний конституціоналізм, проблематика якого донедавна обговорювалася в юридичній літературі недостатньо активно (С. Муравйова [58], Потапчук [75; 76], О. Трагнюк [116; 137; 143; 144], І. Яковюк [116; 137; 141; 143; 144]), значною мірою пов'язаний із розробкою ще менш дослідженою проблемою екологічної конституції (глобального (Ю. Туниця [120; 316], Ю. Шемшученко [134]) і національного (L. Collins [167]) рівнів)¹, а також концепцією екологічної («зеленої») держави, яка є предметом розробок як зарубіжних (А. Kronsell [243]), так і вітчизняних (В. Гайдамака [219], Н. Дашковська [23], Н. Крестовська, О. Проць [45], В. Машненко [51], О. Павлова [68]) вчених. З проблематикою екологічного конституціоналізму не менш тісно пов'язані питання забезпечення національних екологічних інтересів (Г. Анісімова [2], Г. Мороз [55–57]) і екологічної безпеки (А. Basic [150], R. Floyd [212], М. Гаврильців [17], М. Хилько [130], В. Ярощук [148]). Ці напрями залишаються недостатньо розробленими як у вітчизняній, так і зарубіжній правовій науці, а тому їх дослідження набувають пріоритет-

¹ На думку L. Collins, екологічна конституція – це такий конституційний акт, в якому кодифікуються принаймні наступні ключові принципи: принцип стійкості; справедливість між поколіннями та доктрина громадської довіри; екологічні права людини; права природи; принцип обережності та нерегресії; а також права та обов'язки щодо здорового клімату [167].

ного характеру. Попри значний обсяг публікацій з екологічної проблематики, у вітчизняній науці існує брак комплексних, міждисциплінарних досліджень з вказаної теми, що обумовлює їх актуальність, особливо, зважаючи на вимогу адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС.

Екологічний конституціоналізм є відносно новим політико-правовим явищем, яке знаходиться на стику конституційного, міжнародного права, міжнародного права прав людини та екологічного права. На думку F. Venter та L. J. Kotzé, екологічний конституціоналізм виник як термін, який пояснює юридично підвищену охорону довкілля у вигляді конституцій. У сучасних умовах екологічний конституціоналізм є важливою парадигмою: як концепція та структура в аналітичному значенні, так і як нормативна програма [327].

Сучасні конституції мають ґрунтуватися на фундаментальному екологічному зобов'язанні перед нинішніми та майбутніми поколіннями людей і в такий спосіб захистити основні цінності суспільства від політичних коливань урядів, які мають звичку надавати пріоритет короткостроковим економічним або політичним вигодам над довгостроковою екологічною та економічною стійкістю. Конституції покликані оформити створення стабільного політичного суб'єкта, який повинен бути здатний протистояти різного роду загрозам і викликам протягом тривалого часу. Це відображає визнання того факту, що безпечне для життя і здоров'я довкілля є належним предметом захисту на конституційно-правовому рівні, а також в судовому порядку. Щоправда цей конституційний імператив відображено у небагатьох чинних конституціях.

Екологічна конституція, стверджує L. Collins, – це конституція, що кодифікує щонайменше такі ключові принципи: стійкість/сталість; міжпоколінська¹ справедливість та доктрина суспільної довіри; еко-

¹ Якщо права людини вимагають враховувати інтереси майбутніх поколінь, то вони заслуговують на їх урахування в політичному порядку. У зв'язку з цим постає питання про те, як майбутні покоління та їх інтереси можуть бути представлені в політичній системі. Деякі моделі, які вирішують цю проблему, вже обговорюються на рівні Організації Об'єднаних Націй, наприклад, у доповіді Генерального секретаря ООН «Intergenerational solidarity and the needs of future generations» (2013 р.). Слід зазначити, що сьогодні справедливість, що включає і екологічну складову,

логічні права; права природи; прав та обов'язків, пов'язаних зі здоровим довкіллям [167]. Це, безумовно, ідеалістичне бачення екологічної конституції. Реальні конституції екологічної («зеленої») держави втілюють лише окремі з вказаних принципів. Так, понад 150 держав закріпили на конституційному та законодавчому рівні правові зобов'язання захищати і здійснювати право на здорове навколишнє середовище. Серед них налічується не менше 20-ти країн, суди яких постановили, що право на здорове навколишнє середовище є найважливішим елементом конституційного права на життя¹. Значна увага приділяється конституційному імперативу екологічної стійкості. Приблизно половина держав світу покладають на громадян відповідний обов'язок захищати довкілля.

У сучасних дискусія з приводу екологічної конституції та екологічного конституціоналізму, не тільки на теоретичному рівні [257; 259], але й на рівні міжнародних документів² дедалі частіше починає вживатися поняття «екологічне верховенство права». На думку G. Garver, принцип верховенства екологічного права передбачає, що норми про охорону навколишнього середовища повинні ґрунтуватися не тільки на правових засадах – наприклад, справедливості, – але й на існуючих екологічних можливостях планети Земля [217]. При цьому наголошується, що забезпечення «екологічного верховенства

є важливим компонентом всеосяжної концепції сталого розвитку як окремих держав, так і регіонів і людства в цілому. Це, в свою чергу, визначає перспективу так званого «процесу трансформації» суспільства і держави.

¹ Не менше 155 держав взяли на себе правові зобов'язання згідно з договорами, відповідно до конституцій і законодавства поважати, захищати і здійснювати право на здорове навколишнє середовище, і серед них налічується не менше 20 країн, суди яких постановили, що право на здорове навколишнє середовище є найважливішим елементом конституційного права на життя [76].

² Так, у «Монтевідейській програмі-V» зазначається: «Роль верховенства права у сфері природоохорони у вирішенні цих проблем є очевидною. Ефективні закони та міцні інститути забезпечують сприятливі умови, необхідні для досягнення цілей у сфері сталого розвитку та виконання інших відповідних зобов'язань, пов'язаних з довкіллям» [209]. Схожу оцінку можна віднайти у «Environmental Rule of Law: First Global Report» (2019 р.): «добре продумані закони, що застосовуються дієздатними державними інституціями, підзвітними поінформованій та залученій громадськості, забезпечують досягнення цілей та виконання зобов'язань у галузі природоохорони» [185].

права» набуває ключового значення для сталого розвитку та успіху екологічного конституціоналізму¹. Хоча зв'язок між якістю реалізації принципу верховенства права та ефективною екологічною політикою може здатися дивним, окремі емпіричні дослідження доводять, що верховенство права позитивно позначається на якості довкілля [152; 267].

Ефективність «екологічного верховенства права», на думку А. Kreilhuber, обумовлюється [242, с. 26–27]:

- справедливими, зрозумілими та реалізованими екологічними законами;

- участю громадськості в процесі прийняття рішень, а також доступом до правосуддя та інформації з питань навколишнього середовища відповідно до принципу 10 Декларації Ріо;

- підзвітністю та доброчесністю установ і осіб, які приймають рішення, в тому числі через активну участь в екологічному аудиті та правозастосуванні;

- доступністю, справедливістю, неупередженістю, своєчасністю та оперативністю механізмів вирішення суперечок, у тому числі розвиток спеціалізованих експертних знань у сфері екологічного судового розгляду та інноваційних екологічних процедур і засобів правового захисту;

- визнанням взаємодоповнюючого зв'язку між правами людини та навколишнім середовищем;

¹ S. Muhammad та X. Long, порівнюючи ефекти, які надають такі інституційні чинники як політична стабільність, боротьба з корупцією та верховенство права на викиди CO₂ у 65 країнах, що входять до ініціативи «Один пояс, один шлях» у період з 2000 по 2016 рік, доходять висновку, що вони надзвичайно позитивно позначаються на зниженні викидів вуглецю та покращення якості навколишнього середовища [259].

D. Infante, J. Smirnova також вважають, що дотримання верховенства права призводить до більш ефективного встановлення стандарту боротьби із забрудненням, нейтралізації навіть низьких рівнів забруднення та впровадження екологічних технологій [233]. У свою чергу С. Castiglione, D. Infante та J. Smirnova, вивчаючи емпіричні дані про те, як верховенство права впливає на поворотну точку кривої Кузнеца для навколишнього середовища (ЕКС), приходять до висновку, що існує негативний зв'язок між забрудненням і верховенством права: коли верховенство права сильно, поворотний момент ЕКС відбувається при нижчому рівні доходу душу населення, що сприяє збереженню довкілля [161].

– специфічними критеріями тлумачення норм екологічного права.

Екологічний конституціоналізм обумовлений ідеєю розбудови екологічної («зеленої») держави. Сучасна держава сьогодні дедалі частіше розглядається як легітимна, якщо вона захищає екологічні цінності на рівні з безпекою та економічним розвитком, тобто є екологічною, і навпаки – нелегітимною, якщо вона цього не робить [244]. Визнання права на довкілля цінністю, що підлягає захисту, означає визнання його місця в складній ієрархії фундаментальних прав і правових принципів, починаючи від визнання цього права на конституційному рівні і закінчуючи регіональними і міжнародними актами. Сприйняття концепції екологічної держави засвідчує еволюцію поглядів на оптимальну модель сучасної державності, відображаючи наскрізний консенсус в суспільстві щодо надання пріоритету вирішенню екологічних проблем.

Конституціоналізація ідеї екологічної держави формує фундаментальну основу для подальшого формування комплексу концепції, стратегій, програм, інструментів та заходів, які необхідні для більш активного включення аспектів екологічної справедливості до соціального та політичного порядку денного функціонування демократичної, правової, соціальної держави. Екологічна держава повинна забезпечувати синергію між економічною, соціальною та екологічною політикою, не нехтуючи жодним із трьох вимірів справедливості.

Екологічні положення, що закріплені у конституціях, неоднакові і можуть передбачати [156, с. 10–11]:

1) відповідальність уряду за охорону довкілля (охороняти та захищати навколишнє середовище);

2) матеріальні права на здорове довкілля. Понад 100 національних конституцій, зокрема України (ст. 50 Конституції), визнають, що громадяни мають універсальне матеріальне право жити в умовах здорового навколишнього середовища¹. Право на здорове до-

¹ Слід зазначити, що в чинних конституціях термінологія не уніфікована, а тому зустрічаються різні терміни. Найчастіше використовуються терміни «здорове довкілля», «довкілля, що не завдає шкоди здоров'ю». Також використовуються, але значно рідше, такі характеристики природного середовища як: «екологічно збалансоване», «придатне або достатне для розвитку або благополуччя людини», «збережене/захищене», «чисте», «безпечну», «сприятливе», «незабруднене», «вільну від забруднення» і т.ін. [156, с. 14].

вкілля не є абсолютним. У конституції воно може бути обмежене за такими підставами: загальні обмеження; обмеження під час надзвичайних ситуацій (війна або стихійні лиха) або заради задоволення громадських інтересів у сфері безпеки, порядку, охорони здоров'я та/або здійснення інших прав; визнання того, що права будуть реалізовані на основі поступового провадження (відповідно до концепції прогресивного здійснення); обмеження щодо того, хто має право користуватися конституційними правами. Варто зазначити, що право на здорове довкілля не завжди розміщується разом з іншими правами. Іноді вони розміщуються в преамбулі або розділі, де викладаються загальні положення або керівні цілі та принципи державної політики. Очевидно, що в цьому разі юридична сила цих прав може знижуватися і це може вплинути на їх тлумачення;

3) процедурні екологічні права. Це досить поширена категорія прав, безпосередньо пов'язаних з охороною навколишнього середовища (наприклад, право на інформацію (наприклад, ч. 2 ст. 50 Конституції України), право на прийняття рішень, право на доступ до судової системи для заперечення рішень уряду, неконституційних законів або можливих порушень прав особи), які зазвичай доповнюють в конституції матеріальні права;

4) індивідуальну екологічні обов'язки (зберігати, охороняти навколишнє середовище), відповідальність за охорону довкілля (передбачена майже в 90 конституціях і практично завжди доповнює право на здорове навколишнє середовище), а також ціннісні заяви щодо важливості захисту довкілля та посилення на права, здоров'я чи благополуччя майбутніх поколінь. До цієї групи норм також відносять різнопланові положення, що санкціонують, наприклад, обмеження на здійснення прав приватної власності на підставі захисту суспільних інтересів, проведення попереднього дослідження впливу на довкілля, заборону проведення ядерних випробувань або розгортання ядерної зброї, ввезення токсичних чи небезпечних відходів або заборону на генетично модифіковані організми тощо. Запровадження на рівні конституції екологічних обмежень на використання приватної власності, очевидно, породжуватиме виникнення конфліктів, що обумов-

лює балансування між конкуруючими конституційними положеннями з боку законодавчих і судових органів.

Поява екологічного конституціоналізму зумовлена формуванням екологічного інтересу на рівні окремого індивіда, їх спільнот, суб'єктів господарської діяльності та суспільства в цілому. Попри те, що категорія «екологічний інтерес» в чинному законодавстві України належним чином не закріплена і не розкрито її зміст, слід погодитися з Г. Анісімовою, на думку якої екологічний інтерес, як і природні екологічні права, і додамо – екологічна держава¹, може існувати й поза межами права як позаправове явище, хоча й має відповідати природному праву як ціннісному орієнтиру, його змісту і сутності [149]. У цілому слід погодитися з підходом О. Харуна, на думку якого національні інтереси України – це усвідомлені суспільством і виражені в Конституції України та інших нормативно-правових актах конституційного рівня² у вигляді програмних цільових настанов життєво важливі потреби існування та розвитку природи, людини, соціальної групи, суспільства, держави [129, с. 136]. Вони безпосередньо пов'язані із фундаментальними цінностями суспільства і вони поєднують інтереси кожної людини, інтереси національних, соціальних, політичних груп з інтересами держави і суспільства в цілому і на глобальному рівні з інтересами людства в цілому. В наслідок цього вони входять до об'єкту захисту національної безпеки, зокрема такого її напрямку як екологічна безпека. Конституція України (ст. 16) з цього приводу зазначає: «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави».

¹ Конституції далеко не усіх розвинених держав (наприклад, США і Великої Британії) містять положення про соціальний і правовий характер держави. Попри це нами аргументована позиція, відповідно до якої данні країни повинні бути віднесені до категорії соціальних і правових оскільки вказані принципи в них ніби «розчинені» у відповідних конституційних нормах і можуть бути реконструйовані з їх допомогою [142]. Аналогічний висновок можна зробити й щодо екологічної («зеленої») держави.

² Серед актів Конституційного права екологічні інтереси було відображено вперше у Декларації про державний суверенітет України (розділ VII).

На захист екологічних інтересів пов'язані й інші норми Основного закону (ч. 7 ст. 41).

Відповідно до конституційних приписів, а також норм міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою, формується безпекове законодавство України, зокрема така його складова як законодавство в сфері екологічної безпеки. Основоположним документом є Закон «Про національну безпеку України» (2018 р.) [91], стаття 3 якого визначає цінності, які підлягають захисту, зокрема: конституційні права і свободи (у тому числі екологічних); сталий розвиток суспільства; навколишнє природне середовище. Частина 3 статті 4 Закону серед національних інтересів не містить посилання на забезпечення екологічної безпеки (при цьому ч. 4 ст. 4 вказує на те, що державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на забезпечення екологічної безпеки). Разом з тим, на нашу думку, розширене тлумачення пунктів 2 і 3 ч. 2 ст. 4 Закону, які відносять до фундаментальних національних інтересів «сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення»¹ та «інтеграцію України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі»², дозволяє припустити, що задумом законодавця все ж охоплювалося опосередковане визнання забезпечення екологічної безпеки як фундаментальної національної цінності.

¹ За останнє десятиліття «сталий розвиток» став ключовим поняттям у дискусіях про навколишнє середовище. Охорона навколишнього середовища оцінюється як найбільш значуща складова безпеки в умовах сталого розвитку [306].

² Відповідно до угоди про асоціацію передбачено: «Сторони визнають важливість якнайповнішого врахування економічних, соціальних та екологічних інтересів не тільки свого відповідного населення, а й прийдешніх поколінь і гарантують, що економічний розвиток, екологічна та соціальна політика підтримується спільно» (ст. 289); «Сторони підтверджують своє зобов'язання щодо ефективної імплементації у своїх законах та практиках багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища, учасниками яких вони є» (ст. 292); «Сторони разом розробляють пов'язані з торгівлею аспекти трудової та екологічної політики з метою досягнення цілей цієї Угоди» (ст. 302); «Сторони розвивають і зміцнюють співробітництво з питань охорони навколишнього середовища й таким чином сприяють реалізації довгострокових цілей сталого розвитку і зеленої економіки.» (ст. 360) та глава VI «Навколишнє середовище» [123].

В основу Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека України» (2020 р.) [97] покладено антропоцентричний підхід, який ставить людину в центр навколишнього середовища. Довгостроковою метою державотворення є створення «... України ... безпечною державою, де ... люди дихають чистим повітрям, п'ють чисту воду та з якою пов'яжуть долю наші діти й онуки» (п. 2 ч. I). Як і в Законі «Про національну безпеку України» в Стратегії серед пріоритетів національних інтересів України безпечне і здорове довкілля прямо не визначено, але є посилення на наступні пріоритети: суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейську інтеграцію, широке тлумачення яких, а також підпунктів 6, 8, 9. 11 п. 6 ч. I; п. 28 ч. II та пунктів 54, 54, 56 ч. III дає підстави стверджувати, що безпечне і здорове довкілля все ж відноситься до кола національних інтересів України. Розвиток положень Закону і Стратегії стали основою для розробки Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року (2021 р.) [113]. Стратегія спрямована на забезпечення виконання таких Законів України, міжнародних угод та підзаконних нормативно-правових актів в сфері екологічної безпеки. Очікується, що реалізація положень Стратегії підвищить рівень екологічної безпеки та адаптації до наслідків зміни клімату в Україні (відповідно до Індексу екологічної ефективності (Environmental Performance Index) Україна на момент ухвалення Стратегії займала 60 місце). Розв'язана росією проти України агресія завдала нищівної шкоди навколишньому середовищу (зменшення та погіршення стану природних екосистем, хімічне та промислове забруднення, замінування територій, нищівна шкода для біорізноманіття тощо)¹. Післявоєнне відновлення України, що має реалізовуватися за трьома основним напрямками: відновлення довкілля, впровадження євроінтеграційних реформ та реалізація політики щодо зміни клімату, має відбуватись на засадах Європейського зеленого курсу та з використанням передових екологічних інструментів. Суттєвого оновлен-

¹ Так, за даними Державної екологічної інспекції станом на січень 2023 р. збитки для екології України складають понад 1 трильйон 743 мільярди гривень, або понад 47,6 мільярда доларів.

ня вочевидь зазнає вітчизняне законодавство в сфері екологічної безпеки.

Отже, екологічна («зелена») держава є оптимальною моделлю для реалізації політики в сфері забезпечення екологічної безпеки. Це зумовлене тим, що концепція екологічної держави вмонтована в теорію демократичної, соціальної правової держави, яка є транснаціональною, посткапіталістичною і постліберальною, яка відзначена моральною турботою про майбутні покоління людей. Сучасний екологічний конституціоналізм зрештою зводиться до переоцінки цілей держави.

Вирішальне значення для розвитку екологічної безпеки набуває визнання того факту, що екологічні проблеми не можна більше розглядати як допоміжні, оскільки вони стали невід'ємними компонентами промислових, соціальних та економічних систем і перейшли з категорії прикладних до категорії стратегічних проблем для споживачів, виробників і суспільства в цілому. Екологічна безпека у середньостроковій і довгостроковій перспективі здійснюватиме помітний вплив на зовнішню політику, політику безпеки, економічну, енергетичну, науково-технічну і власне екологічну політику.

РОЗДІЛ 8

ДЕЯКІ ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЕКОЦИДУ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Питання визначення поняття «екоциду» та встановлення відповідальності за його вчинення на основі норм міжнародного права досить тривалий час перебуває у фокусі як науковців, так і практиків. Складність питання полягає у тому, що з одного боку екоцид розглядається як протиправне діяння, що пов'язане із збройними конфліктами, тобто як один із воєнних злочинів. З іншого боку екоцид стає предметом більш широких дискусій у тих випадках, коли дається оцінка дій або бездіяльності певних суб'єктів, наслідком яких є завдання великої шкоди навколишньому середовищу, у контексті забезпечення екологічної безпеки. Останній більш широкий підхід сьогодні простежується в практиці міжнародних еколого-орієнтованих організацій.

У доктрині міжнародного права не вироблено загальновизнаного поняття екоциду як серйозного міжнародного протиправного діяння, що потребує встановлення особливого режиму відповідальності. Поза сумнівом, виокремлення цього виду протиправних дій та встановлення відповідальності за них визначаються життєвими інтересами забезпечення миру та безпеки, у т.ч. екологічної. Встановлення особливої відповідальності за руйнування довкілля, нарівні з такими серйозними правопорушеннями як геноцид, апартеїд, відповідає інтересам міжнародного співтовариства.

Поміж тим проблематика притягнення до відповідальності за екоцид на основі норм міжнародного права, стосується зокрема, як міжнародно-правової відповідальності (коли мова йде про суб'єктів міжнародного права)¹, так індивідуальної кримінальної відповідаль-

¹ У цьому контексті в якості прикладу можна навести, зокрема безпосереднє притягнення до відповідальності росії як держави за неспровоковану агресію і порушення статуту ООН.

ності окремих посадових осіб, військових за воєнні злочини, зокрема і ті, що наслідком яких є завдання шкоди довкіллю. У першому випадку, відповідальність держави-порушника (або ж іншого суб'єкта міжнародного права) пов'язується із можливістю стягнення на користь потерпілої сторони репарацій. У другому випадку – про безпосередню відповідальність винних перед судом.

В Україні відповідальність за злочин екоциду передбачена ст. 441 Кримінального кодексу України, яка розміщена у Розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» [46]. Зокрема у статті мова йде про «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу». При цьому включення складу цього злочину до XX розділу свідчить про те, що мова йде саме про правопорушення, яке відноситься до таких, які вчиняються під час збройного конфлікту (такий підхід щодо встановлення відповідальності застосований у Статуті Міжнародного кримінального суду, який попри те, що не містить терміну «екоцид» передбачає відповідальність за «умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою» (ст. 8 (2)(b)(iv)) [284]. Однак при цьому вказівка у назві розділу на міжнародний правопорядок може бути витлумачена більш широко і, як наслідок, злочин екоциду може розглядатися у більш широкому контексті.

Не вдаючись до дискусій щодо кваліфікації дій за ст. 441 КК та іншими статтями кримінального законодавства України щодо відповідальності за злочини проти довкілля, звернемо увагу на доктринальні підходи щодо визначення поняття «екоцид» у міжнародному праві. Такий аналіз має надзвичайно важливе значення як з теоретичної, так і практичної точок зору, оскільки дає можливість більш чітко зрозуміти зміст міжнародно-правових зобов'язань держав щодо запобігання і боротьби з такими правопорушеннями, а також забезпе-

чити імплементацію норм міжнародного права у відповідній сфері у внутрішнє законодавство держави.

Термін «екоцид» утворений з двох слів: давньогрецького «οἶκος» – «будинок», або «житло» та латинського «caedo» – знести або вбити, і буквально означає «вбивство дому, житла, помешкання, а отже середовища існування. З словником Вебстера означає «знищення/руйнування великих площ природного середовища внаслідок діяльності людини» [182].

Вважається, що термін «екоцид» (Ecoside Law) був введений американським біологом і біоетиком, професором Єльського Університету А. W. Galston¹ на Конференції з питань війни та національної відповідальності у Вашингтоні (1970 р.) з метою опису катастрофічних наслідків застосування гербіциду Agent Orange, а також фугасних боєприпасів і важких тракторів для розчищення земель («римські плуги») під час війни у В'єтнамі (1961–1975 роки) [182]. А. W. Galston вказував на зв'язок між геноцидом та екоцидом, оскільки, на його думку, руйнування довкілля може мати геноцидні наслідки, маючи на увазі знищення соціальних груп, а також зображення довкілля як суб'єкта права, як жертви екоциду. А. Галстон не тільки запропонував використовувати термін екоцид, а й закликав до негайного визнання злочинів проти природи.

Проблема екоциду в цей період піднімалася в працях й інших американських авторів [173; 214; 215; 228; 246; 325; 335].

Через надзвичайний контекст поняття екоциду асоціювалося з воєнними ситуаціями, в яких першочерговою метою було знищення

¹ На жаль, Артур Галстон став свідком того, як його дослідження впливу трихлорбензойної кислоти було використано для розробки «Agent Orange», який мав руйнівний ефект під час війни у В'єтнамі. Згодом він намагався заборонити її використання та посилити правовий захист навколишнього середовища. Зусилля на цьому фронті прискорилися лише в останні десятиліття, в тому числі завдяки запропонованому Незалежною експертною групою, скликаною Фондацією «Стоп Екоцид» у 2021 р. визначенню екоциду. Про що мова піде далі. При цьому застереження, які висловлював А. Галстон є слушними і зараз, зокрема ті, які стосуються ризиків неправильного плумачення або зловживання визначенням «екоциду» як з боку забруднювачів, які намагаються «відмити» свою діяльність, так і з боку надмірно ревних урядів, які прагнуть посилити відповідальність за дії, які утворюють склад цього злочину.

довкілля. Група американських вчених підготувала доповідь, в якій довела негативний вплив Agent Orange не тільки на довкілля, але й на здоров'я людини. Було висунуто припущення, якщо подібну стратегію буде реалізовано в іншій майбутній війні, то можна очікувати, що екологічний збиток буде набагато більшим через військову необхідність значно розширити застосування таких методів [333]. Також було ініційовані серйозні токсикологічні дослідження. Зрештою, це призвело до рішення президента США Р. Ніксона заборонити використання цього дефоліанта.

Необхідно зауважити, існують докази, що ще у стародавньому світі завдання шкоди навколишньому середовищу використовувалося для забезпечення переваги на полі бою. У IV ст. до н. е. масова загибель захисників міста Кірастала наслідком отруєння річки, наказ про що був даний Солоном. Отруєння води у криницях з метою вбивства супротивника практикувалося германськими воїнами під час війни проти римлян у Стародавньому Римі.

У XX ст. під час Першої Світової війни з німецькі кайзерівські війська випустили 150 тон газу хлору з 6000 балонів 15 квітня 1915 р. поблизу міста Іпр, Бельгія, намагаючись покласти край тривалому протистоянню в окопах. Цей напад призвів до 800 смертей. Через два роки, 12 липня 1917 р., знову поблизу міста Іпр, німецькі війська застосували зброю, що містить новий агент, сірчаний іприт, що призвело до 20 000 втрат. Застосування гірчичного газу заподіяло значної шкоди також і довкіллю.

Але саме війна у В'єтнамі, яка довела, що серйозне руйнування довкілля може бути наслідком не тільки цілеспрямованої зміни екосистем, але й широкого використання вибухових та запальних боєприпасів, подальшими лісовими пожежами, дала поштовх для гострих і широких дискусій на міжнародному рівні про екологічні наслідки війни¹.

¹ Необхідно зазначити, що особливу роль у теоретичній розробці поняття екоциду як міжнародного злочину, способів його здійснення в умовах агресивної війни відіграли напрацювання саме в'єтнамських юристів. Кримінальний кодекс Соціалістичної Республіки В'єтнам нині містить ст. 422, в якій передбачено відповідальність за злочини проти людяності, з якими пов'язана відповідальність і за геноцид та екоцид. Зокрема в ній йдеться про те, що «будь-яка особа, яка у мирний чи воєнний час

Термін «екоцид» вперше офіційно був використаний прем'єр-міністром Швеції У. Пальме під час виступу на Стокгольмській конференції ООН з питань навколишнього середовища людини (1972 р.)¹, в якому він висловив своєзанепокоєння наслідками війни США у В'єтнамі і закликав припинити екологічну війну [266]. Попри те, що прем'єр-міністр Індії І. Ганді, представник делегацій КНР, а також делегати з Ісландії, Танзанії, Румунії, Алжиру та Лівії засудили війну проти людини та довкілля, в цілому факт екоциду у В'єтнамі продовжував залишатися суперечливим питанням протягом усієї конференції (голова делегації США R. Train у статті в *New York Times* від 8 червня 1972 р. категорично заперечував проти політизації дискусій про довкілля [155, с. 20]; схожу позицію займав й уряд Сполученого Королівства [304, с. 130]). Як наслідок, цей термін не був закріплений у Стокгольмській декларації.

В 1973 р. професор R. Falk розробив проект міжнародної конвенції про злочин екоциду [208], який повністю відповідав Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [332]. У цьому документі екоцид, скоєний в мирний чи воєнний час, визначався як міжнародний злочин, що підлягає покаранню (ст. 1). Стаття 2 ідентифікувала екоцид через перелік дій, вчинених з наміром порушити або знищити в цілому або частини екосистеми людини, а саме: (а) застосування зброї масового знищення, будь-то ядерної, бактеріоло-

здійсного геноцид проти населення району, знищує джерела життя, культурного чи духовного життя нації чи суверенної території, руйнує основи суспільства, щоб саботувати його, або здійснює інші акти геноциду чи руйнування довкілля, карається позбавленням волі терміном від 10 до 20 років, довічним ув'язненням або смертю» [176].

¹ Стокгольмська конференція, як відомо, стала саме тим міжнародним форумом, результати роботи якої стали поштовхом до активізації дій міжнародної спільноти щодо вирішення екологічних проблем, зокрема деградації навколишнього середовища та транскордонного забруднення. Звернення уваги на транскордонний характер забруднень є надзвичайно важливим, оскільки констатує факт, що забруднення не визнає ні політичних, ні географічних кордонів, та впливає на території, країни, регіони та людей, незалежно від їх розташування. Ще одним важливим результатом цієї Конференції стало ухвалення Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), яка у 1992 р. на саміті Землі Ріо+20 була визнана провідним глобальним органом з охорони навколишнього середовища, що визначає екологічний порядок денний на сучасному етапі. [155; 324].

гічні, хімічні чи іншої; (b) використання хімічних гербіцидів для природного видалення листя та лісів для військових цілей; (c) використання бомб і артилерії в такій кількості, щільності або розмірі, щоб погіршити якість ґрунту або підвищити перспективу хвороб, небезпечних для людей, тварин або сільськогосподарських культур; (d) використання бульдозерної техніки для знищення великих ділянок лісів або сільськогосподарських угідь у військових цілях; (e) використання методів, спрямованих на збільшення або зменшення кількості опадів або іншим чином змінити погодні умови, є зброєю війни; (f) насильницьке переміщення людей або тварин з звичних місць проживання з метою прискорення військових або промислових цілей. Стаття 3 містила перелік дії, які підлягають скасуванню: (a) екоцид; (b) змова з метою вчинення екоциду; (c) пряме та публічне підбурювання до екоциду; (d) спроба вчинити екоцид; (e) співучасть у екоциді [208, с. 93].

Як видно проект міжнародного договору, який встановлює відповідальність за екоцид, передбачав можливість його вчинення як під час війни, так і у мирний час, що суттєво відрізняє його від того складу злочину, який нині передбачений у Римському Статуті.

До речі, пізніше, даючи оцінку закріпленому в статуті МКС складу злочину проти довкілля, норвезька дослідниця К. Фойгт, зазначає, що таке формулювання складу правопорушення (яке пов'язане лише з воєнними діями), є досить обмеженим, оскільки воно не враховує шкоду довкіллю, яка може бути завдана в мирний час [329].

Відсутність у терміну «екоцид» чіткого значення з юридичної точки зору спонукало політиків і дослідників до визначення його через нормативно закріплені терміни. J. H. E. Fried у 1972 р. запропонував під цим терміном розуміти воєнний злочин, оскільки, на думку вченого, такий злочин є нічим іншим як безпрецедентним порушенням принципів і законів війни [215]. Не дивно, що в цей час розроблялися проекти договору про геофізичну війну (сенатор США Clair Borne Peel [332, с. 27]) та проект протоколу про екологічну війну (R. A. Falk [208, с. 95]), які мали на меті попередити злочин екоциду. Усі ці проекти, стосувалися завдання шкоди довкіллю саме у контексті війни.

У 1976 р. Комісія міжнародного права ООН в Проекті статей про міжнародну відповідальність держав за правопорушення (ст. 19) віднесла до міжнародних злочинів «серйозне порушення міжнародного зобов'язання, яке є основоположним для охорони довкілля, так само як і зобов'язань, що забороняють масове забруднення атмосфери і морів, що забороняють масове забруднення атмосфери і морів». Однак в доктрині міжнародного права цей підхід отримав неоднозначну оцінку, у зв'язку з чим у 2000 р. Комісія взагалі виключила поняття «злочин» для оцінки міжнародних протиправних діянь держав.

18 травня 1977 р. у Женеві було підписано схвалену 10 грудня 1976 р. Генеральною Асамблеєю ООН Конвенцію про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, в якій фактично мова йде про екоцид, хоча безпосередньо цей термін у ній не згадується [175]. Зокрема Конвенція забороняє учасникам військове або будь-яке інше вороже використання засобів впливу на довкілля, шляхом навмисного управління природними процесами для зміни динаміки, складу і структури Землі, включаючи її біосферу, літосферу, гідросферу, атмосферу або космічний простір (ст. 2). Конвенція також забороняє погодну війну, тобто використання методів зміни погоди з метою заподіяння шкоди або руйнування. Отже, як видно, у цьому документі забороні підлягають такі засоби впливу, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки (ст. 1)¹.

Положення Конвенції 1976 р. доповнюються певною мірою положеннями Додаткового протоколу I від 8 червня 1977 р. до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів [273]. У п. 3 ст. 35 Додаткового протоколу I 1977 р. встановлено, що «забороняється застосовувати методи або засоби ведення військових дій, які мають на своїй меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють великий, довготривалий і серйозний збиток природному середовищу». Крім того, забороняється

¹ Слід зауважити, що ні ця стаття Конвенції, ні жодна інша не розкривають, що ж саме розуміється під «широкими, довгостроковими або серйозними наслідками».

заподіяння шкоди навколишньому середовищу як репресалій, оскільки вони б карали все людство загалом.

Відмінність між Додатковим протоколом I та Конвенцією 1977 р. полягає у тому, що Додатковий протокол I забороняє використовувати методи й засоби ведення війни, які можуть завдати збитку навколишньому середовищу, тобто порушувати його природну рівновагу, і одночасно як наслідок послабити бойові можливості супротивника. При цьому Протокол також забороняє завдавати шкоду цивільному населенню. Конвенція 1977 р. забороняє саме вплив на природне середовище як засіб ведення війни, зокрема, навмисне керування природними процесами в інтересах однієї із воюючих сторін, яке може викликати руйнування озонового шару Землі, цунамі, урагани, землетруси тощо. Тобто забороняється «геофізична війна».

Також Додатковий протокол I характеризує заподіяний збиток навколишньому середовищу як «великий, довготривалий, і серйозний». Конвенція 1977 р. і зобов'язує сторони не застосовувати такі засоби впливу на довкілля, які мають «широкі, довгострокові або серйозні наслідки». Як видно, характеристики наслідків у цих двох документах є майже ідентичними. При цьому Конвенція забороняє застосування всіх методів і засобів впливу на навколишнє середовище, які порушують хоч одну із трьох перерахованих ознак, що значно розширює сферу її застосування.

Положення про заборону застосування методів і засобів ведення війни, що можуть заподіяти великий, довгостроковий і серйозний збиток природному середовищу, також відображене в Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають не вибіркову дію від 10 жовтня 1980 р. [308], а також у Протоколах до неї, зокрема «Про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв» і «Про заборону або обмеження застосування запальної зброї»¹.

¹ Застосування названих мін призводить до загибелі людей, завдає значної шкоди природному середовищу, бо перешкоджає відновленню сільськогосподарських угідь.

У 1978 р. Підкомісія ООН із запобігання дискримінації та захисту меншин підготувала дослідження, в якому екоцид було ідентифіковано саме як міжнародний злочини. Підкомісія також запропонувала внести до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього поправку про злочин екоциду, який завдає «широкомасштабну, довготривалу та серйозну шкоду природному середовищу» [304, с. 128–134]. У цьому визначенні важливими є саме ознаки шкоди, як широкомасштабної, довготривалої та серйозної. Що у свою чергу мало на меті зосередження уваги на ступені важкості наслідків дій, які мають згубний вплив на довкілля.

Починаючи з 1990-х років, триває активна боротьба за офіційне включення злочину екоциду у міжнародну правову практику. Так, наприклад, у 1991 р. Комісія ООН з міжнародного права запропонувала включити безпосередньо пов'язану з екоцидом статтю (стаття 26) до Проекту кодексу злочинів проти миру безпеки людства [277].

У цьому ж році у Конвенції «Про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті» встановлювався обов'язок не вдаватися до воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє природне середовище, «які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як способів руйнування, нанесення шкоди або спричинення шкоди будь-якій іншій державі-учасниці». Термін «засоби впливу на природне середовище» відноситься до будь-яких засобів для зміни шляхом навмисного управління природними процесами, динаміки, складу або структури Землі, включаючи її біосферу, літосферу, гідросферу і атмосферу, або космічного простору [174].

Статут Міжнародного кримінального суду, який був ухвалений у 2002 р. [284], як вже наголошувалося, не закріплює окремим складом злочин екоциду, а відносить його до воєнних злочинів та розглядає його як умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою» [250]. При чому, на-

слідки мають відобразитись саме сукупності всіх трьох факторів: масштабна, довгострокова та серйозна шкода.

Слід відмітити, що у 2016 р. МКС заявив, що також братиме до уваги злочини, пов'язані з «руйнуванням довкілля», «експлуатацією природних ресурсів», «незаконним відчуженням» землі тощо – але в контексті злочинів проти людяності.

Проблема з наявним визначенням екоциду в Римському статуті полягає в тому, що законодавець пов'язує цей злочин виключно з веденням бойових дій. Однак, на сучасному етапі його слід пов'язати з діяльністю держави, яка сама по собі не спрямована на досягнення військової переваги [290].

Не включення у 2002 р. злочину екоциду до Римського статуту МКС, дало поштовх початку міжнародної кампанії з визнання широкомасштабних злочинів проти природи. Найбільшу активність вона набула у 2019–2020 роках.

У 2016 р. Офіс прокурора Міжнародного кримінального суду опублікував стратегічний документ щодо відбору та визначення пріоритетності справ, вказуючи на його намір розглядати злочини вчинені через «знищення навколишнього середовища, незаконну експлуатацію» або призвели до них природних ресурсів або незаконне позбавлення землі» [265]. Посилання на навколишнє середовище в цьому документі поштовпило дебати про міжнародну криміналізацію руйнування навколишнього середовища [281].

22 червні 2021 р. група фахівців з міжнародного права за підтримки фонду «Stop Ecocide Foundation»¹ презентувала концепцію щодо визначення поняття екоциду. Робота була розпочата в листопаді 2020 р. з нагоди 75-ї річниці відкриття Нюрнберзького процесу щодо військових злочинів нацистських лідерів у 1945 р. за підтримки шведських парламентарів. Координацією роботи займався Філіп Сендрс з Університетського коледжу Лондона та Флоренс Мумба, що обіймала посаду судді Міжнародного кримінального суду.

¹ Міжнародна організація «Stop Ecocide International» заснована у 2017 р. П. Хігінс та Дж. Мехта, які прагнуть внести зміни до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, включивши до нього злочин екоциду.

Незалежна група експертів запропонувала проєкт визначення екоциду, як «протиправних або необґрунтованих/безглузвих дій, вчинених з усвідомленням того, що існує істотна ймовірність заподіяння цими діями серйозної, широкомасштабної або довготривалої шкоди навколишньому середовищу».

Підстави для такого формулювання були двоякими. По-перше, це сучасна підвищена увага до екологічної шкоди в глобальному масштабі, яка посилена зокрема, наративами про кліматичну кризу, масове вимирання видів і переконливою пропозицією про нову геологічну епоху – антропоцен, в якій людська діяльність має безпрецедентний вплив на систему Землі і породжує нову еру планетарних екологічних порушень і невизначеностей. Хоча дебати про шкоду навколишньому середовищу в міжнародному праві та міжнародному кримінальному праві здебільшого стосувалися локальної або регіональної шкоди, то на думку експертів, якщо екоцид буде криміналізований у статуті МКС сьогодні, глобальна зміна клімату повинна бути віднесена до числа «найсерйозніших злочинів, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства в цілому» [284], і потрапити в сферу дії Римського статуту. Щоб відповісти на виклики сьогоднішнього, переслідування МКС за екоцид має вийти за межі місцевого та регіонального рівня і враховувати новий глобальний кліматичний контекст та пов'язані з ним моральні аспекти, інакше воно ризикує втратити свою актуальність. На початку своєї доповіді Незалежна група експертів звернула увагу на те, що «людство стоїть на роздоріжжі. Наукові дані вказують, що викиди парникових газів і руйнування екосистем нинішніми темпами матимуть катастрофічні наслідки для нашого спільного довкілля. Міжнародне право має відіграти певну роль у трансформації наших відносин зі світом природи, змінивши ці відносини з відносин шкоди на відносини гармонії» [301]. Така позиція експертів відображає певною мірою тезу юриста Мегре Ф., який зауважує, що екологічні злочини є «глобальними злочинами *par excellence*», оскільки вони «становлять загрозу існуванню глобального суспільного життя» [253]. Цей імператив був драматично продемонстрований, коли члени екологічної активістської групи Extinction Rebellion зайняли будівлю МКС у Гаазі в 2019 р., вимага-

ючи, щоб сторони Римського статуту визнали екоцид міжнародним злочином [205]. МКС розглядається експертами як природне місце для переслідування таких глобальних злочинів, як глобальний суд, покликаний захищати і здійснювати правосуддя для нашої планети, відповідаючи на заклик людства, об'єднаного екзистенційною загрозою, з якою воно стикається сьогодні.

По-друге, внесення змін до Римського статуту щодо криміналізації окремого злочину екоциду не повинна стати предметом подальшої критики діяльності МКС через включення до Статуту неперевіреного нового злочину. Тому проект щодо визначення екоциду повинен бути таким, щоб сприяти глобальному правосуддю, а не лише розширювати інститути міжнародного кримінального права. Лише так запропоноване визначення буде викликати довіру.

На основі проведеної роботи і був сформульований проект норми про міжнародну кримінальну відповідальність за екологічні збитки незалежно від факту ведення бойових дій, яка, на думку експертів, стане основою для розгляду поправки та доповнення п. е) ч. 1 ст. 5 до Римського статуту МКС.

Важливим досягненням роботи експертів стало чітке формулювання п'яти складових термінів для цього визначення, зокрема таких «безпричинні», «серйозні» «широкі», «довгострокові» або «тривалі», а також «навколишнє середовище» [232]. При цьому у визначенні екоциду не вказуються конкретні протиправні дії, а увага сфокусована саме на потенційних наслідках, тобто певному рівні серйозної шкоди.

Висновки. Таким чином, можна зробити загальний висновок, що на сьогоднішній день, об'єктивно існує потреба і підстави для віднесення злочину екоциду до найтяжчих міжнародних злочинів, скоєння якого є підставою для міжнародно-правової відповідальності держав і кримінальної відповідальності індивідів (юридичних та фізичних осіб). При цьому вчинення екоциду можливим є не тільки під час військових дій, а й у мирний час.

Внесення доповнень до Римського Статуту щодо криміналізації екоциду як окремого виду злочину підтримала і Рада Європи, Парламентська асамблея якої схвалила 05 січня 2023 р. Резолюцію «Вплив

збройних конфліктів на довкілля». У Резолюції, зокрема, наголошено на необхідності кодифікації поняття «екоцид», як на національному, так і на міжнародному рівні. У Резолюції проголошено, що держави-члени зобов'язані здійснити усі необхідні заходи із заборони використання забороненої зброї під час збройних конфліктів. Слід наголосити, що така зброя непропорційно впливає на довкілля, завдаючи йому значної шкоди, а також, робить неможливим життя людей в зоні ведення бойових дій [310].

РОЗДІЛ 9

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЯХ, АНЕКСОВАНИХ ТА НЕЗАКОННО КОНТРОЛЬОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Забезпечення екологічної безпеки¹ на територіях, які внаслідок протиправних дій російської федерації, перебувають під контролем держави-агресора або ж є анексованими, було і залишається однією із найбільш гострих проблем, що стоять перед нашою державою та потребують чималих зусиль для їх вирішення. Безумовно, вороже вторгнення та бойові дії РФ на території нашої держави, починаючи з 24 лютого 2022 року актуалізували ці проблеми та поставили на порядок денний як питання попередження екологічної катастрофи, так і подолання її наслідків, що є руйнівними не лише для навколишнього середовища та людських життів в Україні, але і для екосистеми Європи загалом. Мова йде передусім про атаки на об'єкти критичної

¹ Не вдаючись до аналізу різних підходів до визначення екологічної безпеки, можна у загальному зауважити, що екологічна безпека є складовою національної безпеки та є таким станом навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникненню небезпеки для здоров'я людей [92]. Крім того, проблема екологічної безпеки має глобальний характер. Так, «Порядок денний XXI століття», ухвалений на конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (1992 р.), закликає до глобального партнерства держав у всіх сферах для здійснення стабільного соціального, економічного й екологічного розвитку, які є запорукою сталого розвитку. Під час конференції учасники наголошували, що проблеми безпеки життєдіяльності людей необхідно вирішувати на міждержавному та державному рівні [6, с. 12].

інфраструктури, зокрема атомні електростанції. Таким чином сучасний стан екологічної безпеки в Україні, повинен розглядатися в тісному зв'язку з техногенними та іншими екологічними загрозами, а також вже існуючими наслідками для навколишнього середовища [48], завданими бойовими діями. Ще одним фактором, який на сьогодні визначає можливості держави у забезпеченні екологічної безпеки є її здатність здійснювати повноцінний контроль за якістю навколишнього середовища в умовах воєнного стану [80]. Ситуація також ускладнюється неможливістю здійснення екологічного моніторингу, відсутністю повної інформації про характер пошкоджень підприємств, як із режимом секретності, так і без такого, неможливістю достовірної оцінки стану пошкоджень, а отже здійснення необхідних ремонтних й відновлювальних робіт. Небезпечні зміни екологічного стану навколишнього природного середовища, які відбулися за період з початку агресії РФ наразі визначити складно. Критичність екологічної ситуації посилюється тим, що, що воєнні дії відбуваються у промислових регіонах, де сконцентровано велику кількість екологічно небезпечних об'єктів.

До головних екологічних небезпек на територіях, які анексовані, контролюються РФ та на яких ведуться бойові дії, слід віднести такі:

- 1) радіаційна, хімічна небезпека, вибухонебезпека;
- 2) забруднення поверхневих та підземних вод: підвищення у водах вмісту шкідливих речовин (нерадіоактивний стронцій, барій, які використовуються у промисловості, а також є стандартними складниками сучасних боеприпасів, азот, фосфор, хлориди, сульфати, інші мінеральними солі і важкі метали), засолення підземних питних вод шахтними водами; підтоплення шахт, які використовувались як сховища відходів;
- 3) забруднення атмосферного повітря, підвищення концентрації ртуті в ґрунтах;
- 4) забруднення ґрунтового покриву, що відбувається за масштабного розливу та згоряння паливно-мастильних матеріалів (маневри великої військової техніки, військові навчання та будівництво фортифікаційних споруд, знешкодження боеприпасів, розсіювання хімічних речовин також знижують якість ґрунтового покриву;

5) завдання шкоди лісовим насадженням та природно-заповідному фонду;

6) небезпека епідемій, зокрема у зв'язку із влаштуванням масових та стихійних поховань у непридатних місцях без дотримання санітарно-гігієнічних вимог, з порушенням та призупиненням роботи об'єктів системи водопостачання, водоочищення і водовідведення, не здійснення дезінфекції води;

7) пожежі, навмисні підпали та вибухи боєприпасів тощо. Такий перелік не є вичерпним. Він дає можливість позначити напрямки правового регулювання попередження та подолання наслідків негативного впливу на навколишнє середовище бойових дій на території України [47, с. 117–118].

Важливим елементом політики держави у сфері забезпечення екологічної безпеки є національне законодавство, яке формує основи для запровадження правових механізмів вирішення екологічних проблем. Як відомо, забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України є обов'язком держави (ст. 16 Конституції України) [42]. Попри наявність нормативних актів, які були прийняті після 2014 року та спрямовані на попередження і подолання екологічних загроз на територіях, які перебувають під тимчасовою окупацією російської федерації (Крим, частина Донецької та Луганської областей) [27], наразі існує потреба у прийнятті низки актів та державної програми, які би стосувалися забезпечення екологічної безпеки на території України в умовах воєнних дій і у зв'язку із військовим вторгненням РФ.

Оскільки атаки РФ на об'єкти критичної інфраструктури, зокрема на атомні електростанції (Чорнобильську та Запорізьку), можуть кваліфікуватися з точки зору міжнародного права як міжнародні злочини (Росія порушила усі статті Глави III Частини III I Додаткового протоколу до Женевських Конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), зокрема: ст. 52. Загальний захист цивільних об'єктів, ст. 53. Захист культурних цінностей і місць відправлення культів, ст. 54.

Захист об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення; ст. 56. Захист установок і споруд, що містять небезпечні сили) [25],

а за національним законодавством, містять ознаки такого злочину як екоцид (с. 441 КК) [46], існує також нагальна потреба у забезпеченні притягнення рф та осіб, які підозрюються у скоєнні таких злочинів до відповідної відповідальності (міжнародної або міжнародної кримінальної).

Очевидно, що, крім вже зазначених, рекомендації, які можна сформулювати з метою оптимізації забезпечення екологічної безпеки на територіях, анексованих та незаконно контрольованих РФ, та на територіях України, де ведуться бойові, полягають у створенні організаційно-правового механізму як притягнення РФ та окремих посадових осіб до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів, так і подолання наслідків руйнівного впливу на навколишнє середовище, спричинених воєнним вторгненням РФ на територію України. Такими пропозиціями, зокрема є такі:

1. Верховній Раді України: ратифікувати Римський статут.

2. Профільним міністерствам та службам:

– розробити та затвердити методику документування і обрахування шкоди довікілью, що спричинена бойовими діями;

– запровадити сучасну централізовану мережу моніторингу стану довкілля з урахуванням особливостей доступу до об'єктів та подальшого використання отриманих даних на наступних типах об'єктів:

а) на територіях, де ведуться/велися бойові дії;

б) у зонах ураження від об'єктів підвищеної небезпеки та об'єктів, що є джерелами потенційних ризиків виникнення надзвичайного стану техногенного характеру;

в) об'єктах критичної інфраструктури, зокрема об'єктах водопостачання задля подальшого використання даних моніторингу, як доказів нанесення шкоди довікілью зс російської федерації;

– розробити комплексну програму належної консервації екологічно небезпечних об'єктів (в тому числі, на непідконтрольній території), відновлення стану елементів довкілля.

3. Органам прокуратури та іншим правоохоронним органам: використовуючи масив наявних доказів та за наявності необхідних ознак, впровадити практику належної кваліфікації воєнних злочинів проти довкілля.

4. Органам державної влади на місцях: реалізувати державну програму із підвищення рівня готовності територіальних громад до надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, що можуть виникнути на зазначених територіях внаслідок бойових дій.

5. Командуванню Збройних сил України:

– організувати відведення (в разі відсутності військової необхідності) військових позицій та бойових точок від об'єктів інфраструктури та промислових об'єктів, пошкодження яких може нести загрозу доквіллю;

– провести оцінку рівня готовності підрозділів збройних сил, що розташовані біля об'єктів критичної інфраструктури та великих промислових об'єктів до реагування на надзвичайні ситуації техногенного характеру. За необхідності – провести навчання особового складу та забезпечити матеріально-технічну підтримку, необхідну для реагування на надзвичайні ситуації.

6. Міжнародній спільноті: посилювати тиск на російську федерацію, щодо забезпечення доступу на об'єкти потенційної екологічної небезпеки, які розташовані на тимчасово непідконтрольних Уряду України територіях насамперед представників МАГАТЕ для проведення аудиту об'єктів з підвищеним рівнем радіоактивного ураження – в тому числі, наголошуючи, що забруднення матиме транскордонний характер та загрожує доквіллю самої рф.

7. Неурядовим організаціям: продовжувати активно стежити за ситуацією з доквіллям в зоні бойових дій на Сході України та сприяти поширенню повної та достовірної інформації про її актуальний стан.

Серед рекомендацій, які спрямовані, на притягнення держави-агресора до відповідальності за злочини проти навколишнього середовища на територіях, анексованих та незаконно контрольованих рф, є створення належної правової бази для боротьби з екоцидом як міжнародним злочином та вироблення механізму притягнення до відповідальності посадових осіб за прийняття злочинних рішень, наслідком яких є завдання шкоди навколишньому середовищу.

РОЗДІЛ 10

ЄВРОАТЛАНТИЧНІ ГЕНДРНІ ПІДХОДИ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Інтеграція жінок в сектор безпеки і оборони України: передумови і перспективи.

На сьогодні питання гендерної рівності знаходяться у полі зору політиків, державних службовців, експертів і науковців різних галузей науки, журналістів, пересічних громадян. І це є логічним продовженням політики подолання гендерних стереотипів, утвердження рівності, протидії дискримінації, гендерно зумовленому і сексуальному насильству як в усьому світі, так і в Україні.

Одразу зауважимо, що в даному дослідженні ми акцентуємо увагу на юридичних питаннях гендерної рівності. При тому стосовно сектору безпеки і оборони.

Для України даний фокус є вкрай актуальним. Починаючи з 2014 року питання національної безпеки і оборони держави знаходяться в пріоритеті внутрішньої і зовнішньої політики держави [85]. В першу чергу, це пов'язано з агресією Російської Федерації проти України, порушенням внаслідок цього територіальної цілісності, суверенітету, посягання на незалежність України. В цих умовах було переглянуто, в першу чергу, політику держави щодо розвитку Збройних сил України. Адже їх завданнями є «стримування та відсіч збройної агресії проти України, охорона повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України, у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом» (ч. 2 ст. 16 Закону України «Про національну безпеку України» [91]).

До 2014 року на стратегічному рівні управління силами оборони були прийняті рішення про структурні зміни та скорочення чисельності Збройних сил України, про ліквідацію ряду навчальних закладів системи військової освіти. Зокрема, у 2001-2005м роках, «з трьох оперативних командувань залишилися два (Західне та Південне), а північне оперативне командування переформовано в територіальне управління «Північ». Загальна чисельність особового складу Збройних Сил України станом на кінець 2005 року складала 180 тис. військовослужбовців (і ще 65 тис. цивільних), а до 2012 року – 139 тис. військовослужбовців (і ще 45 тис. цивільних). На цьому фоні продовжувалась деградація системи військової підготовки – так, за дуже короткий час кількість вищих військових навчальних закладів і військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів було зменшена вдвічі – з 60 до 31» [63]. Таким чином, починаючи з 2012 року було проведено реформу військової освіти, яка включала зменшення кількості військових навчальних закладів близько на 50%.

Але найбільшого падіння за весь час незалежності, доходять висновку експерти, армія України зазнала в 2013 році. «Тоді на потреби оборони були передбачені видатки менше 1% (!) внутрішнього валового продукту. Продовжувалось розформування найбільш боєздатних частин – у Сухопутних військах було розформовано територіальне управління «Північ» та змінено організаційно-штатну структуру механізованих бригад. У Військово-Морських Силах розформовано Центр морських операцій, а високомобільні десантні війська виведено з підпорядкування командування Сухопутних військ і включено до складу військ, безпосередньо підпорядкованих Генеральному штабу» [63]. Щодо чисельності військовослужбовців, то, наприклад, загальна чисельність військовослужбовців Збройних сил України характеризується тенденцією до зменшення аж до 2013 року (як за штатом, так і активних) [131]. Цю саму тенденцію спостерігаємо і стосовно військовослужбовців, чисельність яких як за штатом, так і фактична зменшується з 1993 по 2013 рік.

І лише у 2014 році маємо докорінні зміни кадрової політики і збільшення як загальної штатної чисельності ЗСУ, в тому числі, військовослужбовців. І це призводить до збільшення чисельності

активних військовослужбовців. Цю тенденцію збережено і на сьогодні як стосовно нормативної чисельності армії України¹, так і відносно фактичних показників (див. таблиця 1)², включаючи заходи мобілізації 2022 та 2023 років³.

Така політика цілком логічним результатом мала недостанню чисельність військовослужбовців для забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету України у 2014 році. Отже, питання збільшення чисельності активних військовослужбовців та підготовки професійних кадрів (військової освіти) стало нагальним питанням часу. І у переламному 2014 році порівняно з 2008 роком відбулося загальне збільшення кількості активних військовослужбовців на 34% (див. малюнок 1).

¹ Для встановлення нормативної (штатної) чисельності ЗСУ було використано наступні нормативно-правові акти: Про загальну структуру, чисельність та матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України: Постанова Верховної Ради України від 19.10.1993; Про чисельність Збройних Сил України (на 1998, 1999 роки): Постанова Верховної Ради України від 22.12.1998 № 327-XIV; Про чисельність Збройних Сил України на 2005 рік: Закон України від 17.03.2005 № 2489-IV; Про чисельність Збройних Сил України на 2006 рік: Закон України від 22.12.2005 № 3284-IV; Про чисельність Збройних Сил України на 2007 рік: Закон України від 19.09.2006 № 154-V; Про чисельність Збройних Сил України на 2008 рік: Закон України від 12.02.2008 № 125-VI; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 жовтня 2009 року «Про внесення зміни до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 вересня 2008 року «Про невідкладні завдання щодо підвищення обороноздатності України» (на 2009–2011 роки): Указ Президента України № 885/2009; Про чисельність Збройних Сил України на 2011 рік: Закон України від 12.05.2011 № 3312-VI; Про чисельність Збройних Сил України на 2012 рік: Закон України від 20.09.2011 № 3742-VI; Про чисельність ЗС України на 2013 рік: Проект Закону України від 21.11.2013 № 3656; Про чисельність ЗС України на 2014 рік: Проект Закону України від 21.11.2013 № 3657; Про чисельність Збройних Сил України: Закон України від 06.03.2015 № 235-VIII

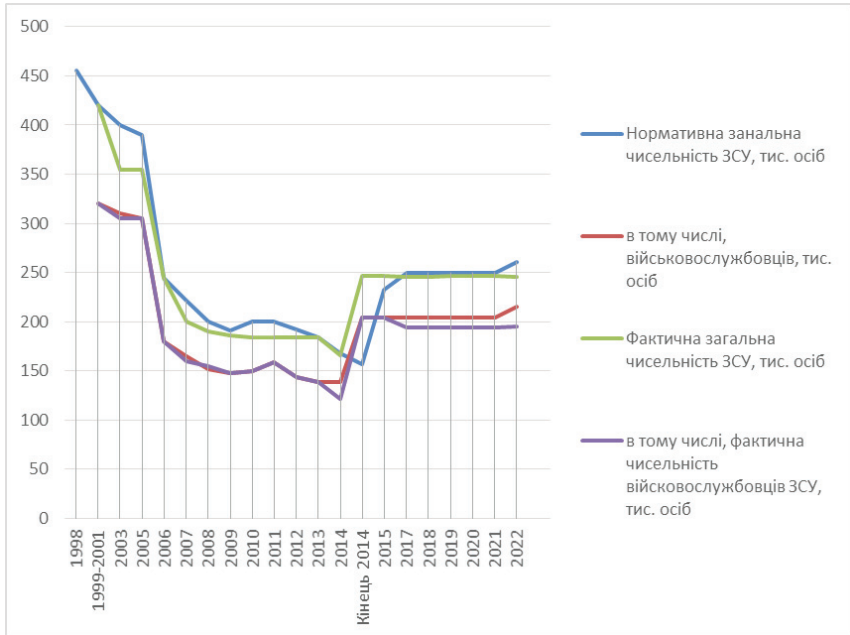
² При формуванні таблиць і діаграм ми не претендуємо на висвітлення точної кількості жінок в силах оборони, наведення повної статистики щодо їх інтеграції в сили безпеки і оборони, а також статистики щодо звільнених осіб. Завданням ми ставимо висвітлення загальних кадрових змін в ЗСУ як частини сил оборони України, демонстрацію тенденцій розвитку кадрового потенціалу армії України в умовах особливого періоду (до і після 2014 року)

³ Тут і надалі ми не наводимо даних за 2022 та 2023 роки, оскільки режим воєнного стану передбачає обмеження доступу до відповідної інформації згідно Переліку відомостей Міністерства оборони України, які містять службову інформацію (ПСІ – 2016) № 720 від 27.12.2016 р.

Таблиця 1

**Нормативна (штатна) і фактична чисельність
Збройних сил України у 1993–2021 роках**

	1991	1993	1998	1999–2001	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Кінець 2014	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Нормативна загальна чисельність ЗСУ, тис. осіб		455	420	400	390	245	221	200	191	200	200	192	184	168	157	232	250	250	250	250	250	261
в тому числі, військовослужбовців, тис. осіб		Не визначена	320	310	305	180	165	152	148	150	159	144	139				204	204	204	204	204	215
Фактична загальна чисельність ЗСУ, тис. осіб	980		420		355	245			186				184	166		250	246		250		247	246
в тому числі, фактична чисельність військовослужбовців ЗСУ, тис. осіб			320		305	180			148	150	159	144	139	121		204	194				194	195

Малюнок 1

Зміни нормативної (штатної) і фактичної чисельності
Збройних сил України у 1993–2021 роках

Щодо жінок-військовослужбовиць, то починаючи з 2014 році відбулося фактичне збільшення кількості жінок у силах оборони. Зокрема, починаючи з 2014 році за власним бажанням жінки ставали на захист держави, набуваючи статус військовослужбовців (див. таблицю 2).

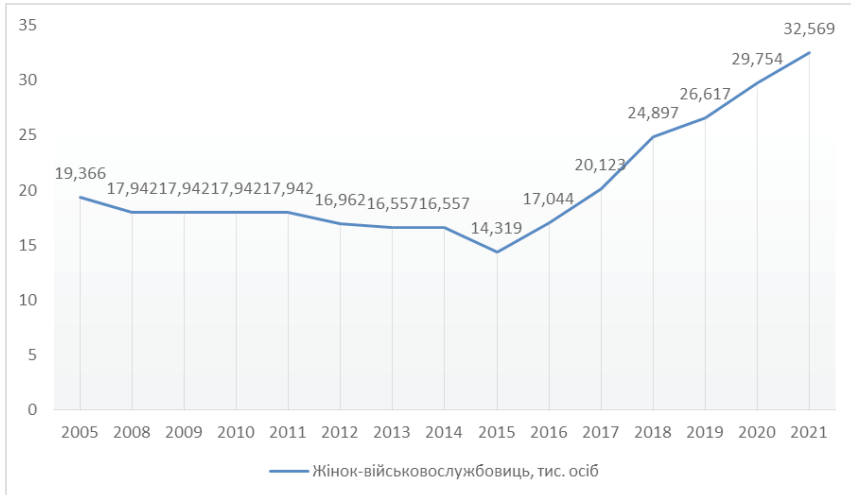
При цьому у 2014 році, аналізуючи наведені в таблиці дані, ми констатуємо зменшення відсотку військовослужбовиць в ЗСУ, хоча їх фактична кількість залишається незмінною. З цього приводу ми акцентуємо увагу на збільшенні штатної чисельності військовослужбовців в армії в кінці 2014 р. Разом зі зміною нормативної чисельності військовослужбовців в ЗСУ у бік збільшення відбувається зміна числа активних військовослужбовців з близько 121 тис осіб у 2013 р. до близько 204 тис. осіб у 2014 р. Ці зміни і впливають на зменшення відсотку

кількості військовослужбовиць у 2014 р. (8,1%) у порівнянні з 2013 роком (14%). Водночас, загальна тенденція до збільшення кількості жінок в силах оборони зберігається і до сьогодні (малюнок 2) [108].

Таблиця 2

Зміни чисельності жінок військовослужбовиць в ЗСУ 2005–2021 роки

	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Військовослужбовців в ЗСУ, тис осіб	180	148	150	159	144	139	121	204	193,8	193,8	193,8	193,8	193,8	194,276	195,445
Жінок-військовослужбовиць, тис. осіб	19,366	17,942	17,942	17,942	17,942	16,962	16,557	16,557	14,319	17,044	20,123	24,897	26,617	29,754	32,569
Жінок-військовослужбовиць, %	10,8%	12,1%	12,0%	11,3%	12,5%	12,2%	14,0%	8,1%	7,4%	8,8%	10,4%	12,8%	13,7%	15,3%	17%

Малюнок 2

Тенденція збільшення кількості жінок серед військовослужбовців ЗСУ (2005–2021 роки)

В цьому контексті зауважимо, що до 2021 р. загальнодоступні дані включали інші показники [39] щодо кількості жінок в силах оборони, зокрема в ЗСУ. Це впливало на аналітичні висновки щодо відсоткових показників інтеграції жінок в сектор безпеки і оборони. В даному дослідженні ми будемо спиратися на статистичні дані, оприлюднені Кадровим центром Збройних Сил України [39] та радницею з гендерних питань Головнокомандувача ЗСУ [15] у 2021 р. щодо кількості жінок-військовослужбовців в ЗСУ.

Щодо чоловіків, то у 2014 р. частина з них масово ухиляються від мобілізації та призову [78]. Щодо військовослужбовців, то за даними дослідження 2019 р. – 65% з їх числа звільнилося після свого першого контракту [132]. Це означає, що фактично ми мали посилення тенденції плинності кадрів при активній гендерній інтеграції жінок у сектор безпеки і оборони України. Забігаючи наперед, зауважимо, що законодавство України виявилось недосконалим в аспекті військової служби жінок. Бойові і керівні посади були їм недоступні. І виконуючи бойові завдання в районі проведення антитерористичної операції, жінки перебували лише на відкритих для них посадах кухарок, бухгалтерок, швачок тощо.

Це пояснюється усталеними традиціями і стереотипами, включаючи сектор безпеки і оборони України. Фахівці з гендерних питань доводять, що «суто чоловічими сферами діяльності вважаються збройні сили та інші структури сектору безпеки, діяльність у великому бізнесі та великій політиці, робота, пов'язана з ризиками та небезпекою. Збройні Сили традиційно є чи не найконсервативнішим суспільним інститутом щодо питання перебування жінок на військовій службі. Тому відбуваються непоодинокі випадки, коли у окремих командирів (начальників) переважають настрої гендерного нігілізму: вони не бажають перейматися проблемами жінок, надавати можливості для підвищення їх професійного рівня, освіти, інтелектуального розвитку та просування по службі» [53]. Однак, сучасні виклики національній безпеці України вимагали і вимагають перегляду підходів до управління та комплектування.

Як вказує Л. В. Дрок, «події на початку 2014 року виявили низку проблем у комплектуванні Збройних Сил України офіцерським

складом, а подальший розвиток цих подій докорінно змінив стан комплектування офіцерського складу. У період 2014–2016 рр. керівництвом Збройних Сил України було проведено заходи по підвищенню рівня обороноздатності країни та стабілізації ситуації на Донбасі. Результати реформування армії вплинули на збільшення кількості посад старшого та молодшого офіцерського складу командної ланки в Збройних Силах України» [26]. При цьому інтеграція жінок в сили оборони у відповідь на збройну агресію стала поштовхом для системних багатокрокових змін кадрової політики у сфері оборони щодо жінок.

У 2016–2018 роках ряд дискримінаційних положень військового законодавства щодо посад, які є відкритими для зайняття їх жінками, змінено. Так, у 2016 р. Міністерство оборони України затверджує зміни до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезначених військовослужбовців [87], які ще зазнаються змін у 2018 [89] та 2020 роках.

У 2017 році зміни до Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, Переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками, Переліку військово-облікових спеціальностей, за якими може бути присвоєно первинне військове звання молодшого лейтенанта запасу [86].

У 2018 році приймається Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» [82]. В числі внесених змін ч. 12 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» у вигляді: жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі).

В результаті цих поступових кроків на сьогодні недоступними для жінок залишаються тільки наступні посади: 1) на підводних човнах

і надводних кораблях; 2) в управліннях бригад надводних кораблів, (крім спеціальностей морально-психологічного та медичного забезпечення); 3) спеціального призначення; 4) протипожежної охорони, робота на яких пов'язана з безпосереднім гасінням пожеж; 5) логістичного забезпечення, робота на яких пов'язана з отруйними речовинами [53]. Однак, така позиція щодо вказаних виключень все ще продовжує активно обговорюватися.

І дискусії з приводу наявності відповідних заборон мають кардинально протилежні пропозиції вирішення. З одного боку, таким чином жінки позбавляються права вибору. Жінка не зобов'язана народжувати дітей, не зобов'язана створювати сім'ю (як і чоловік має відповідний вибір щодо свого сімейного стану). Це гендерні стереотипи, які і сьогодні характеризують моделі сім'ї деяких родин. Як в Україні [101], так і за кордоном [254], щонайменше, це стереотипи «чоловік-воїн» і «стурбована жінка», які є двома найпоширенішими стереотипами. І такі стереотипи спростовуються з «новим розумінням» того, як чоловіки та жінки сприймають загрози безпеці та підтримують агресивні дії у відповідь [300].

Якщо проаналізувати законодавство держав-членів НАТО, то описані вище заборони, як і будь-які інші заборони на зайняття посад військовослужбовців жінками, в ньому відсутні. Про це свідчать проведений документальний аналіз нормативно-правової бази та консультації з означеного питання з іноземними партнерами з Данії, Канади та США, в тому числі, в рамках першої конференції з гендерної рівності в секторі безпеки і оборони (20–24 вересня 2021 р., м. Харків, Україна), організованої радником з гендерних питань, радником Офісу зв'язку НАТО з питань резолюції « Жінки, мир та безпека» та офіцерами Об'єднаної оперативно-тактичної операції Збройних сил Канади в Україні (UNIFIER) для співробітників Міністерства оборони України, Збройних сил України, Міністерства внутрішніх справ, Національної гвардії України.

Зокрема, відсутність заборон пояснюється забезпеченням права вільного вибору як жінок, так і чоловіків їх роботи/служби, сімейного стану, сексуальної орієнтації тощо. І кожне з рішень гаранту-

ється державою через політики гендерної рівності, заборони і протидії дискримінації, сексизму, гендерно зумовленому та сексуальному насильству і т. ін. Як вказує Т. І. Азаренко, «в нашій державі досі існує стереотипне бачення щодо ролі жінки в суспільстві. У той час, коли в таких країни як: Фінляндія, Франції, Колумбія, США, Латвія, Литва, Чехія, Іспанія, Швеція, Німеччина, Нідерланди, Албанія, Норвегія, Велика Британія жінки, в різний час, обіймали посаду міністра оборони, в Україні існували певні обмеження щодо залучення жінок до виконання певних військових завдань. На відміну від США, Ізраїлю та Норвегії, де на законодавчому рівні забезпечено жінкам доступ до усіх військових посад, в Україні до 2018 року існували певні обмеження у реалізації жінками права на працю у секторі безпеки та оборони, а також труднощі у кар'єрному зростанні» [1].

Отже, у підсумку ми маємо на сьогодні існуючу в Україні заборону для жінок на зайняття окремих посад сил оборони, що пояснюється історичними передумовами формування сектору безпеки і оборони України та відповідного розвитку законодавства. І дискусія сьогодні має вигляд протиставлення між прихильниками збереження і неможливості зменшення гарантій, раніше визначених для жінок з причин необхідності охорони репродуктивної функції, материнства та з інших причин. Та прихильників повної гендерної рівності, що ґрунтується на рівності прав чоловіків та жінок вільно обирати місце служби.

Враховуючи сучасні тенденції розвитку сектору безпеки і оборони, а також загрози національній безпеці, суверенітету та незалежності України, ми вважаємо, що жінкам повинні бути дозволені для зайняття всі посади. Однак, для зайняття окремих з посад жінка повинна бути попереджена про наслідки служби на конкретній посаді, якщо це може бути пов'язано з невідворотними змінами здоров'я чи значним психологічним навантаженням.

Щодо кар'єрного зростання жінок в Збройних силах України, то це питання також на порядку денному. На сьогодні шлях до керівної ланки жінкам сил оборони відкрито (таблиці 3 та 4).

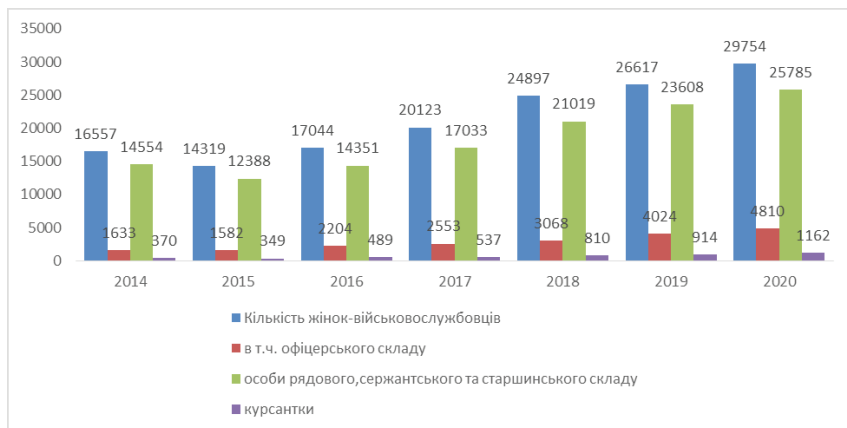
Таблиця 3

**Кількість жінок-військовослужбовців ЗСУ
(за званнями, 2014–2020 роки)**

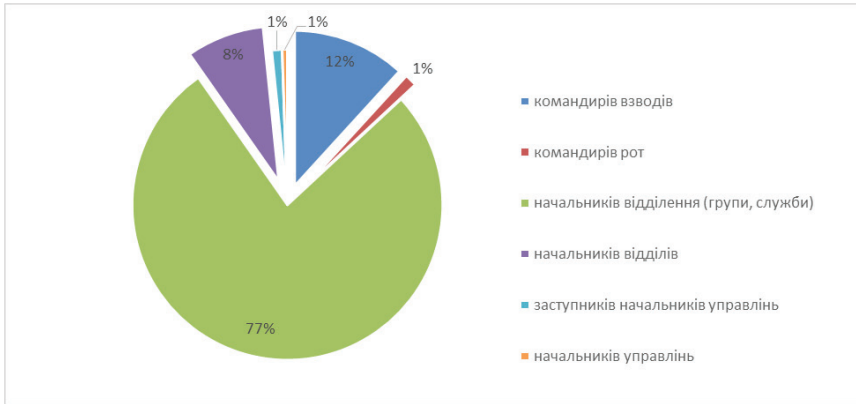
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Кількість жінок-військовослужбовців	16557	14319	17044	20123	24897	26617	29754
в т.ч. офіцерського складу	1633	1582	2204	2553	3068	4024	4810
особи рядового, сержантського та старшинського складу	14554	12388	14351	17033	21019	23608	25785
курсантки	370	349	489	537	810	914	1162

Таблиця 4

**Динаміка зростання кількості жінок в ЗСУ
(за званнями, 2014–2020 роки)**

Тим самим продовжено реалізацію політики забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України. При цьому враховуються не тільки кількісні показники військовослужбовиць в силах оборони чи конкретно в ЗСУ. До уваги беремо і кількість жінок, які обіймають керівні посади [117], їх звання тощо (див, малюнок 3).

Малюнок 3

Жінки, які перебувають на керівних посадах (2020 рік)

В цьому контексті зауважимо, що в липні 2021 року вперше жінку було призначено на посаду Командувача Медичних сил Збройних Сил України. Міністр оборони України наголосив, що «Вперше жінка очолила одне з Командувань у Збройних Силах України. Поступально рухаємось до побудови Збройних Сил нового зразка. Завдяки реформуванню армії відповідно до принципів і підходів НАТО жінки зараз мають можливість проходити військову службу на рівних засадах із чоловіками... дане призначення Командувача Медичних сил Збройних Сил України – це не тільки про гендерну рівність, а, передусім, про фаховість. У професійній армії на першому місці мають бути кваліфікованість, моральні якості людини та патріотизм» [79]. Отже, як бачимо до сьогодні зберігається тенденція щодо інтеграції жінок в сили оборони України при розширенні їх кар'єрних можливостей. І така тенденція цілком відповідає задекларованим цілям розвитку. При цьому не тільки для України, але і в світовому вимірі.

Нормативно-правові засади гендерного мейнстрімінгу: міжнародний вимір та законодавство України

У вересні 2015 року у Нью-Йорку відбувся Саміт ООН зі сталого розвитку за трьома перспективними векторами уваги: економіка, со-

ціальна сфера та екологія. Підсумковим документом Саміту сталі Глобальні цілі «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» [72]. Серед 17 Цілей, які конкретизовані у 169 завданнях, три цілі пов'язані з рівністю. Після адаптації для України цілі поставлені у наступному вигляді: Ціль 5 в цілому присвячена гендерній рівності (англ. – Gender Equality) і має вигляд «Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток». Ціль 10 передбачає скорочення нерівності (англ. – Reduced Inequality) і задекларована наступним чином «Скорочення нерівності всередині країн та між ними». Ціль 16 стосується миру, справедливості та сильних інституцій (англ. – Peace and Justice, Strong Institutions), а в повному вигляді має наступне визначення: «Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях». Ціль 16 розкривається в завданнях, серед яких задачі 16.3 «Сприяти верховенству права на національному та міжнародному рівнях і забезпечити всім рівний доступ до правосуддя», 16.7 Забезпечити відповідальне прийняття рішень репрезентативними органами на всіх рівнях за участю всіх верств суспільства, 16.9 «До 2030 року забезпечити наявність у всіх людей (виділення моє – О. Ч.) законних посвідчень особистості, включаючи свідоцтва про народження», 16.b «Заохочувати й упроваджувати в життя недискримінаційні закони та політику (виділення моє – О. Ч.) в інтересах сталого розвитку» [62].

Одразу наголосимо, що визначення таких цілей не було несподіваним чи спонтанним. Сучасний підхід до питання гендерної рівності має цілком зрозуміле і логічне пояснення. Адже ще у попередньому столітті було визначено загальнолюдські цінності, які залишаються зрозумілими для кожного і актуальними на теперішній час: рівність всіх людей, недопустимість дискримінації та інші цінності, які знайшли відображення в джерелах міжнародного права, і при цьому стосуються гендерних питань.

Вони були чітко визначені в Загальній декларації прав людини ООН 1948 року (ст. 1 «Всі люди народжуються вільними та рівними

у своїй гідності та правах») [33], і попередньо – в Статуті ООН 1945 року, що був прийнятий з метою «знову утвердити віру в основні права людини, гідність та цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок і на рівність прав великих і малих націй...» [111]. Після їх остаточного формування та закріплення у вказаних актах, відповідні цінності та засоби їх реалізації та гарантування набули подальшого розвитку і конкретизації в ряді нормативно-правових актів (Конвенція про політичні права жінок 1952 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про соціальні, економічні і культурні права 1966 р., Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Пекінська декларація та платформа дій 1995 р., Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека» 2000 р., Глобальні цілі сталого розвитку 2015–2030 рр. тощо).

Окремі з міжнародних актів з гендерних питань ратифіковані Україною (наприклад, Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. Україна ратифікувала 1980 р., а у 2022 році – Конвенцію щодо запобігання насильству стосовно жінок та домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульську конвенцію) 2011 р.). Ряд внутрішніх актів законодавства України доповнюють та конкретизують міжнародні положення.

Фахівці та експерти з гендерних питань у секторі безпеки і оборони України пропонують систему національного законодавства з питань забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок в секторі безпеки і оборони систематизувати за чотирма групами [53]:

1) міжнародно-правові договори, ратифіковані Україною у встановленому законом порядку (приклади див у табл. 5);

2) нормативно-правові акти, які містять загальні норми, визначають стратегічні та концептуальні питання, пов'язані з формуванням та реалізацією гендерної політики, що стосуються суспільства в цілому, а не тільки сектору безпеки і оборони [53] (наприклад, загальні норми – Конституція України, закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «Про запобігання та протидію домашньому насильству» тощо; стратегічні та концептуальні

норми – Національна стратегія у сфері прав людини [88], Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року [98], Національний план дій з виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року [61] тощо);

3) акти безпекового та військового законодавства, що містять загальні та спеціальні норми, які регламентують суспільні відносини за участю персоналу підрозділів сектору безпеки і оборони і є важливими для формування та реалізації політики гендерної рівності в секторі безпеки і оборони [53] (наприклад, Закони України «Про військовий обов'язок та військову службу» [81], «Про соціально-правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [96], Статут внутрішньої служби Збройних Сил України [110], «Про Національну безпеку України» [91], затверджені Указами президента України Стратегія Національної безпеки України [94] та Стратегічний оборонний бюлетень [95] тощо);

4) акти, безпосередньо пов'язані із формуванням та реалізацією гендерної політики в складових сектору безпеки і оборони, які містять спеціальні норми [53] (наприклад, Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців»).

Для даного дослідження, не маючи на меті детально проаналізувати всі норми, розроблені і прийняті в контексті гендерної рівності, в даному підрозділі ми окремо зупинимося лише на положеннях Резолюції ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека» [100] як головного акту безпекового законодавства, що на сьогодні продовжує визначати гендерну політику у військовій сфері в усьому світі, включаючи Україну.

Цією Резолюцією закладено чотири основних принципи гендерного мейнстрімінгу у сфері забезпечення безпеки і оборони: залучення/участь, попередження/запобігання, захист, допомога і відбудова

Залучення та активна участь жінок «на всіх рівнях прийняття рішень у межах національних, регіональних та міжнародних інститутів та механізмів» [100] у процесах подолання напруженості та стабілізації ситуацій, у вирішенні збройних конфліктів, у мирних пере-

мовинах та угодах, до процесу переходу від конфліктного до постконфліктного суспільства (процесах перехідного правосуддя / політики перехідного періоду, англ. – Transitional justice), миротворчій діяльності. Мова іде про так звану внутрішню інтеграцію (internal, personnel), до форм якої відносяться врахування гендерного компоненту під час формування та розгортання сил, розробки та впровадження етичних норм, забезпечення доступу до ресурсів під час організації операцій тощо.

Попередження (запобігання) передбачає здійснення превентивних заходів, спрямованих на усунення умов та підстав для вчинення насильства (мирний час, збройний конфлікт чи постконфліктне врегулювання). Формами попередження можуть бути політики усунення причин виникнення збройних конфліктів, зокрема шляхом роззброєння, протидії всім формам експлуатації; підтримка мирних ініціатив та процесів розв'язання конфліктів [61]; пришвидшення процесів притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів, злочинів проти людяності чи геноциду, боротьба з безкарністю, утвердження цінностей гендерної рівності, толерантності та ненасильства, неприйняття сексизму, гендерно зумовленого насильства та гендерної дискримінації через просвітницькі заходи та інформаційні компанії, навчання ЗМІ в аспекті підходів та категоріально-понятійного апарату висвітлення гендерних проблем, врахування гендерних аспектів у формуванні законодавства тощо.

Захисту разі необхідності. Тут вже мова іде як про внутрішню, так і про зовнішню інтеграцію (external, operations). Як жінки військовослужбовці потребують захисту і створення безпечних умов служби, так і жінки та дівчата потребують захисту з боку військовослужбовців під час проведення місій та операцій, включаючи захист від гендерно зумовленого та сексуального насильства пов'язаного з конфліктом. В таких умовах виникає необхідність «врахування потреб постраждалих в умовах конфліктів і після їх завершення, зокрема захист від різних форм насильства та переслідування (під час тривалих конфліктів збільшуються ризики потрапляння насамперед жінок і дівчат у ситуації торгівлі людьми, сексуального насильства, звалтування)» [61]. Однак, в даному контексті ми хочемо наголосити, гендерно зу-

мовлене та сексуальне насильство під час та після збройного конфлікту можуть стосуватися не тільки жінок та дівчат, але і чоловіків та хлопців, як так само можуть бути жертвами під час збройного конфлікту.

Про це свідчать приклади Боснії та Герцоговини (під час конфлікту в Сребрениці у 1995 році чоловіки та хлопці були об'єктами масових страт [248]), Руанди (вбивства немовлят чоловічої статі для зменшення потенційної сили противника [165]), Іраку (селективні вбивства чоловіків іракської етнорелігійної меншини єзидів «Ісламською державою») тощо. Враховуючи вказане, форми зовнішнього гендерного мейнстрімінгу повинні охоплювати інтегрування у процес планування та проведення операцій та місій Резолюції ООН 1325 та сестринських резолюцій, визначення та врахування різних потреб в безпеці для чоловіків, жінок, хлопчиків та дівчат, підвищення ситуаційної обізнаності, передбачення різних наслідків дій сил безпеки і оборони для чоловіків, жінок, хлопчиків та дівчат тощо. Для цього керівники військових операцій та місій організують ефективний зв'язок, розвідку, підтримку та взаємодію з місцевими жінками та чоловіками. Особливу увагу при реалізації відповідних заходів доцільно приділити участі, взаємодії та співпраці сил безпеки та оборони з партнерами, включаючи жіночі організації.

Комплексна допомога та реабілітація постраждалих від насильства може охоплювати психосоціальний, правовий та інституційний аспекти, включаючи ненав'язливе надання практичної допомоги та підтримки; оцінку потреб і проблем; надання допомоги у задоволенні нагальних потреб (наприклад, таких як їжа, вода, інформація); вміння вислуховувати людей, але не примушуючи їх говорити; вміння втішити і допомогти людині заспокоїтися; надання допомоги в отриманні інформації, встановленні зв'язку з відповідними службами і структурами соціальної підтримки тощо [53]. При цьому доцільним є «врахування особливих потреб жінок і дівчат, у тому числі вразливих категорій (зокрема біженців, внутрішньо переміщених осіб, жінок, які постраждали від насильства за ознакою статі та сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом), а також жінок-комбатантів, жінок-ветеранів під час надання послуг у сфері охорони здоров'я,

психологічної та гуманітарної допомоги; забезпечення участі жінок в економічному відновленні та перехідному правосудді в конфліктних і постконфліктних ситуаціях» [61].

В законодавстві України перший Національний план на виконання Резолюції РБ ООН 1325 було прийнято у 2018 році. Ним було визначено шість основних напрямів дій: 1) миротворча та мирозахисна діяльність; 2) участь жінок у встановленні миру; 3) запобігання конфліктам та насильству; 4) захист жінок і дівчат, які постраждали від конфліктів; 5) надання допомоги та реабілітації постраждалих від конфліктів; 6) моніторинг впровадження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир та безпека» на період до 2020 року [60].

На сьогодні діє Національний план дій з виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року [61]. Його структура включає оцінку вже досягнутих Україною результатів у просуванні питань гендерної рівності, а також напрямки подальшої дії на основі аналізу проблем, які залишаються актуальними для держави та громадянського суспільства в умовах активного збройного конфлікту. Завданнями Національного плану визначені забезпечення: 1) участі жінок у прийнятті рішень; 2) стійкості до безпекових викликів; 3) постконфліктного відновлення і перехідного правосуддя; 4) протидії насильству за ознакою статі та сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом; 5) посилення інституційної спроможності виконавців Національного плану. Особливу увагу приділено потребам різних груп жінок і чоловіків, дівчат і хлопців, постраждалих від конфлікту, а також системному інформуванню щодо їх прав і стану виконання Національного плану [61].

«Гендерні» стандарти НАТО: імплементація та реалізація в секторі безпеки та оборони України

Якщо ми перейдемо до аналізу врегулювання гендерних питань сектору безпеки і оборони держав-членів НАТО та реалізації Резолюції ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека», то основним стандартом в цьому аспекті є Директива 040–001 «Bi-СК» (Bi-Strategic Command) «Інтеграція РБ ООН 1325 та гендерні перспективи командних струк-

тур НАТО, включаючи заходи щодо захисту під час збройних конфліктів» [234]. Зокрема, у 2008 році SHAPE і HQ SACT отримали завдання розробити керівні принципи Vi-SC щодо імплементації Резолюції 1325 РБ ООН щодо жінок, миру та безпеки, включаючи стандарти поведінки, які очікуються від збройних сил НАТО.

Директиву було переглянуто в 2012 і 2017 роках для впровадження додатково опублікованих резолюцій РБ ООН щодо жінок, миру та безпеки. Таким чином, на сьогодні ця Директива має на меті втілити політичні вказівки та вказівки для забезпечення ефективного виконання Резолюції Ради Безпеки ООН (РБ ООН) 1325 та сестринських резолюцій 1820 (2008), 1888 (2009), 1889 (2009), 1960 (2010), 2106 (2013), 2122 (2013), 2242 (2015). Також доцільно зауважити про РБ ООН 2493 (2019), 2467 (2019), а також РБ ООН 2331 (2016) та 2272 (2016), хоч би вони і не є частиною політики НАТО/РСАП і плану дій щодо «Жінки, мир і безпека» (WPS framework).

Згідно норм Директиви 040–001, інтеграції гендерної перспективи має здійснюватися в межах і в усіх трьох основних завданнях Альянсу: колективна оборона, спільна безпека та управління на всіх рівнях (стратегічному, оперативному та тактичному). Директива визнає інтеграцію гендерної перспективи як основний інструмент для включення гендерної проблематики в усі види діяльності під час миру та кризи. І в цій Директиві чітко визначені напрямки роботи сил оборони для інтеграції РБ ООН 1325: 1) імплементація в оперативне планування та проведення операцій, місій; 2) розробка, утвердження і впровадження стандартів поведінки чи етичних норм у військовій сфері; 3) освіта та навчання з гендерних питань; 4) інституалізація мережі гендерних радників (Gender Advisor, GENAD) та координаторів (Gender Focal Point).

Якщо проаналізувати стан імплементації даного стандарту НАТО, то щодо напрямку 1 «імплементація в оперативне планування та проведення операцій, місій»: 1) відповідні навчання та тренінги проводяться як представниками України, так і нашими міжнародними партнерами: об'єднана багатонаціональна тренувальна група – Українці (JMTG-U) здійснює підготовку українських військовослужбовців у рамках нині діючих навчально-тренувальних місій США (JMTG-U),

Великобританії (ORBITAL), Канади (UNIFIER) та Литви (LMTM-U); 2) на позаштатній основі у військових підрозділах служать/працюють гендерні радники та координатори, які серед основних завдань мають консультування військового керівництва з питань планування операцій та місій з урахуванням гендерного компоненту.

Однак, даний напрямок передбачає подальший розвиток. І про це докладніше далі, адже рівень підготовки персоналу з точки зору рівня знань та навичок знаходиться ще на початковому місці. Це пояснюється тим, що інтеграція гендерного компоненту у навчання активно здійснюється останні роки. А до того як свідчать дані оцінка гендерного впливу на сектор безпеки та оборони України (2017 рік) «гендерні принципи не були включені до складу напрямків, які потребували реалізації згідно із Стратегічним оборонним бюлетенем 2016 року. Як наслідок, було лише кілька прикладів включення гендерної проблематики до процесу реформування [67]. І лишень після 2017 р. було активізовано відповідний процес, про що ми докладно під час аналіз напрямку 3.

Напрямок 2 «Розробка, утвердження і впровадження стандартів поведінки чи етичних норм у військовій сфері». Щодо етичних стандартів поведінки, то дане питання для України вкрай актуальне. Адже Кодекс честі офіцера ЗСУ [90] був прийнятий ще у 1999 році. Аналіз його норм вказує на їх застарілий характер. А щодо питання гендерної рівності, то таке взагалі не згадане серед етичних стандартів армії України. Більше того, в Кодексі використовується поняття «офіцер», залишаючи питання «офіцерок» поза увагою взагалі.

В цей же час Кодекс поведінки НАТО (The NATO Code of Conduct) являє собою зразок виділення і об'єднання в рамках одного стандарту головних етико-моральних принципів для всіх цивільних і військових співробітників НАТО на основі демократичних цінностей сучасних сил оборони [260]. Це професіоналізм, відповідальність, єдність, вірність та неупередженість військовослужбовців, які сприяють найвищому рівню довіри між членами альянсу незалежно від гендерних ознак.

При цьому в Директиві 040–001 є окремий розділ щодо порядку застосування етичних норм, включаючи норм Кодексу поведінки

НАТО (The NATO Code of Conduct [166]), в контексті завдань з інтеграції РБ ООН 1325. Зокрема, параграф 3–6 (розділу 3 «Стандарти поведінки») визначає норми поведінки, які повинні бути враховані військовослужбовцями всіх держав-членів НАТО. Такі норми також повинні бути враховані в контексті Правил цивільного персоналу НАТО, кадрової політики та національних військових норм. Таким чином, Кодекс визначає стандарти особистої та професійної поведінки, які очікуються від усіх посадових осіб Альянсу (всього персоналу НАТО, включаючи як цивільний, так і військовий персонал).

У вказаному розділі 3 Директиви 040–001, наголошується, що служіння в організації вимагає найвищого рівня довіри та впевненості в єдності, неупередженості, вірності, відповідальності та професіоналізмі НАТО. Для цього розділі визначені конкретні вказівки :

1) бути відданим дотриманню найвищих стандартів професійної та особистої поведінки, що включає недопущення сексуальних стосунків, заснованих на нерівному становищі. Такі стосунки рішуче не заохочуються, оскільки вони можуть підірвати довіру до роботи та її цілісність. І тому такі сексуальні відносини повинні бути заборонені національними правилами або місцевими законами;

2) бути вірними і відданими ролі Альянсу і підтримувати принцип єдності, на якому він був заснований;

3) думати, говорити, діяти та поводитись так, щоб відповідати найвищій честі професійного, дисциплінованого, відповідального персоналу НАТО, якому довіряють в світі, демонструючи найвищий рівень добросовісності та неупередженості;

4) поважати місцеві закони та звичаї через усвідомлення та повагу до культури, релігії, традицій та навколишнього середовища. Дотримання вказаних етичних правил поведінки покликане демонструвати повагу та ввічливість як до місцевого населення, так і до іншого персоналу НАТО, незалежно від їхньої віри, рангу, статі чи походження;

5) завжди ставити інтереси Альянсу вище особистих інтересів;

6) не допускати неналежної поведінки чи неправомірного використання привілеїв посад та повноважень;

7) ставитись до будь-кого, хто перебуває під вартою сил НАТО з необхідним професіоналізмом, гідністю та повагою.

Окремо наголошено, що командири НАТО повинні прагнути сприяти створенню умов, що запобігають сексуальній експлуатації чоловіків, жінок, дівчат та хлопців – незалежно від їхнього віку, згоди чи зрілості. Весь персонал НАТО повинен бути проінформований щодо відповідних стандартів поведінки та Кодексу поведінки [234].

Напрямок 3 «Освіта та навчання з гендерних питань». Після вже згадуваної оцінки гендерного впливу на сектор безпеки та оборони України у 2017 році було чітко сформовано та поставлене завдання «забезпечити систематичність включення принципів гендерної рівності до всіх службових тренінгів, а також проведення тренінгів у навчальних закладах та навчальних центрах. Посилити співпрацю між навчальними закладами та навчальними центрами й розробити єдиний підхід до визначень та тлумачень гендерних політик... Упевнитися, що всі командувачі та керівники департаментів/ підрозділів пройшли навчання з питань гендерної рівності та заохочують ключових військових лідерів брати участь у міжнародних тренінгах з гендерної рівності (наприклад, Північний центр гендерних питань під час виконання військової операції в рамках щорічного семінару «Гідний лідер з гендерних питань»). Проводити щорічні тренінги для членів робочих груп з питань ЖМБ щодо гендерної рівності, актуальних та нових питань й розробки політики. Організувати навчальні візити для членів робочих 4 груп до члена Північноатлантичного альянсу (НАТО) або країн-партнерів, щоб ознайомитись із їхнім досвідом щодо впровадження програми дій з питань ЖМБ» [67].

Перший курс з гендерної рівності в оборонній сфері було розроблено і впроваджено в освітній процес для курсантів Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, починаючи з 2021 року. Основними цілями їх впровадження в освітній процес було визначено: 1) підвищення рівня обізнаності та розуміння питань гендерної рівності та пов'язаних з ними понять, мови, положень норм міжнародного та вітчизняного законодавства; 2) підтримка змін у поведінці та ставленні до гендерної рівності; 3) зміцнення спроможностей та організація процесів,

необхідних для формування більш гендерно відповідальної організаційної культури; 4) надання учасникам і учасницям процесу навичок, необхідних для належного забезпечення ефективної інтеграції питань гендерної рівності на всіх етапах циклу формування гендерної компетентності, тим самим розширюючи основні зусилля закладів вищої освіти та їх потенціалу для досягнення основних гендерних цілей; 5) сприяння інтеграції питань гендерної рівності в освітні програми; 6) сприяння популяризації гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України.

Перший спеціальний курс (базовий) було розроблено і імплементовано для рівня L1B (неформальна, професійна освіта) – основною метою цього курсу є формування категоріально-понятійного апарату та базових знань щодо забезпечення гендерної рівності в оборонній сфері. Зокрема, це знання щодо поняття гендерної рівності та впровадження гендерних підходів у сектор безпеки і оборони, інтеграції жінок в сили оборони України та пов'язані з цим практичні виклики організації військової служби, враховуючи закордонний досвід забезпечення гендерної рівності в оборонній сфері, міжнародні та стандарти НАТО з гендерних питань.

Завдання цього курсу охоплюють наступні: 1) формування і утвердження цінностей гендерної рівності, толерантності та ненасильства, неприйняття сексизму, гендерно зумовленого насильства та гендерної дискримінації; 2) формування і вдосконалення знань щодо базових основ теорії гендеру, спеціальних знань щодо гендерної рівності в секторі безпеки і оборони, спрямоване на підвищення загальної чутливості, розуміння та знань про гендерну (не) рівність, подолання гендерних стереотипів; 3) формування знань і навичок застосування міжнародних стандартів щодо впровадження принципу гендерної рівності в збройних силах, зокрема, країн-членів НАТО, а також основ національної політики щодо забезпечення гендерної рівності; 4) формування умінь аналізувати та виділяти гендерні проблеми сектору безпеки і оборони України; 5) формування готовності дотримуватись положень міжнародного кодексу етичної поведінки для військовослужбовців і працівників СБО (The NATO Code of Conduct), Кодексу честі офіцера Збройних Сил України.

Другий курс викладається на другому (магістерському) рівні вищої освіти (формальна військова освіта). Даний курс є продовженням базового курсу. Він передбачає поглиблення знань та висвітлення питань гендерної перспективи при плануванні, виконанні та оцінці військових операцій, запобігання гендерній дискримінації, гендерно-зумовленому насильству.

Завдання другого курсу охоплюють наступні: 1) формування знань про поняття, види та прояви гендерної дискримінації в Збройних силах України; про протидію гендерній дискримінації, позитивні приклади протидії гендерній дискримінації та поведіння з гендерними скаргами; 2) формування знань про роль та форми участі жінок у процесах подолання напруженості та стабілізації ситуацій, у вирішенні збройних конфліктів, у мирних перемовинах та угодах, при переході від конфліктного до постконфліктного суспільства (процесах перехідного правосуддя), миротворчій діяльності; 3) формування знань про специфіку реалізації принципу гендерної рівності в ЗСУ в умовах військового конфлікту, постконфліктної ситуації; 4) формування знання щодо поняття та видів гендерно зумовленого насильства, вразливих груп до потрапляння в ситуацію гендерно зумовленого насильства, 5) формування навичок реагування на факти гендерно зумовленого насильства у роботі з колегами / колежанками та населенням, розробки напрямків попередження і протидії гендерно зумовленого насильства, гендерній дискримінації.

Останні два завдання дуже важливі в контексті активного збройного конфлікту в Україні. Більше того, одним з питань, яке потребує уваги з точки зору визначеного у Директиві 040–001 «Бі-СК» (Bi-Strategic Command) «Інтеграція РБ ООН 1325 та гендерні перспективи командних структур НАТО, включаючи заходи щодо захисту під час збройних конфліктів» [234] напрямку інтеграції як «Впровадження у планування та операції» є запобігання сексуальному та гендерно зумовленому насильству, пов'язаному з конфліктом, і реагування на нього.

Отже, відповідний аспект передбачено в Директиві 040–001 «Бі-СК», як і практично значущими є відповідні дії в контексті збройної агресії відносно України. Водночас, дане питання, незважаючи

на 8ий рік збройного конфлікту, не вирішене належним чином. Українська сторона не обліковує, не звітує про випадки гендерно-зумовленого та сексуального насильства.

В той же час моніторингові місії ООН [171] та представники міжнародного кримінального суду [278] стверджують про факти гендерно-зумовленого і сексуального насильства в рамках конфлікту на сході України. Так, у Звіті Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду за 2020 рік визначені обґрунтовані підстави вважати, що в період з 30 квітня 2014 року в Україні були вчинені такі воєнні злочини як зґвалтування та інші форми сексуального насильства відповідно до ст. 8(2)(b)(xxii) або ст. 8(2)(e)(vi) Римського статуту Міжнародного кримінального суду [278].

У 2021 році Генеральний секретар ООН наголошує, що всупереч його заклику від 23 березня 2020 року до глобального припинення вогню, щоб дозволити світу зосередитися на подоланні COVID-19, у ряді країн збройний конфлікт продовжував включати використання сексуального насильства як жорстокої тактики війни, терору, тортур та політичних репресій для досягнення стратегічних цілей, зокрема – стимулювання втечі населення та контролю над спірною територією та природними ресурсами. Оскільки пандемія бушувала, багато учасників конфліктів скористалися можливістю ескалації конфліктів та зміни своїх позицій, в той час як пильність і увага міжнародного суспільства та засоби масової інформації були відвернуті [171]. «Більшість випадків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, задокументовані Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини в Україні, сталися у контексті позбавлення людей волі Урядовими силами або озброєними групами. У цих випадках сексуальному насильству піддавалися як чоловіки, так і жінки. Побиття та ураження електричним струмом області статевих органів, зґвалтування, погрози зґвалтуванням, та примусове оголення застосовувалися як методи катування і жорстокого поводження для покарання, пониження чи отримання зізнань. Окрім цього, для посилення тиску злочинці також погрожували затриманням, викраденням, зґвалтуванням, нанесенням травм або вбивством родичів жертв, особливо їхніх дітей. На території, яка контролюється озброєними групами, сексу-

альне насильство також використовувалося для того, щоб змусити осіб, позбавлених волі, відмовитися від свого майна або виконати інші дії, яких вимагають злочинці, як очевидну умову їхньої безпеки та звільнення. Більшість таких випадків мали місце у 2014–2015 рр. Водночас, УВКПЛ продовжує отримувати інформацію, яка свідчить, що така практика досі зберігається по обидва боки від лінії зіткнення та в Криму» [105]. Однак, українські владні структури не мають відповідної статистики. А тому питання гендерно-зумовленого та сексуального насильства (шляхи попередження та протидії) має не аби яку актуальність.

Першочерговим в цьому контексті є визначення поняття і ознак відповідних діянь. Військові вказівки НАТО щодо запобігання сексуальному та гендерному насильству, пов'язаному з конфліктом, і реагування на нього (MCM-0000–2015 Military Guidelines on the Prevention of, and Response to, Conflict-Related Sexual and Gender-Based Violence [255]) дають наступне визначення сексуального та гендерного насильства, пов'язаного з конфліктом: «Будь-яке сексуальне та/або гендерне насильство проти окремої особи чи групи осіб, використане чи замовлене у зв'язку з кризою чи збройним конфліктом». Більш широке тлумачення формує Міжнародний кримінальний суд. А саме, відповідна інституція користується визначенням, згідно якого сексуальним насильством визнається вчинення акту сексуального характеру проти однієї або кількох осіб, або ж змушування цієї особи чи осіб вчинити акт сексуального характеру силою (або загрозою сили)чи примусом, наприклад, викликаного страхом насильства, примусу, утримання під вартою, психологічного тиску або зловживання владою щодо такої особи чи осіб чи іншої особи, або шляхом використання примусового середовища або нездатності такої особи чи осіб дати справжню згоду. При використанні термінології ООН «сексуальним насильством, пов'язаним з конфліктом» позначає звалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, примусову вагітність, примусовий аборт, примусову стерилізацію, примусовий шлюб та будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості, скоєної проти жінок, чоловіків, дівчат чи хлопчиків, яка безпосередньо або опосередковано пов'язані з конфліктом [171].

Як Резолюція РБ ООН 1325, так і сестринські резолюції включають положення щодо запобігання та протидії гендерно зумовленому та сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом. Наприклад, у Резолюції ООН 1820 (2008) [293] наголошено на важливості визнання на міжнародному рівні сексуального насильства в рамках конфлікту міжнародним злочином, який охоплено юрисдикцією Міжнародного кримінального суду (може бути кваліфіковано як воєнний злочин, злочин проти людяності чи як частину акту геноциду). Тим самим підкреслено караність таких діянь. Резолюція 1889 (2009) [294] включає положення щодо особливих потреб жінок та дівчат на усіх стадіях миротворчого процесу.

Резолюція РБ ООН 1960 (2010) [295] звертається до проблеми безкарності винних у вчиненні сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом і включення відповідних питань до порядку денного Ради Безпеки ООН, охоплюючи питання моніторингу, звітності, аналізу випадків сексуального насильства під час збройного конфлікту, у постконфліктних та інших ситуаціях, що мають відношення до виконання Резолюції РБ ООН 1888. У Резолюції РБ ООН 2122 (2013) [296] вкотре акцентовано увагу на важливості і доцільності участі жінок у всіх етапах запобігання, урегулювання конфлікту і побудови миру. І знову ж таки наголошується на необхідності своєчасного інформування і аналізу впливу збройного конфлікту на жінок і дівчат.

Відповідні обов'язки та процеси звітності та моніторингу затверджені у Військових настановах НАТО щодо запобігання сексуальному та гендерному насильству, пов'язаному з конфліктами, та реагуванню на них (MCM-0000–2015 Military Guidelines on the Prevention of, and Response to, Conflict-Related Sexual and Gender-Based Violence [255]). Насамперед, визначено, що звітування про гендерно зумовлене та сексуальне насильство, пов'язані з конфліктом (ГЗ-СНПК) є одним із завдань командувачів НАТО і має бути інтегровано в аналіз, планування та виконання місій. Якщо особовий склад операції або місії під керівництвом НАТО зіткнеться з описаними видами насильства, то командувач відповідно до норм міжнародного права, Резолюцій ООН та політики НАТО, повинен своєчасно забезпечити збір

та подання об'єктивної, точної та достовірної інформації про типи насильства. Однак, звернімо вагу, що поділитися збіраною інформацією про ГЗ-СНПК з відповідними органами ООН командувача не зобов'язано. Він може це зробити, якщо це не завдасть шкоди силовому захисту та головній вимозі оперативної безпеки. Водночас, командувач звітуватиме про ГЗ-СНПК у штаб-квартирі НАТО через періодичний огляд місії. Також командувач зобов'язаний надати вказівки щодо створення протоколів для захисту інформації та даних, а також щодо способів обміну інформацією відповідно до відповідної політики НАТО. Крім того, військовослужбовці повинні завжди дотримуватися своїх національних правил, мандату місії та правил залучення під час запобігання та реагування на сексуальне насильство [255].

Повертаючись до сестринських резолюцій, зазначимо, що у 2013 році прийнято Резолюцію 2106 [280], якою визначено вимогу проводити своєчасні розслідування ймовірних злочинів на сексуальному і гендерному ґрунті для притягнення винних до відповідальності. Також зауважено, що військовослужбовці, задіяні в миротворчих операціях, повинні отримувати освіту з питань гендеру, насильства на сексуальному і гендерному ґрунті. У Резолюції 2242 (2015) [297] вирішуються питання ролі жінок у протидії насильницькому екстремізму і тероризму. Залишаючись глибоко стурбованим повільним прогресом у подоланні та ліквідації сексуального насильства в ситуаціях збройного конфлікту Рада Безпеки ООН приймає Резолюцію 2467 (2019) «Сексуальне насильство під час конфлікту» та 2493 (2019), де держави-члени закладаються до взяття на себе зобов'язань виконувати дев'ять раніше прийнятих резолюцій.

Крім того, хоча вони і не є частиною системи «Жінки. Мир. Безпека» (WPS), доцільно згадати дві додаткові резолюції: Резолюція 2272 (2016) «Сексуальна експлуатація та насильство в миротворчих операціях» [299] та Резолюція 2331 (2016) «Перша резолюція про торгівлю людьми та її наслідки» [298].

Напрямок 4 «Інституалізація мережі гендерних радників (Gender Advisor, GENAD) та координаторів (Gender Focal Point)» в Україні активно запроваджується. Зокрема, у 2020–2021 роках створено сис-

тему гендерних радників та координаторів в ЗСУ. Однак, переважно це позаштатні посади, що безперечно впливає на якість виконуваних за відповідним напрямком завдань. Більше того, окрім проблеми введення посади радників /координаторів до штату, що дозволить їм достатньо уваги приділяти вирішенню гендерних питань, проблемою інституалізації мережі є відсутність чіткого визначення як завдань, так і повноважень радників та координаторів з гендерних питань в ЗСУ, а також розмежування відповідальності за інтеграцію гендерної перспективи.

При розробці відповідних положень законодавства України, виходячи з курсу на євроатлантичну інтеграцію, доцільно враховувати вимоги Директиви 40–1 «Бі-СК» (Bi-Strategic Command) «Інтеграція РБ ООН 1325 та гендерні перспективи командних структур НАТО, включаючи заходи щодо захисту під час збройних конфліктів» (версія 2017 р.). Зокрема, загальна відповідальність за інтеграцію гендерної перспективи покладається на керівників структурних підрозділів. В реалізації РРБ ООН 1325 та похідних Резолюцій щодо Жінок, Миру та Безпеки допомагає керівникам гендерний радник (GENAD), який надає рекомендації керівному складу щодо впровадження та інтеграції гендерної перспективи, включаючи планування та проведення операцій / місій, аналіз, розробку концепцій, доктрин, інструкцій, освіти та підготовку. Для цього в країнах-членах НАТО гендерні радники займають штатні посади та є членами групи консультантів з персоналу, що мають прямий доступ до командира. Посада гендерного радника при цьому вимагає відповідної освіти та підготовки, про що чітко зазначено в посадових інструкціях. Гендерний радник звітує перед безпосереднім командиром, а його офіс з точки зору функціонально-структурної характеристики розміщується в межах Консультативної групи персоналу (SAG).

Отже, згідно стандартів НАТО гендерний радник займається імплементацією РРБ ООН 1325 та сестринських резолюцій, а також інтеграцією гендерного підходу. Для чого він підпорядковується безпосередньо керівнику військового підрозділу. В свою чергу, координатори з гендерних питань призначаються кожним підрозділом на постійній основі для імплементацією РРБ ООН 1325 та сестрин-

ських резолюцій, а також підтримки функціонального діалогу з гендерними радниками. Всі вони обіймають штатні посади в Силах оборони. Цей досвід доцільно використати при інституалізації аналогічної системи суб'єктів в секторі безпеки і оборони України.

Розвиток категоріально-понятійного апарату в умовах гендерних перетворень сектору безпеки і оборони України

Вище описані зміни кадрового складу сил оборони України, а також наведені нормативно-правові передумови інтеграції жінок в сектор безпеки і оборони України вказують на необхідність аналізу питання визначеності і достатності категоріально-термінологічного апарату в аспекті розуміння і об'єму понять гендеру, статі, гендерної рівності тощо.

По-перше, зазначаючи про гендерну рівність як інтеграцію жінок в ЗСУ, ми маємо на увазі відновлення балансу між жінками і чоловіками в секторі безпеки і оборони України, враховуючи результати аналізу статистичних показників та історичні передумови формування сил оборони. Однак при цьому ми наголошуємо, що гендерне питання не обмежується інтеграцією жінок в сектор безпеки і оборони України.

Чоловіки також можуть бути об'єктом дискримінації, сексуальних домагань, сексуального насильства. За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини загальна кількість випадків затримання у зв'язку з конфліктом в Україні з 14 квітня 2014 року по 30 квітня 2021 року становить від 7900 до 8700 (при цьому чоловіки становлять приблизно 85%, а жінки – 15%): 3600–4000 – урядовими акторами і 4300–4700 – озброєними групами та іншими акторами на території, яка контролюється самопроголошеними «республіками». При цьому загальна кількість осіб, затриманих у зв'язку з конфліктом, які стали жертвами катувань і жорстокого поводження, з 2014 по 2021 рік становить близько 4000 (приблизно 3400 чоловіків і приблизно 600 жінок), включно з приблизно 340 жертвами сексуального насильства (190–230 чоловіків і 120–140 жінок): приблизно 1500 осіб, які постраждали від урядових акторів, і близько 2500 осіб, які постраждали від озброєних груп та інших акторів на території,

яка контролюється самопроголошеними «республіками» [104]. Отже, доцільно розуміти, що історичні передумови, гендерні стереотипи та сучасні характеристики сектору безпеки і оборони України обумовлюють стратегічний курс на інтеграцію жінок у відповідну сферу. Однак, при цьому питання забезпечення гендерної рівності, протидії дискримінації, сексизму, сексуальному та гендерно зумовленому насильству включає виключення дискримінаційних положень законодавства не тільки щодо жінок, але і щодо чоловіків, як і захист повинен стосуватися як жінок, так і чоловіків (а також дівчат та хлопців), коли мова іде, наприклад, про гендерно зумовлене та сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом.

Наразі ж, наприклад, за даними ООН «повсюдно погодженими державами-членами та охоплюють усі сфери миру, розвитку та прав людини» є «повноваження щодо гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок» [222]. Однак, у зв'язку з вищевикладеними аргументами означене свідчить про необхідність подальшої розробки і переосмислення питань утвердження і забезпечення гендерної рівності, протидії сексизму та дискримінації, гендерно зумовленому та сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом, в секторі безпеки і оборони.

В науковому полі це, насамперед, теоретико-аналітичне забезпечення і супроводження. Адже, використовуючи поняття гендерної рівності, ми повинні розуміти поняття гендеру як такого. Ми повинні чітко розуміти різницю між дискримінацією та сексизмом, як і відрізнити сексуальні домагання від інших проявів дискримінації. Ми повинні чітко розуміти напрямки гендерного мейнстрімінгу (англ. – Gender mainstreaming), в першу чергу, але не обмежуючись розумінням такого як врахування гендерного компоненту в практиках діяльності сектору безпеки і оборони України.

Також ми повинні усвідомлювати більш широке розуміння гендерної рівності, ніж «розширення прав і можливостей жінок» [222]. Тим більше, що ще у 1997 році у своїх узгоджених висновках 1997/2 Економічна та Соціальна Рада Організації Об'єднаних Націй визначила гендерний мейнстрімінг як»...процес оцінки наслідків будь-яких запланованих дій для жінок і чоловіків, в т.ч законодавства, політик

чи програм в усіх сферах і на всіх рівнях. Це стратегія врахування проблем і досвіду жінок та чоловіків як невід'ємних аспектів розробки, реалізації, моніторингу та оцінки політик та програм у всіх політичних, економічних та суспільних сферах, щоб жінки та чоловіки отримували рівні вигоди, а нерівність не зберігалася». При цьому було акцентовано увагу, що кінцевою метою гендерного мейнстрімінгу є досягнення гендерної рівності. Але він «не замінює потреби в цілеспрямованих, конкретних політиках та програмах для жінок, як і позитивного законодавства, а також не замінює собою груп чи координаторів з гендерних питань» [221].

Як вказують експерти з питань інтеграції гендерних підходів у сектор безпеки і оборони України, «знання суті та історії становлення понять «гендер», «гендерна рівність», «гендерна дискримінація», «гендерна інтеграція» дає змогу показати їх нерозривний зв'язок з прогресивними тенденціями сучасного розвитку людства, якісно новий рівень суспільного розвитку, який розпочинається зі зникненням біполярного світового порядку, що зумовлює потребу більш повного залучення до прийняття рішень ширшого кола суспільних груп» [53]. Дані поняття через актуальність проблематики аналізуються і визначаються не тільки в юриспруденції. Однак, зважаючи на об'єкт і предмет даного дослідження ми акцентуємо увагу саме на визначення поняття «гендер» в законодавчому полі.

І тут одразу доводиться констатувати, що не зважаючи на таку популярність використання, в тому числі і серед юристів, українське законодавство не включає визначення поняття «гендер». Натомість, ще у 2005 році було чітко визначено поняття «гендерна рівність». Зокрема, в ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» №2866-IV від 08.09.2005 чітко визначено, що термін «гендерна рівність» означає «рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства» [84].

Якщо проаналізувати дане визначення, то поняття гендерної рівності звужено до рівності жінок та чоловіків. Тим самим провести чітке розмежування між поняттями «стать» та «гендер» вкрай склад-

но. Також поза увагою залишаються інші нестандартні соціальні ролі, що охоплюються поняттям «гендеру».

Стверджувати, що поняття статі та гендеру не тотожні дозволяє аналіз норм вже згадуваної Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами або ж Стамбульської конвенції (англ. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence or Istanbul Convention) [41]. Цей документ було відкрито для підписання у 2011 році. У 2022 році документ підписано і ратифіковано Україною. Саме на цьому наголошували всі 11 років експерти, адже «новизна Конвенції полягає в тому, що вперше в міжнародному документі, який обов'язковий до виконання країнами, котрі його ратифікували, йдеться не лише про дискримінацію жінок, але й про домашнє насильство (яке хоча й стосується здебільшого жінок, але також зачіпає чоловіків і хлопців), про різні вияви насильства стосовно жінок (сексуальне насильство, зокрема звалтування, примусовий шлюб, примусовий аборт, примусова стерилізація, каліцтво жіночих статевих органів, злочини заради так званої «честі», переслідування, сексуальні домагання)» [135].

Урядова уповноважена з питань гендерної політики К. Левченко відзначає, що «Стамбульська конвенція Ради Європи була розроблена всіма державами-членами РЄ, в тому числі й Україною» [112]. Логічним запитанням є причини такого довгого періоду і нелогічної позиції підписання і подальшої нератифікації вказаного документу. Таких причин, одразу зазначимо, багато і вони різнопланові та стосуються різних сторін суспільного життя. Залежно від суб'єктів оцінки (державні органи, релігійні організації, журналісти тощо) причини супротиву ратифікації також відрізняються.

Узагальнення та широку інформаційну кампанію з метою подолання супротиву підписанню Стамбульської конвенції проведено громадською організацією Ла-Страда Україна у 2021 році. Її результатом стало видання «Що сказати тим, хто має сумніви в необхідності ратифікації Стамбульської конвенції? Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами – у питаннях та відповідях» [135]. Воно

включає не тільки аргументи щодо важливості ратифікації вказаної Конвенції, узагальнення проблем, які можуть бути вирішені за допомогою передбачених механізмів, але і чіткі відповіді на питання противників ратифікації. Автори видання підсумовують, що «навколо Стамбульської конвенції вже за певний час після її появи почали виникати різноманітні міфи, які перекручували її зміст і вводили в оману громадян у різних країнах, що зумовлювало супротив ратифікації Конвенції. Розвінчання таких міфів присвячено чимало публікацій, зокрема і у виданнях Ради Європи. Та попри це міфи й надалі обертаються соціальними мережами та вигулькують у засобах масової інформації. Посилаючись на згадані публікації та інші аналітичні матеріали, наводимо нижче найпоширеніші з міфів, а також аргументи, які допомагають викривати їх» [135, с. 10–28]. Як раз питання поняття «гендер» як відмінне від поняття «стать» є однією з причин, яку вказували як перепону для ратифікації конвенції.

Автори вищезгаданого видання описують проблему як міф 2 «Стамбульська конвенція веде до руйнування традиційної української родини. Несе загрози інституту сім'ї та традиційним для нашого народу сімейним цінностям, адже під прикриттям боротьби з домашнім насильством вона пропагує гендерну та ЛГБТ-ідеологію та зміну», міф 5 «Стамбульська конвенція вимагає легалізації одностатевих шлюбів і встановлює нові підходи до визначення гендерної ідентичності», між 6 «Поняття «гендер», яке використовується в Конвенції, не притаманне українському законодавству» [135, с. 29–30].

Наводячи контраргументи, автори, як нам видається, поза увагою залишають деякі значущі питання щодо понять гендер та стать [135, с. 29–33]. Виходячи з об'єкта та предмета даного дослідження, ми здійснимо юридичний аналіз норм вже ратифікованої Україною Стамбульської конвенції, щоб вже остаточно зрозуміти яким чином співвідносяться дані поняття.

Щодо дефініцій гендер та стать, то дійсно згідно норм Конвенції ці поняття не є синонімічними. Зокрема, у підп. с) ч. 1 ст. 1 Стамбульської конвенції сформовано поняття ««гендер», яке згідно норм вказаного нормативно-правового акту означає «соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає

належними для жінок та чоловіків» [41]. Однак, для відповіді на означене питання аналізу лише цього визначення не буде достатньо.

Лише комплексний аналіз даного визначення у сукупності з іншими положеннями Стамбульської конвенції дозволить сформувати повне уявлення про об'єм дефініції «гендер» та її співвідношення з поняттям «стать». Зокрема, у ч. 3 ст. 4 вказаної Конвенції проведено чітку різницю між поняттями «стать» та «гендер». А саме, при перерахуванні ознак, які не можуть стати на заваді життю заходів для захисту прав жертв, перелік починається наступними: «статі, гендеру, раси, кольору шкіри...». Тим самим, чітко визначено, що поняття *стать* не є тотожним поняттю *гендер*.

Щодо кількості гендерів, то на сьогодні все ще не має усталеної практики, як і одностайного доктринального чи законодавчого визначення об'єму поняття. Тим самим зрозуміло, що на відміну від двох статей (чоловічої та жіночої), гендерів більше ніж два. Але на цьому єдність підходів закінчується і починаються авторські трактування з виділенням таких гендерів як жінка (англ. – *female*), чоловік (англ. – *male*), особа, що змінила *стать* – *трансгендер* (англ. – *transgender*) [126], особа з ознаками, що не можуть бути чітко визначені як чоловічі або жіночі – *інтерсексуал* (англ. – *intersex*), особа, яка не визначилася зі своєю *статтю* (англ. – *non-conforming*), особа, яка не хоче казати свою *стать* (англ. – *personal*) [339] тощо.

Таке різноманіття поглядів ускладнює і розуміння поняття. Водночас, ратифікація Стамбульської конвенції в Україні повинна мати наслідком вироблення і прийняття одностайної позиції. Адже в число вимог Конвенції входить навчання з питань гендерної рівності та інших дотичних понять. Доречі, міф 11 противників ратифікації базувався на цьому: «Із ратифікацією Стамбульської конвенції відбудеться індоктринація дітей гендерною ідеологією, котра за своєю сутністю є деструктивною, морально та психічно травмуватиме життя дітей та підлітків. Тому ця Конвенція не може бути ратифікована в Україні [135]. З цього приводу доцільно вказати, що аналіз ст. 14 Стамбульської конвенції дійсно включає питання навчання «нестандартним гендерним ролям», а також впровадження гендерного компоненту у навчання.

Наразі в Україні така практика на загальнодержавному рівні наявна в системі вищої освіти, включаючи заклади системи військової освіти. А з прийняттям Конвенції необхідно буде враховувати вимоги ст. 14 щодо здійснення, де це доречно, необхідних кроків «для включення адаптованого до рівня розвитку учнів навчального матеріалу з таких питань, як рівність між жінками та чоловіками, нестереотипні гендерні ролі...» [41]. Це означає, що не тільки вища, але і інші рівні освіти в Україні повинні будуть зазнати змін в контексті формування гендерних знань і навичок учнів середніх шкіл, закладів професійної освіти тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азаренко Т. І. Становлення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України. *Розуміння маскулінності та гендерної рівності в секторі безпеки України та представлення результатів дослідження* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 берез. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та інші]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 234 с.
2. Анісімова Г. В. (2018). Актуальні проблеми законодавчого забезпечення екологічних інтересів у державній політиці України. *Теорія і практика правознавства*, 2(14), 1–27.
3. Базів Л. Свобода слова під час війни – українські реалії. Укрінформ. 3.05.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3703843-informacijnij-front-cinizm-rasistiv-i-vidpovid-ukraini.html>.
4. Балакир А. Українці платять більше податків у Польщі, ніж країна витрачає на біженців. *Ukrayina.pl*. 2022. URL: <https://ukrayina.pl/ukrayina/7,183830,29091034,1059-1082-1088-1072-1111-1085-1094-1110-1087-1083-1072-1090-1103-1090-1100.html>.
5. Баран М. Захист інформації у контексті забезпечення інформаційної безпеки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 150–155.
6. Безпека життєдіяльності та охорона праці : підручник : у 2 ч. / Я. О. Серіков та ін. ; Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова ; Краків : ЄАС, 2021. Ч. 1: Безпека життєдіяльності. 255 с.
7. Білоусов Є. М. Деякі проблемні питання щодо створення законодавства в сфері забезпечення економічної безпеки держави. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. 3 (1). 173–176.
8. Білоусов Є. Економічний суверенітет та економічна безпека держави (співвідношення та взаємозв'язок). *Юридичний вісник*. 2014. (5). 37–40.
9. Білоусов Є. М. Загрози економічній безпеці регіонів держави та проблеми їх класифікації. *Право та інноваційне суспільство*. 2017. (2), 7–13.
10. Білоусов Є. М. Місце України в системі забезпечення міжнародної економічної безпеки. *Право та інновації*. 2016. № 3(15). С. 9–15.

11. Боднар І. Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Механізм регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 68–75.
12. Бушман І. О. Ціннісні орієнтири сучасного суспільства. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 102. С. 201–205.
13. Васильчишин О. Б. Фінансова безпека банківської системи України в умовах загрозованих тенденцій виведення капіталу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені Ві Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2018. 29 (68). № 1. 73–83.
14. Васильчишин О. Б. Фінансова безпека банківської системи України: філософські детермінанти : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 358 с.
15. Вікторія Арнаутова: «Я сподіваюсь, що на генеральських посадах у нашому війську будуть і жінки» <https://armyinform.com.ua/2021/05/06/viktoriya-arnautova-ya-spodivayus-shho-na-generalskyh-posadah-u-nashomu-viysku-budut-i-zhinky/>.
16. Волошина Н. М. Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства: автореф. дис. канд. філос. наук. Київ, 2010. 22 с.
17. Гаврильців М. Т. Конституційно-правові основи забезпечення національної екологічної безпеки в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. № 1 (1). С. 100–103.
18. Галущенко Г. Україна, Молдова та Румунія співпрацюватимуть для посилення енергетичної безпеки регіону. Урядовий портал. 15 вересня 2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-moldova-ta-rumuniia-spivpratsiuvatymut-dlia-posylennia-enerhetychnoi-bezpeky-rehionu-herman-halushchenko>.
19. Гвоздьова О. Експорт з України під час війни: як змінилась структура поставань української продукції за кордон. *Економічна правда*. 24 жовтня 2022 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/24/692959/>.
20. Гойчук О. І. Продовольча безпека. Житомир: Полісся, 2004. 347 с.
21. Голюкова К. П. Продовольча безпека держави: сутність, структура та особливості її забезпечення. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*, 2012. Вип. 22, ч. II С. 408–412.

22. Гуз А. М., Ткачук Т. Ю., Ткачук Н. І. Досвід України у формуванні національних надбань в інформаційній сфері. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 129–133.
23. Дашковська Н. К. Правова природа та сутність екологічної держави: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2022. Вип. 59.
24. Директива Європейського Парламенту та Ради 2009/73/ЄС від 13 липня 2009 року про спільні правила внутрішнього ринку природного газу та про скасування Директиви 2003/55/ЄС. URL: https://insat.org.ua/files/nav/law/3/dir_2009_73_uk.pdf.
25. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
26. Дрок Л. В. Комплектування офіцерським складом Збройних Сил України (1991–2016 рр.): історико-статистичний аналіз. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дис. ... канд. істор. наук : 20.02.22 – військова історія. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. Київ, 2021. 259 с.
27. Екологічний аспект реінтеграції окупованих районів Донецької та Луганської областей. URL: <https://www.dsns.gov.ua/ua/Ostanninovini/82389>.
28. Економічний суверенітет України: монографія /А. А. Мазаракі, Т. М. Мельник, В. В. Юхименко, В. М. Костюченко та ін. ; за заг. ред. А. А. Мазаракі та Т. М. Мельник. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 700 с.
29. Енергетична безпека України: методологія системного аналізу та стратегічного планування : аналіт. доп. / за заг. ред. О. М. Суходолі. Київ : НІСД, 2020. 178 с.
30. Сфремова К. В. Детермінанти впливу на економічний суверенітет у воєнний та повоєнний період. *Право та інновації*. 2022. № 4 (40). [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-4\(40\)](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-4(40)) – 1.
31. Жарикова А. До 10-го пакету санкцій ЄС проти Росії ввійдуть чотири банки, зокрема, Альфа-банк – Politico. *Економічна правда*. 13 лютого 2023 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/02/13/696983/>.

32. Жарикова А. МВФ підтримав мораторій на виплату Україною держборгу до 2027 року: коли проведуть реструктуризацію. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/12/13/707643/>.
33. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
34. Захаренко К. В. Інституційний вимір інформаційної безпеки України: трансформаційні виклики, глобальні контексти, стратегічні орієнтири: автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Львів, 2021. 37 с.
35. Золотар О. О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 446 с.
36. Івченко Ю. В. Державний патріотизм як системоутворююча цінність у формуванні української національної ідеї. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №2. С. 174–177.
37. Калиновський Ю. Ю. Аксіогенеза особистості у інформаційному суспільстві. *Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві*: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 26–27 березня 2021 р. / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків: Друкарня Мадрид, 2021. С. 125–127.
38. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Свобода слова як цінність демократичного державотворення: безпековий формат. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків: Право, 2020. №3 (46). С. 44–56.
39. Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів/ URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/09/17/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshilas-u-15-raziv/>.
40. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.
41. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: <https://rm.coe.int/1680462546>.
42. Конституція України. Закон від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* від 23.07.1996, №30.
43. Копанчук В. О. Інформаційна безпека як складова національної безпеки України: сучасні виклики та механізми протидії негативним

- інформаційно-психологічним впливам. *Вісник НУЦЗ України. Серія: Державне управління*. 2016. С. 1–10.
44. Кострубіцька А. В. Свобода слова та окремі аспекти державного регулювання діяльності засобів масової інформації під час війни. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. Т. 33 (72). №3. С. 93–97.
 45. Крестовська Н. М., Проць О. Є. Держава, дружня до довкілля, як противага екологічним ризикам сучасності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 21–26. <https://doi.org/10.36695/22195521.1.2020.02>.
 46. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001. №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
 47. Кучер В. О. Забезпечення екологічної безпеки на території окупованого Донбасу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №9. С. 115–118.
 48. Личенко І. О. Проблеми екологічної безпеки тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та організаційно-правові засади їхнього вирішення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. №845. С. 279–284.
 49. Лір В. Енергетична політика сталого розвитку як вектор інтеграції Україна-ЄС. *Науковий вісник [Одеського національного економічного університету]*. 2016. №4. С. 156–178.
 50. Манжул І. Забезпечення енергетичної безпеки ЄС. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. Vol. 17, issue 1/1. P. 96–101.
 51. Машненко, К. Концепт екологічна держава в контексті сучасного державотворення. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. (2). 21–28.
 52. Меморандум про економічну та фінансову політику. URL: https://mof.gov.ua/uk/memorandum_of_economic_and_financial_policies_by_the_authorities_of_ukraine-435.
 53. Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України. 2021. URL: https://nuou.org.ua/assets/documents/method_recomendations_gender_integration.pdf.
 54. Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги сім'ям з дітьми, дітям, які перебувають/перебували у зоні збройного конфлікту. URL: <https://dszn-zoda.gov.ua/node/495>.

55. Мороз Г. В. Взаємодія публічних і приватних інтересів в екологічному праві України : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. 353 с.
56. Мороз Г. В. Інституціоналізація інтересів у контексті забезпечення екологічної функції держави. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 270–273. DOI: 10.36695/2219–5521.1.2020.54.
57. Мороз Б., Молотков О., Ульяновська Ю. Методи визначення цінності інформації для організації її захисту. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2001. Вип. 2. С. 46–53.
58. Муравйова С. В. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. *Проблеми законності*. 2022. № 159. С. 129–159. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268292>.
59. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади: монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків: Право, 2021. 776 с.
60. Національний план дій з виконання резолюції ради безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року / з урахуванням змін відповідно Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 вересня 2018 року № 637-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/proryadzhennya-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-24-lyutogo-2016-r-113>.
61. Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544–2020-%D1%80#Text>.
62. Наша робота над досягненням Цілей сталого розвитку в Україні. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs>.
63. Непроста доля Збройних сил України: історія становлення URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2018/12/06/neprosta-dolya-zbrojnih-sil-ukraini-istoriya-stanovlennya/>.
64. Новіков Є. Ю. Сутнісний зміст поняття «продовольча безпека». *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Сер.: Економічні науки*. 2012. № 2. С. 47–50.
65. Ольховська А.-М. А., Білоусов Є. М. Нормативно-правове забезпечення продовольчої безпеки в умовах правового режиму воєнного

- стану (постановка проблеми). *Право та інновації*. 2022. №. 2 (38). С. 27–34.
66. Основи демократії: навч. посіб. / авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта». Київ: Вид-во «Ай-Бі», 2002. 684 с.
67. Оцінка гендерного впливу на сектор безпеки та оборони України 2017 року. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/gender/Ocinka%20genderного%20vpluvу.pdf>.
68. Павлова О. В. (2015). Екологічна держава як вимога сьогодення в контексті сталого розвитку в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. 5 (2): 77–81.
69. Панченко О. А. Інформаційна безпека в контексті викликів і загроз національній безпеці. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 2 (45). С. 57–63.
70. Парфенюк І. Г. Трансформація культурних цінностей в епоху інформаційних війн. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019. № 1. С. 181–185.
71. Перезовова І. В., Гринів П. М., Дубовицький І. С., Храбатин А. В., Ластовець О. І. Вплив російського вторгнення в Україну на енергетичну безпеку ЄС. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 34. Р. 19–29.
72. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html>.
73. Під час війни зберігається свобода слова в Україні, але єдиний мажорант треба припинити – опитування журналістів. Центр прав людини ZMINA. 03 травня 2023. URL: <https://zmina.ua/event/15127/>.
74. «План Маршалла» для України: хибні історичні аналогії та реальні потреби України. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/plan-marshalla-dlya-ukrayiny-khybni-istorychni-analohiyi-ta-realni-potreby>.

75. Потапчук Г. В. Екологічний конституціоналізм: теоретико-нормативні підходи до розуміння та становлення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. №2. С. 116–130.
76. Потапчук Г. Екологічний конституціоналізм: до питання про методологію визначення та дослідження. *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. 128: 137–143.
77. Правове та законодавче забезпечення економічної безпеки України: монографія / А. П. Гетьман, Є. М. Білоусов, Г. В. Анісімова та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, Є. М. Білоусова, Г. В. Анісімової. Харків : Право, 2017. 336 с.
78. Правовий аналіз наслідків ухилення від мобілізації та призову на військову службу <https://dnipr.kyivcity.gov.ua/files/2015/2/5/voenii.pdf>.
79. Призначено першу жінку-командувача у Збройних Силах України. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2021/07/30/priznachenno-pershu-zhinku-komanduvacha-u-zbrojnih-silah-ukraini-andrij-taran/>.
80. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року №64. URL.: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
81. Про військовий обов'язок та військову службу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-20>.
82. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях: Закон України №2523-VIII від 06.09.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>.
83. Про делегацію Уряду України для участі у багатосторонніх переговорах з підготовки та узгодження проекту Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 липня 2022 р. № 626-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/626-2022-p#n13>.
84. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України № 2866-IV від 08.09.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
85. Про засади зовнішньої і внутрішньої політики: Закон України від 01.07.2010 №2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.

86. Про затвердження змін до Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, Переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками, Переліку військово-облікових спеціальностей, за якими може бути присвоєно первинне військове звання молодшого лейтенанта запасу: Наказ Міністерства оборони України №43 від 23.01.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0226-17#Text>.
87. Про затвердження змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: Наказ Міністерства оборони України №292 від 03.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-16#Text>.
88. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 69. Ст. 2257.
89. Про затвердження переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовці. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1507-18#Text>.
90. Про Кодекс честі офіцера Збройних Сил України: Наказ Міністра оборони України від 31.12.1999 року № 412. URL: https://mil.univ.kiev.ua/files/162_833985919.doc.
91. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
92. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII . *Відомості Верховної Ради*. 1991. №41. – Ст. 546.
93. Про продовольчу безпеку України : Закон України від 22.11.2011 р. №4227-VI . URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF6GI01G?an=168>.
94. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.
95. Про Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента Укра-

- їни від 20 серпня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#n2>.
96. Про соціально-правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 15, ст.190). Див. за посиланням. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.
 97. Про Стратегію національної безпеки України: Рішення РНБО України, затверджене Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.
 98. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>.
 99. Регламент (ЄС) № 715/2009 Європейського Парламенту та Ради. URL: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/publish/article?art_id=245023161&cat_id=162176.
 100. Резолюція 1325 (2000): Рада Безпеки ООН (4213 засідання), 31 жовтня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_669#Text.
 101. Розуміння маскулінності та гендерної рівності в секторі безпеки України та представлення результатів дослідження : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 берез. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та інші]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 234 с.
 102. Росія блокує вхід у порт «Південний» попри поновлення «зернової ініціативи». URL: <https://suspilne.media/482611-rosia-blokue-vhid-u-port-pivdennij-popri-ponovlenna-zernovoi-iniciativi/>.
 103. Салліван А., Ржеутська Л. Як війна вплинула на економіку України. 2022. URL: <https://www.dw.com/uk/ak-vijna-vplinula-na-ekonomiku-ukraini/a-63093916>.
 104. Свавілья та затримання, катування та жорстоке поводження в контексті збройного конфлікту на сході України. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UkraineArbDetTorture_UA.pdf.
 105. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, в Україні 14 березня 2014 р. – 31 січня 2017 р. : доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини(УВКПЛ) за період з 14 березня 2014 р.

- по 31 січня 2017 р. URL: https://ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportCRSV_UA.pdf.
106. Силадій І. Основні фактори формування демократичних цінностей студентської молоді. *Вища освіта України*. 2017. № 3. С. 76–83.
107. Ситник Г. П. Концептуалізація «інформаційної безпеки» у контексті властивостей інформації як специфічної субстанції. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 3. С. 1–6.
108. Скільки жінок-військовослужбовців служать у Збройних Силах України – нові дані Кадрового центру. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/12/04/skilky-zhinok-vijskovosluzhbovciv-sluzhat-u-zbrojnyh-sylah-ukrayiny-novi-dani-kadrovogo-czentru/>.
109. Станіславенко Л. А. Автентичні цінності українців у контексті захисту національних інтересів держави-нації. *Політичне життя*. 2019. № 3. С. 87–94.
110. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. Відомості Верховної Ради України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14>.
111. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.
112. «Стоп насильство»: Левченко про урядову програму протидії домашньому насильству та Стамбульську конвенцію URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=95263>.
113. Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text>.
114. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.]; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2018. 350 с.
115. Суходоля О. М. Проблеми визначення сфери регулювання енергетичної безпеки. *Стратегічні пріоритети*. 2019. № 1. С. 5–17.
116. Трагнюк О. Я., Яковюк І. В. Деякі питання виконання Україною зобов'язань за угодою про асоціацію з ЄС у сфері запобігання змінам клімату. *Актуальні проблеми імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС* (до тридцятиріччя Української асоціації міжнародного права, до двадцятиріччя кафедри європейського права факультету міжнародних відносин Львівського національного уні-

- верситету імені Івана Франка) / монографія [І. Брацук, С. Бурак, О. Головка-Гавришева та ін.] ; за ред. проф. М. Микієвичаяу Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 164–178.
117. У війську нині 78 жінок – командири взводів, 6 – командують ротами. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferibezpeki/u-vijsku-nini-78-zhinok-%E2%80%933-komandiri-vzvodiv-6-%E2%80%933-komanduyut-rotami.html>.
118. У нашому війську служить понад 31 тисяча жінок. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/04/v-nashomu-vijsku-sluzhyt-ponad-31-tysyacha-zhinok/>
119. Трагнюк О. Я., Яковюк І. В. Продовольчий суверенітет, безпека та автономія. *Інноваційні тенденції сьогодення в сфері природничих, гуманітарних та точних наук*: матеріали III Міжнародної наукової конференції, м. Рівне, 29 вересня, 2023 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. С. 79–81.
120. Туниця Ю. Екологічна Конституція Землі: сутність і концептуальні засади. *Вісник НАН України*. 2005. № 11. С. 32–42.
121. Турчак А. В. Основні складові інформаційної безпеки держави. *Аспекти публічного управління*. 2019. Том 7. № 5. С. 44–56.
122. Турчин Я., Івасечко О. Енергетична безпека ЄС та балтійських країн за умов полігібресії зовнішньої політики Російської Федерації. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. *Політичні науки*. 2020. Вип. 6. № 1. С. 1–6. URL: <https://doi.org/10.23939/shv2020.01.001>.
123. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/conv#n2176.
124. Україна 2022: як не втратити свій шанс стати сильною державою. URL: <https://drive.google.com/file/d/1bVEYJ4Zgj3f8XPnh1C2h99TvflOh2snh/view>.
125. Українське зерно в ЄС: Зеленський і фон дер Ляен анонсували координаційну платформу. URL: <https://suspilne.media/470831-ukrainske-zerno-v-es-zelenskij-i-fon-der-laen-anonsuvali-koordinacijnu-platformu/>.

126. Уотсон К. Гендерні питання в секторі безпеки: Збірник інформаційно-методичних матеріалів Центру ДКЗС, ОБСЄ/БДПЛ, ООН Жінки. 2020. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/468957>.
127. Федорова І. І. Інформаційна ера: глобальні трансформації культурного простору. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2015. Вип. 2. С. 98–104.
128. Хапатнюковський М. М. Економічний суверенітет України в умовах глобальних дисбалансів : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 250 с.
129. Харун О. А., Рожок Т. В. Національні інтереси в забезпеченні національної безпеки України. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 13. С. 135–138.
130. Хилько М. І. Екологічна безпека як фундаментальна складова національної безпеки. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*, 2021. №6. С. 69–75. DOI: 10.31558/2617–0248.2021.6.11.
131. Чисельність Збройних Сил України у 1993–2015 рр. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2015/03/1993–2015.html>.
132. Чому військовослужбовці звільняються з армії: публічна версія. URL: <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf>.
133. Шевченко О. А. Енергетична безпека як невід’ємний елемент забезпечення економічної безпеки держави в стратегіях Національної безпеки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 67. С. 163–168. <https://doi.org/10.24144/2307–3322.2021.67.32>.
134. Шемшученко Ю. Екологічна конституція Землі: від ідеї до практичного втілення. *Вісник НАН України*. 2007. №9. С. 3–7.
135. Що сказати тим, хто має сумніви в необхідності ратифікації Стамбульської конвенції? Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами – у питаннях та відповідях. URL: <https://la-strada.org.ua/download/shho-skazaty-tym-hto-maye-sumnivy-v-neobhidnosti-ratyfikatsiyi-stambulskoyi-konventsiyi>.
136. Як підсилити інформаційну безпеку в Інтернеті під час конфлікту. Загальна редакція: В. Мороз. 2017. Київ: Видавництво «К. І. С.». 44 с.
137. Яковюк І., Анісімова Г., & Трагнюк О. Європеїзація екологічного права держав-членів Європейського Союзу. Проблеми законності.

- (2022). № 158. С.82–109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263248>.
138. Яковюк І. В., Білоусов Є. М. Національна безпека України в умовах нових викликів європейській та євроатлантичній солідарності : монографія. Харків : «ФО-П Рубан В. В.», 2022. 148 с.
139. Яковюк І. В., Єфремова К. В., Новіков Є. А. Економічна безпека і роль колективного Заходу у поствоєнному відновленні України. *Право та інновації*. 2022. № 2 (38). С. 19–26. DOI: 10.37772/2518-1718-2022-2(38) – 2.
140. Яковюк І. В. Історичні передумови і основні етапи європейської інтеграції. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4. С. 82–92.
141. Яковюк І. В., Купрійова О. О. «Екологічний» конституціоналізм як правова основа політики національної безпеки в ХХІ сторіччі. *Актуальні питання становлення та розвитку сучасного конституціоналізму в Україні (до 26-ї річниці Конституції України)*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 23 червня 2022 р. / Ред. кол. М. В. Корнієнко, Є. О. Львова, М. М. Юрченко. Одеса, ОДУВС, 2022. С. 46–49.
142. Яковюк І. В. Соціальна і правова держава: співвідношення понять. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : збірник наукових праць*. Харків : Право, 2001. № 1. С. 99–105.
143. Яковюк І. В., Трагнюк О. Я. Екологічний вимір сталого розвитку України в умовах європейської інтеграції [Електронне видання]. Харків. : НДІ держ. будів. та місц. самовряд., 2023. 46 с. (Серія «Наукові доповіді», вип. 28).
144. Яковюк І. В., Трагнюк О. Я. Конституційно-правові основи політики екологічної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 272–276. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/62>.
145. Яковюк І. В., Туренко А. Ю. Економічна безпека України як передумова забезпечення її суверенітету. *Проблеми законності*. 2021. № 154. С. 8–36. DOI: 10.21564/2414-990X.154.238747.
146. Яковюк І. В., Туренко А. Ю. Конфіскація російських активів для відновлення України: правові проблеми реалізації. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 161. С. 6–29. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.161.277365>.

147. Яковюк І. В., Ципишук К. В. Енергетична безпека Європейського Союзу та її значення для України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 627–629. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/163>.
148. Ярошук В. Г. (2010). Конституційно-правові аспекти екологічної безпеки. *Часопис Київського університету права*. №4. С. 267–270.
149. Anisimova G. V. et al. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення екологічних інтересів у державній політиці України. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Т. 2. №. 14. Р. 1–27.
150. Basic A. (2008). Constitutional Basics and the Problem of Environmental Protection in Croatian and European Law. *Zb. Radova*, 45, 727.
151. Betliy, O. Unpacking Ukraine’s New IMF Program. URL: <https://carnegieendowment.org/2023/05/05/unpacking-ukraine-s-new-imf-program-pub-89691>.
152. Bhattarai M., Hammig M. (2001). Institutions and the Environmental Kuznets Curve for deforestation: A cross-country analysis for Latin America, Africa, and Asia. *World Development*. 29, 995–1010.
153. Bilousov, Y., Yakoviyk, I., Kosinova, D., Asirian, S., & Zhukov, I. (2023). Foreign state immunity in the context of Russia’s full-scale aggression against Ukraine. *Amazonia Investiga*, Vol. 12, Issue 67. P. 283–292. <https://doi.org/10.34069/AI/2023.67.07.25>.
154. Bilousov, Y., Yakoviyk, I., Yefremova, K., Novikov, E., & Zhukov, I. (2023). Mechanisms of strengthening the economic sovereignty of the state in the context of military operations: Mecanismos de fortalecimiento de la soberanía económica del Estado en el contexto de operaciones militares. *Cuestiones Políticas*, 41(78), 400–416. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4178.28>.
155. Björk T. (1996). The emergence of popular participation in world politics: United Nations Conference on Human Environment 1972. Department of Political Science University of Stockholm Seminar Teacher & Advisor: Kristina Riegert Seminar Assistant: Lisbeth Aggestam. 36 p. URL: <http://www.folkrorelser.org/johannesburg/stockholm72.pdf>.
156. Boyd D. R. Paper №4: The Status of Constitutional Protection for the Environment in Other Nations. URL: <https://davidsuzuki.org/wp-content/uploads/2013/11/status-constitutional-protection-environment-other-nations.pdf>.

157. Britain calls for «Marshall Plan for Ukraine». URL: <https://www.archyworldys.com/britain-calls-for-marshall-plan-for-ukraine/>.
158. Bruno De Sousa. Europe's Green Deal: a dream or a goal? *Eyes of Europe*. 2022. URL: <https://www.eyes-on-europe.eu/europes-green-deal-a-dream-or-a-goal/>.
159. Bytyak Y., Yakovyuk I., Tragniuk O., Komarova T., & Shestopal S. (2017). The State Sovereignty and Sovereign Rights: the Correlation Problem. *Man in India*. Vol. 97 No. 23. P. 577–588.
160. Caballero – Anthony, M. (2016). An Introduction to Non-Traditional Security: A Transnational Approach. London: SAGE Publications.
161. Castiglione C., Infante D., & Smirnova J. (2012). Rule of law and the environmental Kuznets curve: evidence for carbon emissions. *International Journal of Sustainable Economy*, 4(3), 254–269.
162. CEB welcomes contributions to bolster Ukraine response and socially inclusive climate action. URL: <https://coebank.org/en/news-and-publications/news/ceb-welcomes-contributions-bolster-ukraine-response-and-socially-inclusive-climate-action/>.
163. Cherp A., Jewell J. (2014). The concept of energy security: Beyond the four As. *Energy Policy*. Vol. 75. P. 415–421. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.09.005>.
164. Christoff P. (2005). Out of chaos, a shining star? toward a typology of green states. In: J. Barry and R. Eckersley, ed. *The state and the global ecological crisis*. Cambridge, Mass: MIT Press, Pp. 25–52.
165. Clarisse Musanabaganwa C., Wani A., Donglasan J., Fatumo S., Jansen S., Mutabaruka J., Rutembesa E., Uwineza A., Hermans E., Roozendaal B., Wildman D., Mutesa L., Uddin M. (2022). Leukocyte methylomic imprints of exposure to the genocide against the Tutsi in Rwanda: a pilot epigenome-wide analysis. *Epigenomics*. № 1. P. 11–25. <https://doi.org/10.2217/epi-2021-0310>.
166. C–M(2010)00016, NATO Code of Conduct, Appendix 1 to Annex 1. As per the NATO/EAPC Action Plan (Para 16.3) and the Military Guidelines on the Prevention of, and Response to, Conflict-Related Sexual and Gender-Based Violence (Para 17.b) 'NATO will develop and establish appropriate Codes of Conduct and mechanisms.
167. Collins L. (2023). *The Ecological Constitution: Reframing Environmental Law*. Routledge. 140 p.

168. Commission tables proposal for €1.2 billion emergency macro-financial assistance package for Ukraine, as announced by President von der Leyen. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/it/ip_22_674.
169. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. REPowerEU Plan. COM(2022) 230 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2022%3A230%3AFIN>.
170. Concetta C., Infante D., Smirnova J. (2014). Is There Any Evidence on the Existence of an Environmental Taxation Kuznets Curve? The Case of European Countries under Their Rule of Law Enforcement. *Sustainability*. 6(10): 7242–7262.
171. Conflict-related sexual violence Report of the Secretary-General: Security Council Report. S/2021/312. URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_2021_312.pdf
172. Conley, H. A. A Modern Marshall Plan for Ukraine. Seven Lessons from History to Deliver Hope. 21 p. URL: <https://www.gmfus.org/sites/default/files/2022-10/A%20Modern%20Marshall%20Plan%20for%20Ukraine.pdf>.
173. Cook, R. E., Haseltine, W., & Galston, A. W. (1970). What have we done to Vietnam? *New Republic* (Washington) 162(2): 18–21.
174. Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo Convention) of February 25, 1991. URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/legaltexts/Espoo_Convention_authentic_ENG.pdf.
175. Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques (ENMOD). URL: <https://disarmament.unoda.org/enmod/>.
176. Criminal Code of Socialist Republic of Vietnam No. 100/2015/QH13 of November 27, 2015. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/446021>.
177. Debt service suspension for Ukraine extended until 2027. URL: <https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/EN/Standardartikel/Topics/Europe/War-in-Ukraine/debt-service-suspension-for-ukraine.html>.
178. Declaration of the World Summit on Food Security. (WSFS 2009/2). URL: <https://reliefweb.int/report/world/declaration-world-summit-food-security-wsfs-20092>.

179. Dolata P. The End of the Energy Security Paradigm under Obama – Trump and Energy Security: Revival of an Old Concept? *Journal of Military and Strategic Studies*. 2017. No. 3. 92–106.
180. Donor platform to help rebuild Ukraine, 24 October 2022. URL: <https://www.g7germany.de/g7-en/news/g7-articles/ukraine-recovery-conference-2129426>.
181. Eckersley R. (2004). *The Green State: rethinking democracy and sovereignty*. London: MIT Press.
182. Ecocide in Indochina. *New York Times*, 26 February 1970.
183. EIB-Chef: Wiederaufbau der Ukraine wird unvorstellbare Summen erfordern. URL: <https://www.euractiv.de/section/finanzen-und-wirtschaft/news/eib-chef-wiederaufbau-der-ukraine-wird-unvorstellbare-summen-erfordern/>.
184. Energy Union. New impetus for coordination and integration of energy policies in the EU. Tracking European Commission priority initiatives in 2015 – Number 1. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/551310/EPRS_BRI\(2015\)551310_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/551310/EPRS_BRI(2015)551310_EN.pdf).
185. Environmental Rule of Law: First Global Report. 2019. URL: <https://www.unep.org/resources/assessment/environmental-rule-law-first-global-report>.
186. Erklärung der G7-Finanzministerinnen und Notenbankgouverneurinnen zu Russlands Angriffskrieg gegen die Ukraine. Washington, D. C., 20. April 2022. URL: https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Downloads/Internationales-Finanzmarkt/G7/2022-04-20-g7-erklaerung-ukraine-de.pdf?__blob=publicationFile&v=8.
187. Erklärung der G7 zur Unterstützung der Ukraine Elmau, 27. Juni 2022. URL: <https://www.g7germany.de/resource/blob/974430/2057448/47711fa2c000090f5de017e21df2d9e5/2022-06-27-g7-erklaerung-ukraine-deutsch-data.pdf?download=1>.
188. Euronews. EU agrees deal with Azerbaijan to double gas exports by 2027. URL: <https://www.euronews.com/my-europe/2022/07/18/von-der-leyen-heads-to-azerbaijan-to-secure-new-gas-import-deal>.
189. European Commission. Autumn 2022 Economic Forecast. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-forecast-and-surveys/economic-forecasts/autumn-2022-economic-forecast-eu-economy-turning-point_en.

190. European Commission. Statement by President von der Leyen on energy. 07.09.2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_22_5389.
191. European Council & Council of the European Union. Council adopts €18 billion assistance to Ukraine. 2022. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/12/10/council-adopts-18-billion-assistance-to-ukraine/?utm_source=dsms-auto&utm_medium=email&utm_campaign=Council+adopts+%u20ac18+billion+assistance+to+Ukraine.
192. European Council. How the Russian invasion of Ukraine has further aggravated the global food crisis. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/how-the-russian-invasion-of-ukraine-has-further-aggravated-the-global-food-crisis/>.
193. European Parliament. Taxonomy: MEPs do not object to inclusion of gas and nuclear activities. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220701IPR34365/taxonomy-meps-do-not-object-to-inclusion-of-gas-and-nuclear-activities>.
194. Eurostat. Annual consumption of natural gas by services. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TEN00128/default/table?lang=en&category=nrg.nrg_quant.nrg_quanta.nrg_bal.
195. Eurostat. Electricity production, consumption and market overview. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Electricity_production,_consumption_and_market_overview.
196. Eurostat. EU27 trade by product group. Petroleum. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EXT_ST_EU27_2020SITC_custom_4949972/default/table?lang=en.
197. Eurostat. From where do we import energy? URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2c.html>.
198. Eurostat. Imports of natural gas 2021. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy_trade/entrade.html?geo=PL&year=2021&language=EN&trade=imp&siac=G3000&filter=top5&fuel=gas&unit=TJ_GCV&defaultUnit=TJ_GCV&detail=1&chart=pie.
199. Eurostat. Natural gas dependency of countries from the country of origin (Russia) URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/NRG_IND_IDOGAS/default/table?lang=en&category=nrg.nrg_quant.nrg_quanta.nrg_ind.nrg_ind_.

200. Eurostat. Oil dependency of countries from the country of origin (Russia) URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/NRG_IND_IDOOIL/default/?lang=en&category=nrg.nrg_quant.nrg_quanta.nrg_ind.nrg_ind_.
201. 201. EU Resolution for Food Supply. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220321IPR25913/more-eu-action-needed-for-secure-food-supply>.
202. EU solidarity with Ukraine. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-ukraine-invasion/eu-solidarity-ukraine/>.
203. EU takes steps to suspend all duties on imports from Ukraine. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_2671.
204. EU to develop Ukraine Solidarity Trust Fund to accumulate funds for rebuilding country after war. URL: <https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/eu-to-develop-ukraine-solidarity-trust-fund-to-accumulate-funds-for-rebuilding-country-after-war/>.
205. Extinction Rebellion, «Extinction Rebellion Occupation of The International Criminal Court,» April 16, 2019, URL: <https://extinctionrebellion.nl/en/extinction-rebellion-occupation-of-the-international-criminal-court/#:~:text=This%20afternoon%2C%20April%2016th%2C%2025,ecocide%20as%20an%20international%20crime>.
206. Facts and figures on the EU economy. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/key-facts-and-figures/economy_en.
207. Facts on trade with Russia. Press release N 010 of 24 February 2022. URL: https://www.destatis.de/EN/Press/2022/02/PE22_N010_51.html.
208. Falk, R. A. (1973). Environmental Warfare and Ecocide – Facts, Appraisal and Proposals. *Revue Belge de Droit International*. 9(1).
209. Fifth Programme for the Development and Periodic Review of Environmental Law (Montevideo Programme V): delivering for people and the planet First global meeting of national focal points. 2021.
210. Final Declaration of the World Forum on Food Sovereignty, Havana, Cuba, September 7, 2001. URL: https://www.iatp.org/sites/default/files/Final_Declaration_of_the_World_Forum_on_Food_S.htm.
211. Floyd, R., Croft, S. (2011). European non-traditional security theory: from theory to practice. *Geopolitics, History, and International Relations*. Vol. 3(2), Pp. 152–179.

212. Floyd, R. Security and the environment: Securitisation theory and US environmental security policy. Cambridge University Press, 2010.
213. Food Security Challenges in Europe in the Context of the Prolonged Russian – Ukrainian Conflict. M. F. Rabbi, T. Hassen, Hamid El Bilali URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/15/6/4745>.
214. Franck, H. G. (1973). II. Environmental Warfare. *Bulletin of Peace Proposals*, 4(1), 33–44. <https://doi.org/10.1177/096701067300400102>.
215. Fried, J. H. E. (1972). War by Ecocide. In: Thee, Marek (ed.). *Bulletin of Peace Proposals*. 1973, Vol. I. Universitetsforlaget, Oslo, Bergen, Tromsø.
216. G7 Finance Ministers and Central Bank Governors' Statement on Russia's war of aggression against Ukraine. Washington D. C., 20 April 2022. URL: https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Downloads/Internationales-Finanzmarkt/G7/2022-04-20-g7-erklaerung-ukraine.pdf?__blob=publicationFile&v=9.
217. Garver G. (2013). The rule of ecological law: The legal complement to de-growth economics. *Sustainability*. Basel. 5(1). P. 316–337.
218. Gassner A., Harris D., Mausch K., Terheggen A., Lopes C., Finlayson R., & Dobie P. (2019). Poverty eradication and food security through agriculture in Africa: Rethinking objectives and entry points. *Outlook on Agriculture*. Vol. 48. №4. P.309–315.
219. Gaydamaka V. (2021). Environmental, welfare state: conceptualization problems. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. ReOS. №5. P. 4–12.
220. Gökgöz F., & Güvercin M. T. (2018). Energy security and renewable energy efficiency in EU. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. Vol. 96. P. 226–239.
221. Gender Mainstreaming: A Global Strategy for Achieving Gender Equality & the Empowerment of women and girls. 2020. URL: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-mainstreaming-Strategy-for-achieving-gender-equality-and-empowerment-of-women-girls-en.pdf>.
222. Gender Mainstreaming. URL: <https://www.unwomen.org/en/how-we-work/un-system-coordination/gender-mainstreaming>.
223. Germany contributes €2 million to the CEB's Ukraine Solidarity Fund in support of reconstruction efforts. URL: <https://reliefweb.int/report/>

- ukraine/germany-contributes-eu2-million-cebs-ukraine-solidarity-fund-support-reconstruction-efforts.
224. Gonçalves M. C., da Silva F. R., Cantelli D., dos Santos M. R., Aguiar P. V., Pereira E. S., & Hanazaki, N. (2022). Traditional Agriculture and Food Sovereignty: Quilombola Knowledge and Management of Food Crops. *Journal of Ethnobiology*. Vol. 42. №2. P. 241–260.
 225. Gough I. (2016). Welfare states and environmental states: a comparative analysis, *Environmental Politics*, Vol. 25. № 1, Pp. 24–47.
 226. Hakes J. A Declaration of Energy Independence: How Freedom from Foreign Oil Can Improve National Security, Our Economy, and the Environment. Wiley, 2015. 260 p.
 227. Hameiri, S., & Jones, L. (2013). The Politics and Governance of Non-Traditional Security. *International Studies Quarterly*, 57(3), 462–473.
 228. Harvest of death : chemical warfare in Vietnam and Cambodia / J. B. Neilands ... [et al.] ; with a foreword by G. Myrdal. New York : Free Press, 1972. xvi, 304 p.
 229. Hayward. T. (2005). Constitutional Environmental Rights. Oxford University Press.
 230. H. R. 7081 (RH) – Ukraine Comprehensive Debt Payment Relief Act of 2022. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS-117hr7081rh/pdf/BILLS-117hr7081rh.pdf>.
 231. Huhta K. (2021). The scope of state sovereignty under article 194(2) TFEU and the evolution of EU competences in the Energy sector. *International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 70, issue 4. P. 991–1010. <https://doi.org/10.1017/S0020589321000269>.
 232. Independent Expert Panel for the Legal Definition of Ecocide. Commentary and core text June 2021. URL: <https://static1.squarespace.com/static/5ca2608ab914493c64ef1f6d/t/60d1e6e604fae2201d03407f/1624368879048/SE+Foundation+Commentary+and+core+text+rev+6.pdf>.
 233. Infante D., Smirnova J. (2016). Environmental technology choice in the presence of corruption and the rule of law enforcement. *Transformations in Business & Economics*. Vol. 15 Issue 1, Pp. 214–227.
 234. Integrating UNSCR 1325 and gender perspective into the NATO command structure: BI-SC Directive 040–001 (Public version). URL:

- <https://www.act.nato.int/images/stories/structure/genderadvisor/nu0761.pdf>.
235. International Energy Agency. Energy Security. URL: <https://www.iea.org/topics/energy-security>.
236. International Monetary Fund. Ukraine: Request for Purchase Under the Rapid Financing Instrument – Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine. October 19, 2022, Country Report No. 2022/323. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/10/19/Ukraine-Request-for-Purchase-Under-the-Rapid-Financing-Instrument-Press-Release-Staff-524913?cid=em-COM-123-45549>.
237. Jackson T. (2018). Why is the cross-cultural management of food security important? *International Journal of Cross Cultural Management*. Vol. 18. №1. P. 3–6.
238. Joint communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. EU external energy engagement in a changing world. JOIN(2022) 23 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022JC0023>.
239. Júnior H. de A. (2020). The politics of food: The global conflict between food security and food sovereignty. *Journal of Consumer Culture*. Vol. 20. №3. Pp. 366–370.
240. Kim, Y. Blank, S. (2012). Non-Traditional Security (NTS) in Central Asia: Contending Paradigms and Current Perspectives. *The Korean Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 1. 123–52.
241. Kirkegaard, J., Kleine-Brockhoff, Th., Stokes, B., Ganster, R. Designing Ukraine’s Recovery in the Spirit of the Marshall Plan: Principles, Architecture, Financing, Accountability: Recommendations for Donor Countries. September 07, 2022. URL: <https://www.gmfus.org/news/designing-ukraines-recovery-spirit-marshall-plan>.
242. Kreilhuber A. New Frontiers in Global Environmental Constitutionalism (2017). *New Frontiers in Environmental Constitutionalism*: Edited by Erin Daly, Louis Kotze, James May and Caiphaz Soyapi. 2017. P. 24–29
243. Kronsell A., Khan J., Hildingsson R. (2019). Actor relations in climate policymaking: Governing decarbonisation in a corporatist green state.

- Environmental Policy and Governance*. №. 29. P. 399–408. <https://doi.org/10.1002./eet.1867>.
244. Lambacher J. (2004). Review of the book *The Green State--Rethinking Democracy and Sovereignty*. *Global Environmental Politics*. 4(4), 148–151.
245. Lampetti J.. The World Bank. Why Is the World Facing a Food Crisis? URL: <https://www.worldbank.org/en/news/podcast/2022/06/10/world-food-crisis-security-hunger-supply-chains-war-ukraine-development-podcast>.
246. Lewallen, J. (1971). *Ecology of devastation: Indochina*, Baltimore, Md., Penguin.
247. Lithuania: EU Urges Closure Of Ignalina Nuclear Plant. 2002. URL: <https://www.rferl.org/a/1099288.html>.
248. Ljubojević A. Walking the Past, Acting the Past? Peace March to Srebrenica Commemoration. 2021, *Nationalities Papers*, Pp. 1–18. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.30>.
249. Maite B., Díaz-Siefer P., Rodríguez-Díaz P., .Mena-Carrasco M., Ibarra J. T., Celis-Diez J. L., Mondaca P. (2021). Social-Environmental Conflicts in Chile: Is There Any Potential for an Ecological Constitution? *Sustainability*, 13(22):12701.
250. Marley Jack. Ecocide: why establishing a new international crime would be a step towards interspecies justice. URL: [https:// theconversation.-com/ecocide-why-establishing-a-new-international-crime-would-be-a-step-towards-interspecies-justice-162059](https://theconversation.-com/ecocide-why-establishing-a-new-international-crime-would-be-a-step-towards-interspecies-justice-162059).
251. Matsumoto K. I., Doumpos M., & Andriosopoulos K. (2018). Historical energy security performance in EU countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. Vol. 82. P. 1737–1748. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.06.058>.
252. McKeon R. *The Basic Works of Aristotle*. Random House, NewYork, 1941.
253. Mégret F. The Case for a General International Crime against the Environment. In S. Jodoin& M. CordonierSegger (Eds.), *Sustainable Development, International Criminal Justice, and Treaty Implementation (Treaty Implementation for Sustainable Development)*. Cambridge: Cambridge University Press., 2013. Pp. 50–70.

254. Mehrl M., Dworschak Ch. Female rebels and United Nations peacekeeping deployments. *Cooperation and Conflict*. 2021. <https://doi.org/10.1177/001083672111047133>.
255. Military Guidelines on the Prevention of, and Response to, Conflict-Related Sexual and Gender-Based Violence: MCM-0009–2015. URL: https://www.nato.int/issues/women_nato/2015/MCM-0009-2015_ENG_PDP.pdf.
256. Mills M. and King F. (2000). Ecological Constitutionalism and the Limits of Deliberation and Representation. in Saward, M. (ed), *Democratic Innovation*. London: Routledge, Pp. 133–154.
257. Minas S. (2020). Towards Environmental Rule of Law? Environmental Standards for Investment in the Belt and Road Initiative. Asian Infrastructure Investment Bank and BRICS New Development Bank. Rafael Leal-Arcas (ed.), *The Future of International Economic Law and the Rule of Law*. Chişinău, Eliva Press.
258. Mišík M. (2022). The EU needs to improve its external energy security. *Energy Policy*. Vol. 165. Pp. 112930.
259. Muhammad S., Long X. (2021). Rule of law and CO2 emissions: a comparative analysis across 65 belt and road initiative (BRI) countries. *Journal of Cleaner Production*. Vol. 279.
260. NATO Code of Conduct. URL: [https://www.shape2day.com/resources/site1/General/Prevention%20Campaign/ON\(2021\)0007_EN_code%20of%20conduct.pdf](https://www.shape2day.com/resources/site1/General/Prevention%20Campaign/ON(2021)0007_EN_code%20of%20conduct.pdf).
261. Nolan J. M., & Pieroni A. (2014). Introduction to Special Issue on Food Security in a Changing World. *Journal of Ethnobiology*. Vol. 34. № 1. P. 4–6.
262. Nontraditional Security Threats in Southeast Asia. Stanley Foundation, 2003. URL: <https://stanleycenter.org/publications/archive/SPC03Cpb.pdf>.
263. Nyéléni History. URL: <https://nyeleni-eca.net/nyeleni-history>.
264. NV. У чорному морі корабель ВМС Румунії ледь не підірвався на дрейфуючій міні. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/korabel-vms-rumuniji-natrapiv-u-chorne-more-na-minu-ostanni-novini-50268822.html>.
265. Office of the Prosecutor of the International Criminal Court, 'Policy Paper on Case Selection and Prioritization' (15 September 2016) para. 41. Ricardo Pereira. After the ICC Office of the Prosecutor's 2016 Policy

- Paper on Case Selection and Prioritisation: Towards an International Crime of Ecocide?' (2020) 31 Criminal Law Forum 179.
266. Palme, O. The Outrage of Tcocide. *Bulletin of Atomic Scientists*, September 1972. P. 44–45.
267. Panayotou T. (1997). Demystifying the Environmental Kuznets Curve: Turning a black box into a policy tool. *Environment and Development Economics*. 2, 465–484.
268. Peláez L. A., Erro-Garcés A., & Pérez-García R. M. (2022). Food security and social protection in times of COVID-19. *International Social Work*. Vol. 65. №3. P.421–433.
269. Pisani-Ferry J., Guntram B. Wolff, Shapiro J., Ribakova E., & Leonard M. *Redefining Europe's economic sovereignty*. 25 June 2019. Brussels: Bruegel. URL: <https://www.bruegel.org/policy-brief/redefining-europes-economic-sovereignty>.
270. Positionspapier der EVP-Fraktion: Reaktion der EU auf die Krise in der Ukraine. URL: <http://www.sabine-verheyen.de/wp-content/uploads/2016/04/Reaktion-der-EU-auf-die-Ukraine-Krise-2015.pdf>.
271. Power Technology. Ignalina Nuclear Power Plant Decommission. 2019. URL: <https://www.power-technology.com/projects/ignalina-nuclear-power-plant-decommissioning/>.
272. Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on establishing the Ukraine Facility. Brussels, 20.6.2023 COM(2023) 338 final 2023/0200 (COD). URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-06/COM_2023_338_1_EN_ACT_part1_v6.pdf.
273. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol 1). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-additional-geneva-conventions-12-august-1949-and>.
274. Recovery and reconstruction of Ukraine. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/recovery-and-reconstruction-ukraine_en.
275. Reddy A. K. N. Energy and social issues. In: *World Energy Assessment: Energy and the Challenge of Sustainability*. United Nations Development Programme. 2015. P. 39–60.

276. Regulation (EU) 2022/870 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on temporary trade-liberalisation measures supplementing trade concessions applicable to Ukrainian products under the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2022.152.01.0103.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2022%3A152%3ATOC.
277. Report of the International Law Commission to the General Assembly on the work of its forty-third session, U. N. Doc. A/46/10 (1991), reprinted in [1991] 2 Y. B. Int'l L. law Comm'n 107, U. N. Doc. A/CN.4/SER.A/1991/Add.1 (Part 2).
278. Report on Preliminary Examination Activities 2020. URL: <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/2020-PE/2020-pe-report-eng.pdf>.
279. REPowerEU: Joint European action for more affordable, secure and sustainable energy. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_1511.
280. Resolution 2106 (2013). URL: <http://unscr.com/en/resolutions/2106>.
281. Ricardo Pereira. After the ICC Office of the Prosecutor's 2016 Policy Paper on Case Selection and Prioritisation: Towards an International Crime of Ecocide?' (2020) 31 Criminal Law Forum 179.
282. Rodriguez-Fernandez L., Carvajal A. B. F., & de Tejada V. F. (2022). Improving the concept of energy security in an energy transition environment: Application to the gas sector in the European Union. *The Extractive Industries and Society*. No. 9. P. 101045.
283. Rome Declaration on World Food Security, 1996. URL: <https://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm>.
284. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>.
285. Ross M., Hammond J., Bezner J., Brown D., Wright A., Chipchase L., Miciak M., Whittaker J., Setchell J. An Exploration of the Experiences of Physical Therapists Who Identify as LGBTQIA+: Navigating Sexual Orientation and Gender Identity in Clinical, Academic, and Professional Roles. *Physical Therapy*, 2021. <https://doi.org/10.1093/ptj/pzab280>.

286. Sandbu M. (2022). Ukraine needs an ambitious new Marshall Plan from Europe. URL: <https://www.ft.com/content/39912ad6-c542-40b3-a254-27f5490f4e77>.
287. Schelly C., Bessette D., Brosemer K., Gagnon V., Arola K. L., Fiss A., Joshua M. Pearce & Halvorsen K. E. (2020). Energy policy for energy sovereignty: Can policy tools enhance energy sovereignty? *Solar Energy*. Vol. 205. P. 109–112.
288. Seed B., Kurrein M., Hasdell R. A. (2023). Food Security Indicator Framework for British Columbia, Canada. *Health Promotion Practice*. Vol. 24. №3. P.471–480.
289. Shiraevskaya A. US is sending more gas to Europe than Russia. Bloomberg. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-07-01/us-lng-supplies-to-europe-overtake-russian-gas-iea-says>.
290. Shumilo O. M. (2021). Prospects for the establishment of the jurisdiction of the International Criminal Court over ecocide. *Current issues of national jurisprudence*. №5. P. 106–112.
291. Skagen-Ekeli K. (2007). Green Constitutionalism: The Constitutional Protection of Future Generations. *Ratio Juris*. Vol. 20. №. 3, pp. 378–401.
292. Souveraineté alimentaire. URL: https://www.toupie.org/Dictionnaire/Souverainete_alimentaire.htm.
293. S/RES/1820 (2008). URL: <http://unscr.com/en/resolutions/1820>.
294. S/RES/1889 (2009). URL: <http://unscr.com/en/resolutions/1889>.
295. S/RES/1960 (2010). URL: <http://unscr.com/en/resolutions/1960>.
296. S/RES/2122 (2013). URL: <http://unscr.com/en/resolutions/2122>.
297. S/RES/2242 (2015). URL: <http://unscr.com/en/resolutions/2242>.
298. S/RES/2331 (2016). URL: <http://unscr.com/en/resolutions/2331>.
299. S/RES/2467 (2019). URL: <http://unscr.com/en/resolutions/2467>.
300. Stevens D., Bulmer S., Banducci S., Vaughan-Williams N. (2021). Male warriors and worried women? Understanding gender and perceptions of security threats. *European Journal of International Security*, Volume 6, Issue 1. P. 44–65. <https://doi.org/10.1017/eis.2020.14>.
301. Stop Ecocide Foundation, Independent Expert Panel for the Legal Definition of Ecocide, p. 2. URL: <https://www.stopecocide.earth/legal-definition>.

302. Strang K. D., Che F., & Vajjhala N. R. (2020). Urgently strategic insights to resolve the Nigerian food security crisis. *Outlook on Agriculture*. Vol. 49. № 1. P. 77–85.
303. Strategy for the EU integration of the Ukrainian and Moldovan rail systems. 11 July 2023. URL: https://transport.ec.europa.eu/system/files/2023-07/Integration_of_the_UAMD_railway_system_into_the_EU_transport_system.pdf.
304. Study of the question of the prevention and punishment of the crime of genocide / prepared by NicodèmeRuhashyankiko, Special Rapporteur. 1978. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/663583?ln=en#record-files-collapse-header>.
305. Sydorenko S. Commissioner Hahn against Marshall Plan: the idea of large-scale assistance to Ukraine loses its support. *Europeiska pravda*, 27 October 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/27/7072834/>.
306. Taradi, J., Nikolić V., Grošani N. (2016). Safety in terms of sustainable development. *Safety engineering*. Vol. 6, issue 2. P. 107–115.
307. Tatsii, V. Ya., Bilousov, Y. M., Kosinova, D. S. (2021). Economic sovereignty and economic security of Ukraine (Interrelation and mutual understanding) in the context of their doctrinal and legal support. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Vol. 28, Iss. 3. P.209–223. DOI: 10.37635/jnalsu.28(3).2021.209–223.
308. The Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons Which May Be Deemed to Be Excessively Injurious or to Have Indiscriminate Effects as amended on 21 December 2001. URL: <https://geneva-s3.unoda.org/static-unoda-site/pages/templates/the-convention-on-certain-conventional-weapons/CCW%2Btext.pdf>.
309. The Guardian. Germany agrees 15-year liquid gas supply deal with Qatar. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/nov/29/germany-agrees-15-year-liquid-gas-supply-deal-with-qatar>.
310. The impact of armed conflicts on the environment. New long-awaited PACE resolution. URL: <http://epl.org.ua/announces/pryjnyattya-parye-rezolyutsiyi-vplyv-zbrojnyh-konfliktiv-na-dovkillya/>.
311. The ministry of energy of the Azeibarjan. The Southern Gas Corridor. URL: https://minenergy.gov.az/en/layiheler/cenub-qaz-dehlizi_2196.

312. The Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine. URL: <https://coordinationplatformukraine.com/>.
313. The World Bank. Food Security Update. World Bank Response to Rising Food Insecurity. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/brief/food-security-update>.
314. Treaty of the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>.
315. Tully J., Dunoff J., Lang A., Kumm M., & Wiener A. (2016). Introducing global integral constitutionalism. *Global Constitutionalism*, 5(1), 1–15.
316. Tunytsya Y. Ecological Federalism in the Context of Regional and World Development. *Contributions in Political Science*. No. 357. GREENWOOD PRESS Westport, Connecticut, London, 1995. P. 296–303.
317. Ukraine and Great Britain sign agreement on abolition of import duties and tariff quotas. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/ukrayina-tavelika-britaniya-pidpisali-ugodu-pro-skasuvannya-vviznih-mit-i-tarifnih-kvot>.
318. Ukraine: Commission presents plans for the Union’s immediate response to address Ukraine’s financing gap and the longer-term reconstruction. Brussels, 18 May 2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_3121.
319. Ukraine initiates WTO dispute complaints against Hungary, Poland and Slovak Republic. URL: https://www.wto.org/english/news_e/news23_e/ds619_620_621rfc_21sep23_e.htm.
320. Ukraine Recovery Conference: President von der Leyen and Executive Vice-President Dombrovskis showcase strong EU support with new €50 billion Ukraine Facility and €800 million in agreements to mobilise investment for Ukraine’s recovery. 21 June 2023. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_3350.
321. Ukraine: Request for an Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Review of Program Monitoring with Board Involvement-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine. March 31, 2023. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2023/03/31/Ukraine-Request-for-an-Extended-Arrangement-Under-the-Extended-Fund-Facility-and-Review-of-531687>.

322. Ukraine Relief and reconstruction. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/Factsheet_Ukraine_Relief_and_Reconstruction.pdf.pdf.
323. Understanding energy as a subtle concept: A model for teaching and learning energy. Eugene Hecht. *American Journal of Physics*. 2019. Vol. 87. P. 495–503. <https://doi.org/10.1119/1.5109863>.
324. United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992. URL.: <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>.
325. U. S. Congressional Record (Washington) 116:4111–4112. 1970–1971.
326. Varadharajan K. S, Thomas T., Kurpad A. (2014). The Indian National Food Security Act, 2013: A Commentary. *Food and Nutrition Bulletin*. Vol.35. №2. P.253–265.
327. Venter F., Kotzé L. J. (2017). Chapter 10: The methodology of environmental constitutional comparison. In *Research Methods in Environmental Law*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. Pp. 237–264.
328. Vingt-cinq ans de conviction et d’engagement pour la souveraineté alimentaire : Célébrer la diversité, la résilience et notre volonté de transformer la société. URL: <https://viacampesina.org/fr/vingt-cinq-ans-de-conviction-et-dengagement-pour-la-souverainete-alimentaire-celebrer-la-diversite-la-resilience-et-notre-volonte-de-transformer-la-societe/>.
329. Voigt C. «Ecocide» as an International Crime: Personal Reflections on Options and Choices. Oxford, 2021. URL: <https://www.ejiltalk.org/ecocide-as-aninternational-crime-personal-reflections-on-options-and-choices/>.
330. 'Was that man drunk?' Ukrainian grain fight triggers EU fury Dispute over food offers a taste of battles to come as Ukraine seeks to join the European Union. URL: <https://www.politico.eu/article/ukraine-grain-poland-hungary-slovakia-diplomacy-world-trade-organisation-european-union-sue/>.
331. We need to develop a 'Marshall Plan' for Ukraine – now. URL: <https://thehill.com/opinion/international/3258300-we-need-to-develop-a-marshall-plan-for-ukraine-now/>.

332. Westing, A. H. (1974). Proscription of ecocide. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 30, 1, 24–27.
333. Westing, A. H. (2013). The Second Indochina War of 1961–1975: Its Environmental Impact. Westing, A. H. Pioneer on the Environmental Impact of War. 35–49. DOI:10.1007/978-3-642-31322-6_4.
334. West, J. A Marshall Plan for Ukraine? History can be a useful guide, but the geopolitical circumstances of today are vastly different. URL: <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/marshall-plan-ukraine>.
335. Whiteside, Th. (1971). The withering rain: America's herbicidal folly, New York, Norton.
336. Wołowicz T., Kolosok S., Vasylieva T., Artyukhov A., Skowron Ł., Dluhopolskyi O., & Sergiienko L. (2022). Sustainable Governance, Energy Security, and Energy Losses of Europe in Turbulent Times. *Energies*. Vol. 15, issue 23. P. 8857. <https://doi.org/10.3390/en15238857>.
337. World Food Programme. Global food crisis 2022 Shortlist. URL: https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000140702/download/?_ga=2.209677138.1700349865.1684735596-50262422.1684735596.
338. World Food Summit 1996. Rome Declaration on World Food Security. URL: <https://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm#Note1>.
339. Wouter J. Kiekens, Tessa M. L. Kaufman, Laura Baams Sexual and Gender Identity-Based Microaggressions: Differences by Sexual and Gender Identity, and Sex Assigned at Birth Among Dutch Youth. *Journal of Interpersonal Violence*, 2021, <https://doi.org/10.1177/088626052111056729>.
340. Yakoviyk I., Bilousov Ye., Yefremova K. (2022). Uropean integration as a challenge for the implementation of economic state sovereignty. Access to Justice in Eastern Europe. Vol. 5, Iss. 3. P. 8–18. DOI: 10.33327/AJEE-18-5.2-a000330.
341. Yakoviyk I. V., Chyzhov D. A., Karpachova N. I, Hlushchenko S. V., Chaliuk Y. O. (2020). National security policy in Ukraine: a change in the system of power relations of the modern world. *Revista San Gregorio*. №.42. Pp. 224–235.
342. Yermolenko, H. The EC presented the first conclusions regarding the integration of Ukrainian railways and the EU. URL: <https://gmk.center/en/news/the-ec-presented-the-first-conclusions-regarding-the-integration-of-ukrainian-railways-and-the-eu/>.

343. Zelensky says Ukraine needs 'Marshall-like' support plan. URL: <https://www.aa.com.tr/en/russia-ukraine-war/zelensky-says-ukraine-needs-marshall-like-support-plan/2580548>.
344. Žuk P., & Žuk P. (2022). National energy security or acceleration of transition? Energy policy after the war in Ukraine. *Joule*. Vol. 6, issue 4. P. 709–712.

Наукове видання

Яковюк Іван Васильович,
Єфремова Катерина Вікторівна,
Калиновський Юрій Юрійович та ін.

СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У XXI СТОЛІТТІ (НЕВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ)

Монографія

За науковою редакцією професора

І. В. Яковюка

Видається в авторській редакції

Електронне видання

Підписано до друку 27.12.2023

Формат 64x84/16. Гарнітура Times New Roman.

Зам. №8453.

Електронне видання

Видавець ТОВ «Нілан - ЛТД»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до

Державного реєстру видавців, виготовлювачів

розповсюджувачів в видавничій продукції

серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.

21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.

Тел.: (096)97-30-934, (093)89-13-852. e-mail:

info@tvoru.com.ua <http://www.tvoru.com.ua>